

**Національна академія педагогічних наук України
Інститут вищої освіти**

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ
ЕФЕКТИВНИХ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНИХ МОДЕЛЕЙ
РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ**

Монографія (рукопис)

Київ - 2014

*Друкується за рішенням Вченої ради Інституту вищої освіти
Національної академії педагогічних наук України
(від 25 грудня 2014 р., протокол № 10/4)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

О.О. Романовський, доктор педагогічних наук, професор, ректор Українсько-американського гуманітарного інституту «Вісконсінський Міжнародний Університет (США) в Україні», Заслужений працівник освіти України, академік АН ВШ України;

С.М. Шкарлет, доктор економічних наук, професор, ректор Чернігівського державного технологічного університету

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

*І.М. Грищенко (керівник авторського колективу, науковий редактор), С.В. Бебко,
С.В. Бреус, Ю.М. Вітренко, Т.М. Власюк, С.В. Захарін, Н.А. Крахмальова, Д.Г. Кучеренко,
І.А. Лимар, С.Г. Натрошвілі, Т.М. Нефедова, І.Е. Новікова, В.І. Островецький, М.Ф. Степко,
О.І. Степаненко, Т.В. Стефанська, І.О. Тарасенко, Л.М. Шульгіна*

Теоретико-методологічне обґрунтування ефективних фінансово-економічних моделей розвитку вищої школи / монографія (рукопис) ; за заг. ред. чл.-кор. НАПН України, д-ра екон. наук., проф. І.М. Грищенко. – К., 2015. – 236 с.

ISBN 978-966-1557-41-2

У монографії здійснено теоретико-методологічне обґрунтування ефективних фінансово-економічних моделей розвитку вищої школи. Подано аналіз вітчизняного та міжнародного досвіду організації фінансування системи вищої освіти. Обґрунтовано пропозиції, спрямовані на розв'язання проблем фінансового забезпечення системи вищої освіти з урахуванням сучасних ринкових викликів.

Для науковців, фахівців з економіки освіти, аспірантів і студентів економічних спеціальностей, викладачів та працівників системи управління сфери освіти.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ 8	8
1.1. Теоретичні й методологічні аспекти розвитку освітнього виробництва.....	9
1.2. Теоретико-методологічні моделі адаптації вищих навчальних закладів в ринкове середовище	21
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСУВАННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ ..35	35
2.1. Фінансово-економічні моделі виробництва освітніх послуг: методичний аспект.....	36
2.2. Системні чинники конкурентоспроможності вищих навчальних закладів	44
2.3. Практика фінансового забезпечення надання / отримання освітніх послуг в Україні та за кордоном.....	56
РОЗДІЛ 3. АНАЛІТИЧНА ОЦІНКА ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....68	68
3.1. Стан та умови фінансового забезпечення функціонування системи вищої освіти в Україні	69
3.2. Оцінка фінансового стану системи вищої освіти	85
3.3. Фінансування формування людського потенціалу у системі вищої освіти	90
РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ	102
4.1. Державне прогнозування та стратегічне планування розвитку вищої освіти	103
4.2. Економічні моделі управління розвитком системи вищої освіти	124
4.3. Перспективна модель фінансування інвестиційної діяльності вищих навчальних закладів	133
РОЗДІЛ 5. ПЕРСПЕКТИВНІ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	144
5.1. Перспективна фінансово-економічна модель підтримки конкурентоспроможності вищого навчального закладу.....	145
5.3. Оцінювання ефективності використання матеріально-технічної бази системи вищої освіти.....	169
5.4. Економічні підходи до забезпечення якісною освітою соціально незахищених верств населення України.....	177
РОЗДІЛ 6. СУЧАСНІ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ	187
6.1. Модель оцінки ефективності функціонування ринку освітніх послуг на основі збалансованої системи показників	188
6.2. Кредит як джерело фінансування виробництва освітніх послуг в системі вищої освіти	201
6.3. Фінансування розвитку маркетингових комунікацій вищих навчальних закладів.....	214
6.4. Механізм ціноутворення на ринку освітніх послуг.....	222
ВИСНОВКИ	229
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	236

ВСТУП

Як висловився найавторитетніших у світі соціологів, американський вчений Елвін Тоффлер, завершується каденція індустріальної епохи, економіки «фабричних труб». Натомість характерною ознакою постіндустріальної хвилі, що розгортається, є головний засіб виробництва – наукові знання, інформація, а її основою – людина, її самодостатність. Це концептуальна база на якій формується постіндустріальне суспільство.

Світ неухильно рухається до суспільства й економіки, де освіта є сутнісною характеристикою суспільства, людської цивілізації, способів її самозбереження та розвитку. Головним пріоритетом ХХІ століття рішенням ЮНЕСКО визнано освіту, яка має утверджувати новітні знання, культуру, гуманізм, мир, толерантність, відповідальність. Необхідність різнобічного підходу до вивчення різних аспектів розвитку освіти підкреслює президент НАПН України В.Г. Кремень у своїй праці «Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум»: «освіта в цілому – це поле комплексних, досліджень, міждисциплінарного підходу і системного аналізу»

Тому для нашого дослідження важливим є розуміння нових ознак і змісту сучасної освіти в умовах глобалізаційних тенденцій її розвитку та внутрішніх протиріч, в значній мірі закладених довготривалою дискримінацією національної ідеї колишнім «старшим братом».

Визначення місця й ролі освіти в соціально-економічному розвитку суспільства, а також напрямів підвищення її ефективності, є тими проблемами, вирішення яких триває вже не одне тисячоріччя – як мінімум, починаючи з розробки моделі системи освіти, запропонованої Платоном. Разом з тим і в сучасних умовах ці проблеми не втратили своєї актуальності як на рівні дослідження найбільш загальних філософських і методологічних аспектів освіти, так і у вирішенні таких проблем, як ефективність фінансово-економічних моделей розвитку вищої освіти.

Багатовіковий досвід дослідження цих проблем не зменшує їх актуальність і вимагає наукового переосмислення в сучасних умовах.

Тому, визначаючи сьогодні напрями вдосконалювання системи освіти в Україні, слід ураховувати, що вироблення ефективної освітньої політики неможливе без глибокого переосмислення всього світового історичного досвіду в розумінні природи, змісту освіти, її місця й ролі в економічному і соціальному розвитку суспільства. З іншого боку, було б глибокою помилкою намагатися запозичити (або, тим більше, сліпо копіювати) конкретні моделі систем освіти й механізмів їх функціонування, які зарекомендували себе як прогресивні та ефективні для конкретних країн у конкретних історичних умовах розвитку.

Інтегрований характер такого складного феномена як освіта потребує якісно нового дослідницького підходу до проблем функціонування та розвитку системи освіти, в першу чергу вищої. Дослідженнями різних аспектів функціонування освіти, в т. ч. і вищої, сьогодні займаються представники різних наук – соціології, педагогіки, політології, економіки, психології, кібернетики, філософії і ін.

Наприклад, психологи можуть вважати вищу освіту місцем, де люди розвивають свою особистість; педагоги – інструментом виховання людини; соціологи – основним інститутом для досягнення певного статусу; політологи – місцем політичної активізації; економісти – засобом розвитку людського капіталу. Особливого значення набувають дослідження економічних аспектів вищої освіти. Вклад системи освіти в економіку будь – якої країни є надзвичайно великим, якщо не визначальним. Визначення місця й ролі освіти в соціально-економічному розвитку сучасного суспільства, а також напрямів підвищення її ефективності, на перший погляд, можуть здатися завданнями, які вже досить давно й цілком успішно вирішені. Проте багато аспектів до цього часу залишаються дискусійними. Дослідивши праці вітчизняних та зарубіжних науковців та узагальнивши роль і значення освіти в сучасному суспільстві авторський колектив підтверджує висновок про те, що:

- освіта являє собою ключовий фактор розвитку будь якого суспільства («аграрного», «індустріального», «постіндустріального»), яке сьогодні існує реально у світі;
- для будь-якої держави (незалежно від рівня її розвитку) найважливіші узагальнюючі

характеристики ефективності соціально-економічного розвитку виражаються у таких показниках як: обсяг і динаміка ВВП, скорочення рівня захворюваності, ріст тривалості життя населення, зниження рівня злочинності й скорочення загального числа правопорушень і т.п. Ці та інші досягнення у значній мірі обумовлюються ефективністю й динамікою національної системи освіти, причому ця залежність може бути досить коректно описана засобами економіко-статистичного аналізу (концепції «виробничої функції освіти» і «людського капіталу»);

- для окремого члена суспільства роль освіти полягає в тому, що його економічне становище (рівень доходів, конкурентоспроможність на ринку праці й т. п.), а також властиві йому соціальний статус, залежать від рівня його освіченості. І це також статистично і коректно підтверджується науковцями;
- крім цього, зростання ролі освіти в сучасних умовах визначається ще й цілим рядом факторів, що об'єктивно пов'язані з загостренням глобальної нестабільності й глобальної конкуренції.

При цьому, незважаючи на настільки широко окреслене коло завдань, область пошуку конкретних механізмів їх реалізації виявляється досить обмеженою, що дозволяє досить чітко визначити зміст пануючих у цей час теоретичних позицій із цих питань, а також сформулювати ключові завдання національної освітньої реформи:

- створення багаторівневої національної системи безперервного освіти, яка забезпечує освіту «для всіх протягом усього» життя;
- поступовий перехід до усе більш високих рівнів обов'язкової освітньої підготовки населення (від початкового до середнього, від середнього до вищого);
- радикальний перегляд змісту навчальних програм на всіх рівнях освітньої системи, що орієнтує освіту «не на минуле, а на майбутнє»;
- посилення контролю якості освіти з боку громадських інститутцій;
- на найближчу перспективу досягнення вітчизняною освітою рівня розвинених європейських країн;
- забезпечення конкурентоспроможності освіти, в першу чергу вищої;
- розширення матеріальної підтримки в одержанні платних освітніх послуг для всіх студентів з метою подолання нерівності в доступі до всіх форм і рівнів освітньої підготовки;
- перетворення освіти на ключовий фактор розвитку економіки та на цій основі забезпечення динамічного економічного росту і підвищення ефективності соціально-економічного розвитку;
- приведення програми освітньої підготовки у відповідність зі швидкозмінними вимогами, які висуваються до випускників навчальних закладів сучасними ринками праці;
- створення діючих механізмів стимулювання практичного впровадження прогресивних форм і методів організації й керування освітою, а також інноваційних освітніх технологій.
- активне впровадження в освітнє та наукове співтовариство підприємницьких засад господарювання;
- підвищення конкурентоспроможності ВНЗ шляхом оптимізації процесів планування, обліку, контролю, мотивації й координації освітнього виробництва і зниження на цій основі собівартості освітніх послуг та підвищення їх якості;
- впровадження прогресивних фінансово-економічних моделей виробництва та реалізації освітніх послуг, а також забезпечення їх мультіваріантності;
- підвищення ефективності фінансування капітальних інвестицій, спрямованих у розвиток сфери освіти, зокрема, за рахунок удосконалення інструментарію державного регулювання інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти, впровадження ефективної моделі державно-приватного партнерства у сфері освіти;
- розвиток та удосконалення інструментів аналізу та контролю основних тенденцій та

динаміки розвитку ринку освітніх послуг, які б дозволяли оперативно отримувати об'єктивну інформацію про стан справ та приймати ефективні управлінські рішення.

Разом з цим, на сучасному етапі розвитку соціально-економічної системи України актуалізуються проблеми підвищення ефективності вищої освіти за рахунок розвитку її інноваційної складової, а також підвищення якості освітніх послуг. А досягнення основних цілей та завдань розвитку вищої освіти України у найкоротші терміни може бути досягнуто виключно на основі підвищення ефективності застосування фінансово-економічних важелів управління освітнім виробництвом. Саме розв'язанню проблем вищої освіти економічного характеру присвячено монографію «Теоретико-методологічне обґрунтування ефективних фінансово-економічних моделей розвитку вищої школи», яку підготовлено в рамках виконання планової науково-дослідної роботи Інституту вищої освіти НАПН України на замовлення Національної академії педагогічних наук України.

У монографії здійснено теоретико-методологічне обґрунтування ефективних фінансово-економічних моделей розвитку вищої школи, проаналізовано вітчизняний та міжнародний досвід організації фінансового забезпечення освітнього виробництва. За результатами проведених досліджень надаються ґрунтовні пропозиції щодо розв'язання проблем фінансового забезпечення системи вищої освіти з урахуванням сучасних ринкових викликів в умовах нестійкого ринкового середовища. Актуальність обраного напрямку дослідження обумовлюється необхідністю розробки науково-обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення економічних важелів управління розвитком вищої школи в Україні, які сприятимуть підвищенню якості освіти на основі оптимізації організаційно-економічних умов освітнього виробництва.

Монографія складається з шести розділів. У першому розділі роботи «Теоретико-методологічні основи розвитку вищої школи» досліджено теоретичні й методологічні аспекти освітнього виробництва, визначено роль і значення освіти в сучасному суспільстві, стан та основні напрями її розвитку.

У другому розділі «Методичні засади фінансування системи вищої освіти» обґрунтовуються фінансово-економічні моделі виробництва освітніх послуг, систематизуються та кваліфікуються чинники конкурентоспроможності вищих навчальних закладів, аналізуються світові тенденції фінансового забезпечення функціонування вищих навчальних закладів.

Третій розділ «Аналітична оцінка фінансового забезпечення вищої школи» присвячено аналізу стану та умов фінансового забезпечення функціонування системи вищої освіти України, оцінюванню фінансового стану системи вищої освіти, а також висвітленню окремих аспектів фінансування формування людського потенціалу.

У четвертому розділі «Фінансово-економічні моделі стратегічного розвитку вищої освіти» розкриваються питання державного стратегічного планування розвитку вищої освіти. Систематизуються, класифікуються та описуються економічні моделі управління розвитком системи вищої освіти, а також моделі фінансування інвестиційної діяльності вищих навчальних закладів.

П'ятий розділ «Перспективні фінансово-економічні моделі стимулювання розвитку вищих навчальних закладів в сучасних умовах» присвячено оцінюванню фінансово-економічних умов розвитку вищого навчального закладу у конкурентному середовищі, інноваційно-інформаційних технологій навчання у вищих навчальних закладах, ефективності використання матеріально-технічної бази системи вищої освіти, а також економічних підходів до забезпечення якісною освітою соціально незахищених верств населення України.

У шостому розділі «Сучасні фінансово-економічні інструменти розвитку системи вищої освіти» подається модель оцінки ефективності функціонування ринку освітніх послуг на основі збалансованої системи показників, описуються перспективи розвитку позикової форми фінансового забезпечення виробництва освітніх послуг в системі вищої освіти, розкриваються окремі аспекти фінансування розвитку маркетингових комунікацій вищих навчальних закладів, а також елементи механізму ціноутворення на ринку освітніх послуг.

Монографію підготовлено в рамках виконання науково-дослідної роботи «Теоретико-методологічне обґрунтування ефективних фінансово-економічних моделей розвитку вищої школи» (2012–2014 рр.). Монографія є збіркою результатів наукових досліджень, у яких колектив науковців Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України пропонує окремі напрями подальшого удосконалення фінансово-економічного механізму функціонування та розвитку системи вищої школи в Україні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ШКОЛИ

1.1. ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО ВИРОБНИЦТВА

В ринкових умовах з економічної точки зору діяльність вищої школи – це діяльність з надання освітніх послуг споживачам. Освіта розглядається як практична реальна справа, спрямована на задоволення потреб замовника – студента, його майбутнього роботодавця. Вищі навчальні заклади виробляють освітні продукти (освітні і наукові та інші послуги) та продають для потреб масового споживача, що є необхідною умовою економічного зростання економіки держави. Проте, до цього часу багато питань економічної природи і економіки освіти залишаються невирішеними і вони активно обговорюються у вітчизняній та зарубіжній літературі.

Визначення основних напрямів, пріоритетів, завдань і механізмів реалізації державної політики в галузі вищої освіти, як умови розвитку економіки заснованої на знаннях, є предметом гострих наукових дискусій, що викликає необхідність уточнення теоретичних та історично-методологічних підходів до дослідження процесів освітнього виробництва і освітнього продукту як найважливіших складових цілей і змісту модернізації української освіти.

Будь-які знання базуються на теорії. Теорія пізнання вчить нас, що будь-яка зміна, яка несе якісь знання, прогнозує майбутній результат з ризиком помилки, і що вона узгоджується із минулими спостереженнями. Моделювання розвитку, прогнозування базуються на теорії, вимагають теорії. Такий підхід дає приріст знань через аналіз і розширення теорії, в основі якої лежать попередні прогнози і спостереження [Демінг].

Отже послідовне дослідження, вивчення, історично-обумовлене пізнання економіки освіти, її природи, розвитку свідчить, що та чи інша теорія застаріває і потребує перегляду чи навіть заміни. Але без теорії нічого переглядати. Без теорії у нас немає питань, які можна ставити. Тому без теорії немає пізнання. Теорія – це вікно в світ.

Найвагоміший внесок у розробку теоретико-методологічних засад економіки освіти зробили американські вчені Г. Беккер, Т. Шульц, Ф. Махлуп, Е. Денісон, англійські економісти Л. Роббінс, М. Блауг, голландський учений Я. Тінберген та ін. Значну роль у формуванні цих засад відіграли праці класиків політичної економії – В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, а також англійського економіста А. Маршалла та інших західних учених [5].

Так, Петті першим у світовій економічній науці намагався дати вартісну оцінку людини та її корисних властивостей, вважав знання і навички складовою багатства індивіда і всього суспільства. Один із найвидатніших економістів XVIII ст., Адам Сміт у своїй роботі, яка поклала початок економічній науці «Исследование о природе и причинах богатства народов» (1776) стверджував: «образованный и просвещенный народ всегда более воспитан и более склонен к порядку, чем народ невежественный и тупой». І далі – «целью...обучения является не столько превращение людей в хороших граждан в этом мире, сколько подготовка их к иному и лучшему миру в будущей жизни» [18, с. 727]. «Потреби кожної епохи народжують потрібну людину» [18, с. 879]. Сміт стверджував, що капітал, вкладений у розвиток знань і майстерності, також повинен приносити прибуток.

Сучасна економічна теорія веде свою родословну від «Богатства народов» А. Сміта. Економічні дослідження, подібні до цього, з'являються раз у сторіччя. Для XIX ст. це «Капітал» К Маркса (1 том у 1867 р.), а для XX ст. – «Общая теория занятости, процента и денег» (1936) Джона Мейнарда Кейнса.

Рікардо до витрат на відтворення робочої сили зараховував витрати на освіту, наголошував на залежності величини заробітної плати від різного рівня витрат на освіту і навчання, від рівня розвитку здібностей робітників і службовців до праці. В освіті ці вчені вбачали важливий фактор демократичного устрою суспільства, засіб уникнення однобічної спеціалізації працівника тощо. За словами Маркса, справжнє багатство суспільства – це сукупність потреб, здібностей, творчих обдарувань людей, ступінь вправності населення.

Альфред Маршалл у своїй головній праці «Принципы экономической науки» (1890) стверджував, що підвищення освіти працівника зумовлює не лише зростання його продуктивності праці, а й продуктивності праці тих робітників, які його оточують, справедливо виступав за активну, навіть визначальну роль держави в розвитку освіти тощо.

Методологічною основою науки економіки освіти у працях західних економістів є здебільшого теорія «людського капіталу», згідно з якою знання, навички та інші здібності людини, які впливають на зростання виробництва і доходів, є капіталом, а вкладеннями, що формують цей капітал є витрати на освіту, підготовку робочої сили на виробництві, на медичне обслуговування тощо. Прихильники цієї теорії виходили з того, що вартість виховання й освіти формує реальні витрати, а праця освіченої людини продуктивніша, що свідчить про зростання національного багатства внаслідок здійснення витрат на освіту. За підрахунками західних і вітчизняних економістів, майже третина приросту валового внутрішнього продукту в розвинутих країнах світу нині забезпечується інвестиціями у сферу освіти. За даними Беккера, віддача вищої освіти в США становить від 10 до 20%.

Аналіз наукових і документальних джерел показав, що вивчення проблеми розвитку економіки вищої освіти активно здійснювали такі дослідники, як В. Базилевич, В. Геєць, О. Грішнова, М. Єрмошенко, В. Кремень, А. Мазаракі, Т. Оболенська, В. Пономаренко, І. Тимошенко, Л. Федулова та ін. Світові тенденції у розвитку вищої освіти, зокрема економічних аспектів, в умовах глобалізації вивчали зарубіжні вчені (Г. Беккер, К. Поланьї, Д. Бок, Б. Кларк, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Й. Шумпетер, і ін.).

Альфред Маршалл – основоположник «кембриджської школи» визначив зміст і завдання економічної науки яка «занимається исследованием нормальной жизнедеятельности человеческого общества; она изучает ту сферу индивидуальных и общественных действий, которая теснейшим образом связана с созданием и использованием материальных основ благосостояния» [12 с. 56]. Тобто вона, з одного боку вивчає багатство, з іншого – людину. «Экономическая наука занимается изучением того, как люди существуют, развиваются и о чем думают в своей повседневной жизни». Економічна наука – це наука про багатство і дія людини в суспільстві, які відносяться до підприємницьких зусиль з метою задоволення своїх потреб.

Предметом дослідження економічної науки є «главным образом те побудительные мотивы, которые наиболее сильно и наиболее устойчиво воздействуют на поведение человека в хозяйственной сфере его жизни» [12, с. 69].

«Задача экономической науки, как и почти всякой другой, заключается в том, чтобы собирать факты, систематизировать, истолковывать их и выводить из них надлежащие умозаключения» [12, с. 85].

За переконаннями Маршалла «Экономист должен обладать тремя великими интеллектуальными качествами – восприятием, воображением, здравомыслием» [12, с. 100].

Формування ефективних фінансово-економічних моделей розвитку вищої школи неможливе без глибокого переосмислення всього історичного світового досвіду розуміння природи, змісту, ролі та місця вищої освіти в економічному і соціальному розвитку суспільства. Багатовіковий досвід дослідження цих проблем не зменшує їх актуальність і вимагає наукового переосмислення в сучасних умовах.

Визначення місця й ролі освіти в соціально-економічному розвитку суспільства, а також напрямів підвищення її ефективності, є тими проблемами, вирішення яких триває вже не одне тисячоріччя – як мінімум, починаючи з розробки моделі системи освіти, запропонованої Платоном. Разом з тим і в сучасних умовах ці проблеми не втратили своєї актуальності як на рівні дослідження найбільш загальних філософських і методологічних аспектів освіти, так і у вирішенні таких проблем, як формування ефективних моделей фінансово-економічних моделей розвитку вищої освіти.

Проте, було б глибокою помилкою намагатися запозичити (або, тим більше, сліпо копіювати) конкретні моделі систем освіти й механізмів їх функціонування, які зарекомендували себе як прогресивні та ефективні для конкретних країн у конкретних

історичних умовах розвитку, в т.ч. і України.

Освіта є однією з найширших категорій. Це процес і результат засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь і навичок і пов'язаного з ними того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивід, своєрідність цієї особистості [6, с. 614–616].

Сучасне розуміння дослідниками узагальнених характеристик поняття «освіта» зводиться до таких аспектів [17] освіта це:

- процес зовнішнього впливу на засвоєння індивідом узагальненого об'єктивного, соціального досвіду, норм цінностей;
- спеціальна сфера соціального життя;
- унікальна система, специфічний соціокультурний феномен;
- сутнісна характеристика суспільства, людської цивілізації, способів її самозбереження та розвитку;
- єдність навчання, виховання та розвитку, саморозвитку особистості;
- збереження культурних норм із орієнтацією на майбутній стан культури;
- соціокультурний інститут, який сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства;
- результативний рівень загальної культури і освіченості людей.

Таким чином, автори [17] трактують поняття «освіта» як: освіта – це цінність (державна, суспільна, особиста); система різноманітних навчальних закладів і освітніх установ; специфічний процес, який дає різний результат; соціокультурний феномен, соціальний інститут, який впливає на свідомість суспільства.

Інтегрований характер такого складного феномена як освіта потребує якісно нового дослідницького підходу до проблем функціонування та розвитку системи освіти, в першу чергу вищої.

Дослідженнями різних аспектів функціонування освіти, в т.ч. і вищої, сьогодні займаються представники різних наук – соціології, педагогіки, політології, економіки, психології, кібернетики, філософії і ін.

Наприклад, психологи можуть вважати вищу освіту місцем, де люди розвивають свою особистість; педагоги – інструментом виховання людини; соціологи – основним інститутом для досягнення повного статусу; політологи – місцем політичної мобілізації; економісти – засобом розвитку людського капіталу. Особливого значення набувають дослідження економічних аспектів вищої освіти. Вклад системи освіти в економіку будь – якої країни є надзвичайно великим, якщо не визначальним. Доказано, наприклад, що рентабельність навчання, яку визначають як норму віддачі для різних рівнів освіти (середньої, вищої і ін.) для вищої освіти в США відповідає рівню прибутковості вкладень у фізичний капітал (для більшості фірм вона становить 10–15%. [1, с. 47].

Необхідність різнобічного підходу до вивчення освіти підкреслює також і президент НАПН України В.Г. Кремень у своїй праці «Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум» «освіта в цілому – це поле комплексних, досліджень, міждисциплінарного підходу і системного аналізу» [11, с. 47],

Тому для нашого дослідження важливим є розуміння нових ознак і змісту сучасної освіти в умовах глобалізаційних тенденцій її розвитку та внутрішніх протиріч.

Визначення місця й ролі освіти в соціально-економічному розвитку сучасного суспільства, а також напрямів підвищення її ефективності, на перший погляд, можуть здатися завданнями, які вже досить давно й цілком успішно вирішені. Проте багато аспектів до цього часу залишаються дискусійними.

Найбільш значимими для теорії й практики освіти є три основні блоки [19 с. 8]:

- роль і значення освіти в сучасному суспільстві;
- стан сучасної системи освіти;

– основні напрями й перспективи підвищення ефективності освіти.

Роль і значення освіти в сучасному суспільстві в більшості вітчизняних та зарубіжних досліджень [6, 9,10,17] визначається в такий спосіб:

- освіта являє собою ключовий фактор розвитку будь якого суспільства («індустріального», «постіндустріального», «інформаційного», «знань» тощо), яке сьогодні існує реально у світі;
- для будь-якої держави (незалежно від рівня її розвитку) найважливіші узагальнюючі характеристики ефективності соціально-економічного розвитку виражаються у таких показниках як: обсяг і динаміка ВВП, скорочення рівня захворюваності, ріст тривалості життя населення, зниження рівня злочинності й скорочення загального числа правопорушень і т.п. Ці та інші досягнення у значній мірі обумовлюються ефективністю й динамікою національної системи освіти, причому ця залежність може бути досить коректно описана засобами економіко-статистичного аналізу (концепції «виробничої функції освіти» і «людського капіталу»);
- для окремого члена суспільства роль освіти полягає в тому, що його економічне становище (рівень доходів, конкурентоспроможність на ринку праці й т. п.), а також властиві йому соціальний статус, залежать від рівня його освіченості. І це також статистично і коректно підтверджується науковцями;
- крім цього, зростання ролі освіти в сучасних умовах визначається ще й цілим рядом факторів, що об'єктивно пов'язані з загостренням глобальної нестабільності й глобальної конкуренції.

Один із найвидатніших економістів XVIII ст., Адам Сміт у своїй роботі, яка поклала початок економічній науці «Исследование о природе и причинах богатства народов» (1776) писав: «образованный и просвещенный народ всегда более воспитан и более склонен к порядку, чем народ невежественный и тупой». І далі – «целью...обучения является не столько превращение людей в хороших граждан в этом мире, сколько подготовка их к иному и лучшему миру в будущей жизни» [18, с. 727]. Сміт стверджував, що капітал, вкладений у розвиток знань і майстерності, також повинен приносити прибуток.

«Потреби кожної епохи народжують потрібну людину» [18, с. 879]. Сучасна економічна теорія веде свою родословну від «Богатства народов» А. Сміта. Економічні дослідження, подібні до цього, з'являються раз у сторіччя. Для XIX ст. це «Капітал» К. Маркса (1 том у 1867 р.), а для XX ст. – «Общая теория занятости, процента и денег» (1936) Джона Мейнарда Кейнса.

Альфред Маршалл у своїй головній праці «Принципы экономической науки» ((1890) стверджував, що підвищення освіти працівника зумовлює не лише зростання його продуктивності праці, а й продуктивності праці тих робітників, які його оточують, справедливо виступав за активну, навіть визначальну роль держави в розвитку освіти тощо.

У якості основної характеристики стану, сучасної системи освіти більшість дослідників указують на те, що, починаючи приблизно з 1960-х років освіта у всіх країнах перебуває в стані перманентної кризи, найбільш виразними й універсальними проявами якого виступають:

- ріст функціональної неграмотності населення навіть у найбільш високорозвинених країнах;
- усе більше відставання програм освітньої підготовки від динамічних змін у вимогах, що диктує ринок;
- посилення нерівності в доступі до освіти (особливо якісної), насамперед, на основі поглиблення протиріччя між усе більшою комерціалізацією сфери освітніх послуг і ростом вартості навчання, з одного боку, і хронічним недофінансуванням системи утвору з боку держави – з іншої; як наслідок, – ріст соціальної диференціації в суспільстві;
- збереження освітою свого статусу як однієї з найбільш консервативних підсистем сучасного суспільства; блокування впровадження прогресивних форм і методів

організації й керування освітою, а також інноваційних освітніх технологій внаслідок активного опору з боку не тільки наділених повноваженнями «польових» учасників освітнього процесу (викладачів і адміністрації навчальних закладів), але й у цілому на рівні національної системи освіти – державними інститутами освіти.

Зазначені характеристики є по своїй суті універсальними для всіх країн, але з особою силою проявляються в державах з перехідною економікою, тому що в них вони підсилюються й «підживлюються» за рахунок специфічних феноменів трансформаційної кризи (маргіналізація й зубожіння значної частини населення, його моральна деградація й ріст злочинності, тотальна корупція й ін.). Виходячи з такого стану кожна країна розробляє завдання та конкретні напрями удосконалення системи освіти й підвищення її ефективності.

При цьому, незважаючи на настільки широко окреслене коло завдань, сфера пошуку конкретних механізмів їх реалізації обумовлюється глибиною розробки теоретичних обґрунтувань.

У суспільстві знань зміст і характер роботи зазнає кардинальних змін: праця стає висококваліфікованою, базується на розумовій діяльності, що вимагає вищої освіти. Ці умови визначають нові тенденції в розвитку вищої освіти, які відповідають сучасним потребам українського суспільства:

- забезпечення рівного доступу до якісної освіти через удосконалення процедур і технологій зовнішнього оцінювання якості освіти;
- формування нової системи безперервної освіти упродовж життя людини, яка спрямована на оновлення, поповнення і освоєння нових сфер знань упродовж життя людини;
- рух у бік ринкових моделей організації, управління і фінансування освіти;
- запровадження європейських стандартів та принципів забезпечення якості освіти з урахуванням вимог ринку праці до компетентностей фахівців, що дозволить організувати їх підготовку практичної спрямованості на засадах компетентнісного підходу;
- зміна фінансової моделі освіти – відбувається зростання ролі приватних (особистих) витрат, що інвестуються в освіту;
- змінюються часові рамки освітнього процесу;
- посилюється інтеграція освітніх інститутів із бізнес-структурами;
- зростає роль електронного навчання (дистанційна освіта, використання загальнодоступних депозитаріїв навчального контенту тощо).

Модернізація існуючої освітньої системи, потребує вирішення ряду проблем, серед яких: неготовність вищих навчальних закладів до функціонування в умовах ринкової економіки; зниження якості освіти і конкурентоспроможності освітніх установ на глобальному ринку; відсутність ефективного партнерства між державою, вищими навчальними закладами та бізнесом; невідповідність між пропозицією освітніх послуг і попитом на них з боку ринку праці; дефіцит висококваліфікованих кадрів; застаріла матеріально-технічна база.

Проблеми освітньої системи загострюються під впливом глобалізації та інтенсифікації економічних, міжнародних, науково-технічних, освітніх, культурних відносин; бурхливого розвитку та інтенсивного поширення комп'ютерної техніки та інформаційних технологій; все більш вираженої орієнтації суспільного виробництва на людину, на задоволення її швидко змінюваних потреб, прагнень та інтересів; зміщення проблем ресурсного забезпечення бізнес-структур в сферу усвідомлення і визнання визначальної ролі людського чинника у забезпеченні належної ефективності виробництва та управління ним.

Вища освіта є складовою системи освіти України, що визначена Законом України «Про освіту». Вона забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями: «Молодший спеціаліст», «Бакалавр», «Спеціаліст, магістр».

Вища освіта здобувається у вищих навчальних закладах відповідних рівнів акредитації на основі: базової загальної середньої освіти, повної загальної середньої освіти та освітньо-кваліфікаційних рівнів «Молодший спеціаліст» і «Бакалавр», а також «Спеціаліст, магістр» як післядипломна.

Вища освіта, за словами видатного американського педагога і дослідника системи вищої освіти Бертона Кларка [9, с.22], це спеціальна структура управління передовими знаннями і методами. Її основним матеріалом або змістом є множина передових ідей і відповідних навичок, що становлять значну частину більш екзотеричної культури націй.

З 2001 року в Україні почали відображати статистичні показники соціально-економічного стану держави відповідно до загальноприйнятої в міжнародній статистиці системи національних рахунків (СНР). З цього часу базові показники – валовий внутрішній продукт та валова додана вартість визначаються за видами економічної діяльності, і серед них окремих вид – «освіта», що заслуговує на увагу науковців та фахівців. «Економічна діяльність – це найважливіша форма свідомої та цілеспрямованої трудової діяльності людей, у процесі якої вони здебільшого вступають в активні зв'язки з природою та економічні зв'язки й відносини між собою для створення економічних благ у різних сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, обміні, розподілі, споживанні), а також формують свою особистість. Економічна діяльність – процес, тому має мету (створення благ і особистості), засоби (засоби виробництва) та результат (економічні блага у формі корисних для суспільства товарів і послуг) [5, с. 419]. Відображення такого виду діяльності як «освітня діяльність» дає можливість проводити дослідження найважливіших процесів і явищ у освітній діяльності України та їх економічний аналіз, а також розробляти заходи по модернізації освітньої діяльності в сучасних умовах. Проте, в Україні до цього часу дехто із науковців вважає, що, освітня діяльність відноситься до невиробничої сфери, а праця працівників в цій сфері не є продуктивною працею, оскільки вона не виробляє товару.

На нашу думку, такий підхід не сприяє усвідомленню економічного потенціалу освіти і її значення, як однієї з основних підсистем економічної системи суспільства, не дозволяє осмислити зміни в освітній діяльності в умовах ринку та її роль у світі.

Результатом праці людини виступає продукт. Він може бути у формі матеріально-речовій, або нематеріальній. Як зазначається у економічному енциклопедичному словнику [13, с 190], продукти праці поділяються на матеріальні та нематеріальні (послуги). І далі, «послуга – особлива споживча вартість процесу праці, виражена в корисному ефекті, що задовольняє потреби людини, колективу й суспільства [13, с. 138]. При товарно-грошових відносинах економічною формою існування продуктів праці є товар.

Сьогодні вже більшість економістів освітній продукт вважають товаром економічної освіти, як «системи соціально-економічних відносин між державою та недержавними інститутами (організаціями та установами освітньої галузі) та більшості населення з приводу навчання, виховання та підготовки освітньої продуктивної сили за відповідну плату» [13, с. 35]. Освітній продукт – це продукт економічний який створений у сфері духовного та інтелектуального виробництва (інтелектуальний продукт) або у формі виконаних робіт і наданих послуг [13, с. 190].

Освітній процес включає в себе не лише результати інтелектуальної, розумової, духовної та творчої діяльності втіленої у відкриттях винаходах, патентах, наукових проектах і т. п., а і формування особистості, створення «людського капіталу», відповідної компетентності фахівця.

Для нашого дослідження важливим є теоретико-методологічні основи таких основних понять у освітній діяльності як економічні ресурси (засоби виробництва) та результати. Слід зазначити, що дослідженням системи освіти присвячено багато праць економістів-класиків – А. Сміта, В. Петті та ін. Теорії класиків економічної думки щодо сутності та природи освіти пізніше трансформувались у неокласичну теорію, перш за все, у двох концепціях – людського капіталу (Г. Беккера, Дж. Мінцера, Т. Шульца та ін.) та виробничої функції освіти (У. Дойла, Дж. Ферріса, Д. Монка і ін. вчених). У роботах вчених, які досліджують людський

капітал, досліджуються можливості та перспективи освіти, яка формує в людини певні знання, уміння і навички. Чим більшим буде людський капітал у конкретному суспільстві, тим більш продуктивними будуть його трудові ресурси. Представники науки які аналізують процес освіти з позицій виробничої функції, виходять з того, що освіта вивчається як виробничий процес, оскільки є доцільною діяльністю, спрямованою на створення продукту, що задовольняє потреби. Вони моделюють виробничу функцію освіти, аналізують структуру і специфіку взаємозв'язків ресурсів та результатів тощо.

В різних теоріях дослідження освітньої діяльності з різних точок зору аналізується ефективність ресурсів, які використовуються в освіті, технологій навчання і результатів освітнього процесу. Освітній продукт створюється в результаті перетворення економічних ресурсів (чинників виробництва). У економічній теорії зазвичай як основні економічні фактори розглядають землю, капітал і працю. Фактор виробництва за своїм визначенням є річ, яка здатна внести вклад в успіх процесу виробництва.

Праця, як економічний ресурс – це розумові і фізичні здібності людей, які застосовуються у виробництві товарів і послуг. Праця в освітньому процесі, включає в себе, насамперед, працю викладачів. Викладач вищого навчального закладу – це вчений, учитель, вихователь. При цьому він ще повинен бути не просто лектором, педагогом, а і грамотним організатором навчального процесу. Викладач – центральна фігура освітнього процесу і він забезпечує виконання навчальних планів навчального процесу у навчальному закладі та вживає заходів необхідних для підвищення ефективності освітнього процесу.

Сам процес навчання – це процес певного впливу викладача на студента, а точніше певні дії із студентами. Але сьогоднішній час вимагає педагогічних зусиль по навчання не як «суб'єкт» – «об'єкт», а як «об'єкт» – «об'єкт». Ця особлива категорія працівників має спеціальну підготовку, відповідні компетентності, професійні знання, кваліфікацію. Слід зазначити, що особливістю освітнього процесу є висока ступінь автономії викладачів у взаємодії з тими, хто навчається. Від цієї взаємодії, активності, ініціативи і креативності викладачів і тих, хто навчається, від відкритості їх співпраці в досягненні цілей залежить ефективність освітньої діяльності.

На думку багатьох науковців [4; 8; 10], до складу економічного ресурсу «праця», необхідно включити працю тих, хто навчається, оскільки у освітньому процесі студентам належить особлива роль, так як від їх зусиль залежить результативність освітньої діяльності. Досягти освітнього результату можна лише при умові, коли той, хто навчається витрачає працю (на лекції, практичні заняття, самостійну роботу тощо). В результаті активної співпраці викладачів і студентів в процесі виробництва освітнього продукту створюється сам освітній продукт. По суті, студент стає його співтворцем. Проте, визначальним залишається в освітньому процесі безпосередній контакт викладача із студентом.

Капітал, як економічна категорія – це будь-який ресурс, що створюється з метою виробництва економічних благ і використовується у освітньому виробництві послуг. Капітал є складовою частиною економічного ресурсу його умовно поділяють дві групи: матеріальні і нематеріальні ресурси.

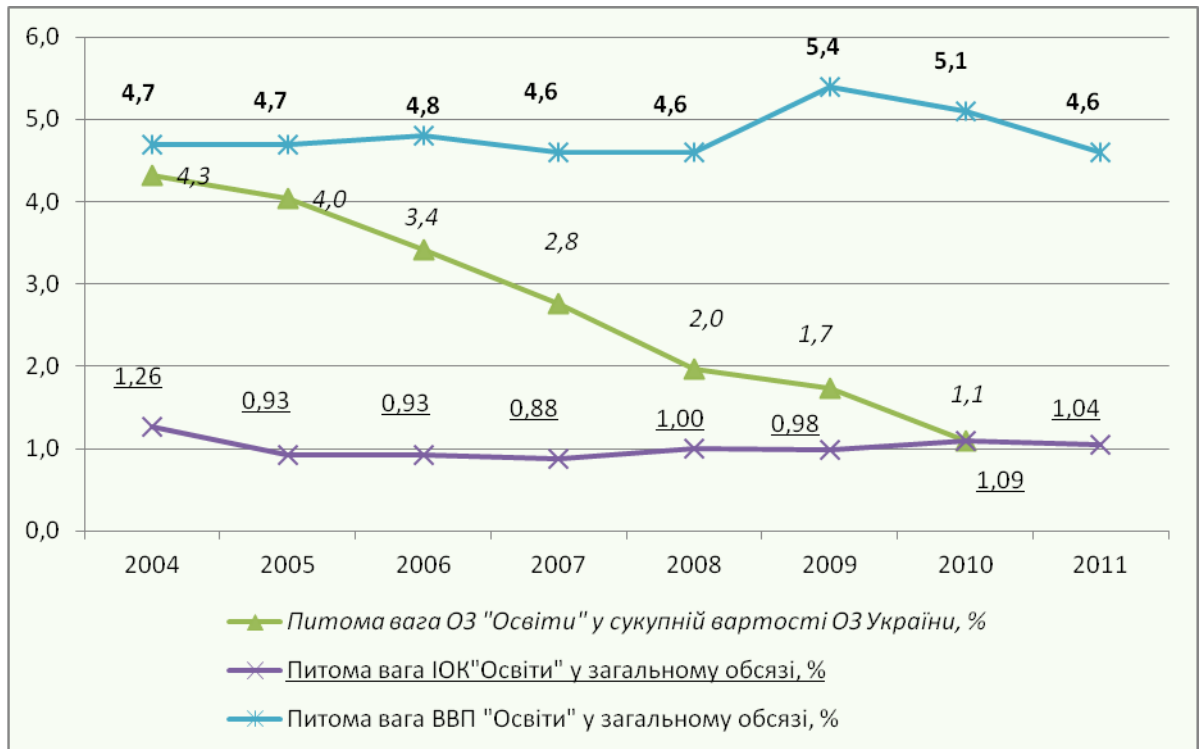
Для забезпечення функціонування вищого навчального закладу необхідні матеріально-речові засоби, які представляють першу групу економічного ресурсу «капітал» (основний і оборотний). До них відносяться будівлі, споруди, комп'ютерна техніка, меблі, навчальне обладнання, бібліотечний фонд і ін. Вони необхідні для створення освітніх продуктів.

Питання інвестицій, їх обсягів, темпів нарощування та спрямованості практично завжди розглядаються в контексті стимулювання економічного розвитку. Складнощі оцінки необхідних обсягів та ефективності капіталовкладень в освіту полягають у специфіці, яка притаманна освітній діяльності, яка передбачає створення освітніх продуктів.

За даними Державної служби статистики України з 2004 року обсяги інвестицій в освіту зросли у 2,6 рази і за підсумками 2011 року дорівнювали 2485,2 млн. гривень. Порівняно із 2010 роком обсяги інвестиційних ресурсів, залучених у сферу освіти

збільшилися на 32,7 відсотки. Однак, незважаючи на наявність тенденцій щодо поліпшення ситуації у цій сфері аналіз статистичних даних дозволяє зробити висновки щодо існування низки проблем у частині залучення інвестицій у сферу освіти в Україні.

Впродовж останніх років відмічається стала тенденція щодо падіння вартості основних засобів освіти у сукупній вартості основних засобів по Україні (Рис. 1.1). При цьому, означене відбувається на фоні відносно стабільного нарощування інвестицій в основний капітал та незначного коливання частки ВВП, що створюється освітою у сукупному ВВП України. Так, якщо у 2004 році частка вартості основних засобів освіти у загальній вартості основних засобів України складала 4,3 відсотки, то у 2010 році вона дорівнювала лише 1,1 відсотка, тобто за останні 8 років скоротилася майже в 4 рази.

Рис. 1.1. Частка валового внутрішнього продукту (ВВП), інвестицій в основний капітал (ІОК) та вартості основних засобів (ОЗ) освіти у загальному обсязі ВВП, ІОК та ОЗ України, % (розраховано за даними Державної служби статистики України) [3]

Падіння частки вартості основних засобів освіти у сукупній кількості основних засобів по Україні свідчить про наявність негативних тенденцій, які обумовлюються хронічною нестачею інвестиційних ресурсів для розвитку цього сектору економіки та ймовірністю «проїдання» інвестиційних ресурсів, тобто використання коштів інвестиційного призначення на інші потреби, передусім – виплату заробітної плати.

У освітньому виробництві як і в інших видах економічної діяльності важливими є вартість основних засобів виробництва, а також ступінь їх зносу. В Україні ступінь зносу основних засобів освіти за даними Державної служби статистики України за підсумками 2010 р. становила 62,5 %, по економіці в цілому – 74,9 %. У фактичних цінах на кінець 2010 року первісна (переоцінена) вартість основних фондів дорівнювала 72,5 млрд. грн., або 1,1 % загальної вартості основних засобів, а залишкова – 27,2 млрд. грн., або 1,6 % відповідно [1].

Вклад освіти України у ВВП лишається доволі низьким, і протягом останніх років коливається в межах 4,6–5,4 відсотки (Рис. 1.1). При чому, слід відмітити, що частка освіти у ВВП зросла у період фінансово-економічної кризи, коли в Україні відбулося падіння обсягів виробництва практично за всіма видами економічної діяльності. Однак, останнім часом, за рахунок прискореного нарощування темпів зростання ВВП у промисловості відмічається поступове зниження вкладу освіти у ВВП України. Так, якщо протягом 2004–2008 років

частка ВВП, що створюється в освіті, коливалась в межах 4,6–4,8 відсотки, то у період фінансово-економічної кризи (у 2009 році) вона зросла до 5,4 відсотки, і протягом останніх (2010–2011 рр.) знов знизилася до 4,6 відсотки.

У освітній діяльності особливо важливими є нематеріальні ресурси. Це освітні технології (інформаційні, дистанційні та ін.), наукові школи, імідж закладу, суспільне визнання, традиції тощо.

Поняття «земля» охоплює усі природні ресурси, які застосовуються у виробничому процесі. Складові ресурсу земля, що використовуються в освітній діяльності, істотно не відрізняються від інших сфер матеріального виробництва. У ринковій економіці земля є таким же засобом виробництва, як і будь-який інший матеріальний фактор виробництва. Проте на відміну від двох видів первинних факторів виробництва, а саме людських факторів, є фактором не пов'язаним із діяльністю людини.

Використання землі для розміщення навчальних будівель, житла для викладачів та студентів, стадіонів, спортивних об'єктів, транспортної інфраструктури, зон відпочинку тощо, слугує розвитку людського капіталу, суспільному та індивідуальному благу, і вона має свою цінність.

Економічні вчення, що стосуються землі, розглядають землю не з точки зору спекулянта, який зводить всі цінності до грошей та прибутку. Земля, за словами одного із найвидатніших мислителів-економістів ХХ століття Л. Мізеса «є невичерпним джерелом людської енергії і людського життя», і далі, «земля не просто приносить плоди, які живлять наше тіло; вона перш за все виробляє моральні та духовні сили цивілізації» [8 с, 604]. Тому в багатьох країнах світу держава законодавчо наділяє навчальні заклади певними привілеями стосовно закріплення і використання землі і наділяє певним соціальним престижем, чого, на жаль, немає в Україні.

Для нашого аналізу суті і особливостей створюваного освітнього продукту важливими є представлені в науковій літературі різні думки стосовно даного феномену. Деякі автори освітнім продуктом вважають випускників (як економічну субстанцію) [15], інші – змінену соціально-психологічну структуру людини, ще деякі – що продуктом функціонування системи освіти є освітня послуга [7] тощо. Ми поділяємо думку тих авторів, які вважають за доцільне розрізняти поняття освітній результат і освітній продукт [4]. Освітній результат відображає факт привласнення на індивідуально-особистісному, державному, громадському рівнях усіх тих цінностей, які створюються в процесі освітньої діяльності і які важливі для споживачів освітнього продукту. При цьому необхідно підкреслити, що будь-які досягнення і результати повинні розглядатися крізь призму особистості, її освітніх досягнень, людського капіталу, оскільки сукупний освітній потенціал суспільства визначається конкретними освітніми надбаннями особи [10].

Узагальнюючи тлумачення освітнього продукту, необхідно зазначити, що багатоаспектність та різновекторність думок науковців обумовлені дослідженнями економістів самого феномену послуг в тому числі і освітніх. Проте до цього часу ще не сформований понятійний апарат цієї сфери економіки.

На нашу думку заслуговує на увагу наведена в роботі [4] структура освітнього продукту, яка включає такі три види: освітню послугу, послуги засобів передачі знань і освітній результат.

Перший вид освітнього продукту – це освітня послуга. Незважаючи на значну кількість публікацій з проблеми визначення сутності освітньої послуги, до теперішнього часу у вчених відсутня єдність поглядів на це питання. З нашої точки зору поняття «освітня послуга» є діяльністю (педагогічною, виховною, науковою) працівниками сфери освіти, що задовольняє потреби суб'єктів освіти. Слід зазначити, що освітня послуга створюється живою працею викладачів і потребує виконання певних процедур, здійснення певного процесу. Проте освітній результат цього процесу залежить як від викладачів так і від тих, хто навчається. Результатом освітньої діяльності можна вважати той корисний ефект, який створюється діяльністю працівників освіти.

Другий вид освітнього продукту – засоби передачі знань. У навчальному процесі дуже важливою є трансляція знань та створення і підбір знань для конкретних спеціальностей в конкретному навчальному закладі. Ця функція є однією із складових формування змісту освіти, якість якого залежить від кваліфікації професорсько-викладацького складу.

Людські знання прийнято розрізняти як «особистісні» або «невід'ємні», які можна відділити, або бути закодованим у вигляді статей, підручників, монографій. Таким чином воно стає «кодифікованим» або «готовим знанням». Його можна купити, позичити і т.п. «Особистісне (невід'ємне) знання» значно вигідніше кодифікованого. Невід'ємне, особистісне знання виробляє «нове знання» і воно може забезпечити інтелектуальну та науково-дослідну спадковість. Ефективна навчальна діяльність, яка приносить економічний ефект, можлива лише на основі невід'ємного знання, яке можна отримати при особистій участі в дослідницькій роботі.

Кодифіковане знання не можна розвивати, а ним можна лише тимчасово користуватись, поки воно не застаріє. А старіння знань, навіть базових, сьогодні відбувається через 1–1,5 року. Тому оновлення навчально-методичного забезпечення має відбуватися постійно. Навчальний процес, який побудований на «кодифікованому знанні» перетворюється у постійну роботу по збору, аналізу, вивченню, освоєнню і запам'ятовуванню матеріалу, який постійно змінюється.

Засоби передачі знань створюються і оновлюються постійно в процесі освітнього виробництва викладачами для навчального процесу. Це такі засоби передачі знань – монографії, підручники, навчальні посібники, навчальні та методичні матеріали, статті і т. п.). За допомогою них знання передаються індивідам і вони вносять важливий вклад в процес освітнього виробництва. Такого роду освітні продукти важливі для самоосвіти.

Третій вид освітнього продукту – компетентності, яких набув той, хто навчався, тобто нова якість фахівця. Освітній продукт не співпадає з результатом освітнього виробництва, і є лише тією частиною продукту, яку опанував той, що навчався. Це частина набутих властивостей, та сума знань, інформації, навичок, умінь, що індивід засвоїв і може реалізувати в процесі своєї професійної діяльності.

Рис. 1.2. Структура освітнього продукту ВНЗ

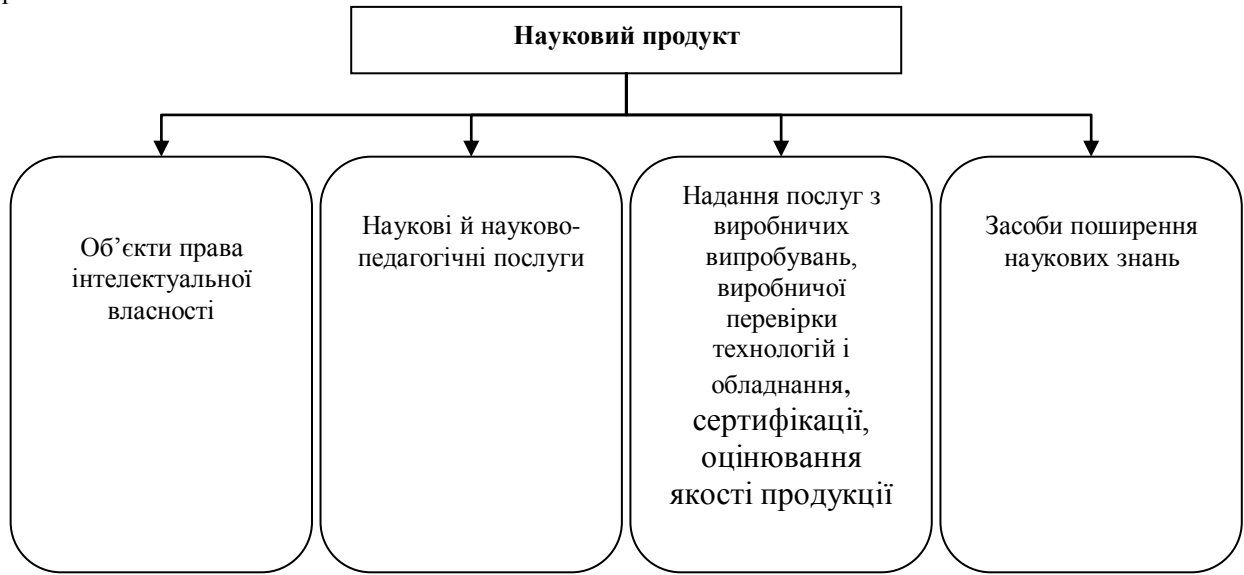
Структура освітнього продукту вищого навчального закладу освіти наведена на рис 1.2.

Університети у світі сьогодні відіграють одну із важливих ролей у становленні національних інноваційних економік і створенні якісно нових продуктів та технологій. Науково-дослідна діяльність в сучасному університеті не лише забезпечує підготовку професійних фахівців по наукових напрямках та науково-педагогічних кадрів.

В умовах переходу України до нового етапу формування інноваційного суспільства – побудови економіки, заснованої на генерації, розповсюдженні та використанні знань реалізується стратегічне завдання – сформулювати локальні елементи інноваційної діяльності у вигляді розробок нових продуктів та технологій, створенні бізнес-інкубаторів, технологічних парків тощо, підвищити їх ефективність, інтегрувати інноваційну складову у всі види діяльності – освітню, наукову, педагогічну, виховну, експериментальну, експериментально-виробничу.

Науково-інноваційна діяльність університетів інтегрується у сукупність видів діяльності університету, що використовують його потенціал з метою створення нових знань та нововведень у вигляді практичних результатів (продуктів, послуг, інформації, об'єктів інфраструктури і т.п.). Отже в університетах виробляються

крім освітніх ще і наукові продукти. Структура наукового продукту вищого навчального закладу наведена на рис.1.3.

Рис. 1.3. Структура наукового продукту ВНЗ

До об'єктів права інтелектуальної власності та авторські права відносяться патенти, ліцензії, технології, звіти про наукові дослідження, монографії, технічні умови, стандарти, дослідні партії, дослідні чи промислові зразки і т.п.

До наукових результатів діяльності вищого навчального закладу слід віднести компетенції наукових і науково-педагогічних працівників яких вони досягли.

Надання послуг з виробничих випробувань, виробничої перевірки технологій і обладнання на замовлення споживачів, сертифікації, оцінювання якості продукції а також надання послуг з патентних досліджень і експертиз є науковими продуктами університету.

До засобів поширення наукових знань належать наукові фахові журнали, науково-виробничі журнали та електронні наукові журнали.

Досягнення і результати освітнього виробництва зводяться до нових освітніх якостей індивіда, яка виражається в його компетентності. Компетентність – це динамічна комбінація знань, розуміння, умінь, цінностей, інших особистих якостей, що описують результати навчання. Тобто компетентність – це набуті реалізаційні здатності особи до ефективної діяльності [16, с. 32].

Ринок праці оцінює розумові навички претендентів – креативність, здатність аналізувати інформацію, системність мислення, здатність до самонавчання; особистісні якості (стресостійкість, гнучкість, ініціативність, відповідальність); рівень практичних навичок за фахом і рівень загальних комунікативних навичок (спілкування, ведення переговорів, розв'язання конфліктів, робота в команді, робота з клієнтами) тощо.

За оцінками роботодавців і випускників, найкращим свідченням ефективності роботи університету є практична цінність і відповідність освітніх послуг потребам ринку праці.

Найбільш важливими якостями працівника, на думку роботодавців, є практично–професійні навички, уміння вирішувати проблемні ситуації та навички роботи з клієнтами. Якраз цих навичок, за оцінками роботодавців, найбільш часто бракує випускникам вищих навчальних закладів. Тобто існує розрив між тими навичками і знаннями, які набуває випускник, і тими навичками і знаннями, які необхідно мати працівнику організації. Тому, як правило наймаючи фахівця, роботодавець ще декілька років «тюнінгує» його, вкладаючи в нього і час, і кошти. Сама по собі наявність диплому (нехай навіть найпрестижнішого університету) не є перепусткою в команду.

Стан сучасної національної освіти є одним із найважливіших факторів, що впливає на характер існування українського соціуму. Така оцінка освіти має обґрунтовуватись на основі виявлення і розуміння її з позицій економічної сутності та економічної природи. Економічна

природа освіти розкривається через її опис як виробничого процесу, який виробляє товар – освітній продукт. Також важливим аспектом уяви освіти як економічного об'єкта є її участь у ринкових відносинах. Звідси випливає необхідність вивчення освіти і як продуктивної сили економіки. Звичайно, що у першу чергу, це стосується вищої освіти.

Література

1. Грищенко І.М. Професійна освіта в системі економічних досліджень: монографія / І.М. Грищенко. – К.: Грамота, 2014. – 384 с.
  2. Деминг У.Э. Новая экономика / У. Эдвард Деминг; [пер. с англ.. Т. Гуреш]. – М.: Эксмо, 2008. – 208 с.
  3. Державна статистична служба України. Режим доступа: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
  4. Драганчук Л.С. Об экономической природе современного образовательного продукта / Л.С. Драганчук // Экономика образования. 2011. – № 6. – С. 4–19.
  5. Економічна енциклопедія. У трьох томах. Т. 1 / Редкол: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.
  6. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України: гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
  7. Затеякин О.А. Экономическая природа образовательного продукта. Режим доступа: http://science-bsea.narod.ru/2008/ekonom_2008/zatepjakin_ekonom.htm.
- Кожухар В.М. К определению содержания образовательной услуги. Режим доступа: <http://www.mavriz.ru/articles/2005/3/3744.html>.
8. Кларк Б.Р. Система высшего образования: академическая организация в кросс-национальной перспективе [Текст] / пер. с англ.. А. Смирнова; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 360 с.
  9. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В.Г. Кремень. -2-е вид. – К.; Т-во «Знання» України, 2010. – 520 с.
  10. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум – К.: Грамота, 2007. – 576 с.
  11. Маршалл А. Принципы экономической науки, т. 1. Пер. с англ. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. – 416 с. (Экономическая мысль Запада).
  12. Мочерний С.В., Ларіна Я.С. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. Т. 2 / За ред. С.В. Мочерного. – Львів: Світ, 2006. – 568 с.
  13. Мизес Л. Фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес; пер. с 34-го испр. англ. изд. А.В. Куряева. – Челябинск: Социум, 2008. – 878 с.
  14. Мукимбаев М.К. Экономическая природа рынка образовательных услуг и некоторые направления модернизации системы высшего образования / М.К. Мукимбаев // Экономика образования. 2011. – № 5. – С. 4–15.
  15. Національний освітній глосарій: вища освіта / авт.-уклад.: І.І. Бабин, Я.Я. Болюбаш, А.А. Гармаш й ін., за ред. Д.В. Табачника і В.Г. Кременя. К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. – 100 с.
  16. Огневюк В.А., Сысоева С.А. К проблеме научного направления интегрированного исследования сферы образования // Альма Матер, № 3, 2014. С. 22–30.
  17. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; [пер. с англ.; предисл. В.С. Афанасьева]. – М.: Эксмо, 2009. – 960 с. (Антология экономической мысли).
  18. Тимошенко И.В. Система образования в зеркале экономической науки : Монография / И.В. Тимошенко ; Нар. укр. акад. – Х. : Изд-во НУА, 2005. – 296 с.

1.2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ АДАПТАЦІЇ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В РИНКОВЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Теоретичні обґрунтування щодо економічної природи освітнього виробництва в системі економічних відносин, наведені в розділі 1.1. даної монографії, потребують, на нашу думку, теоретико-методологічного супроводу адаптації вищих навчальних закладів України у ринкове середовище та їх трансформації в контексті глобалізації та інтенсифікації економічних, науково-технічних, освітніх відносин та бурхливого поширення інформаційних технологій в національній економіці.

Світовий досвід розвитку показує, що ВНЗ постійно необхідно пристосовуватись до нової економічної і соціальної ситуації. В умовах глобального конкурентного середовища та організації масової вищої освіти, як показує дослідження, у всьому світі уряди країн не в змозі оплатити в повному обсязі потреби вищої освіти, тому державне фінансування освіти є недостатнім. [18; 20; 22]. Тому освітня і наукова діяльність університетів змушена була шукати і знаходити нові організаційні і управлінські рішення.

Із-за наростання проблем в університетському співтоваристві у зв'язку із новими умовами існування, на порядок денний постало питання, про те, чи можливо зберегти попередню модель управління навчальним закладом не включившись у ринкову діяльність. Зарубіжна практика засвідчила про неможливість існування ВНЗ у старих координатах управління. Університети розвинених країн з метою збільшення надходжень фінансових ресурсів в останні 20 років почали активно впроваджувати в освітнє і наукове співтовариство підприємницькі засади.

Концептуалізації поняття «підприємництво» присвячено багато досліджень у світовій науці. Спроби дати визначення цього феномену здійснювались неодноразово і їх огляд можна знайти в ряді робіт. Проблема підприємництва існує давно. Дослідженнями підприємницької діяльності, як феномену економічного життя, займаються науковці з середини XVII ст. Протягом майже трьох століть світова економічна наука приділяє поглиблену увагу проблемам сутності підприємництва, його ролі, організації та значенню в розвитку людства. В результаті цього сформувались різні погляди на розгалужену систему підприємницької діяльності в різних сферах, в тому числі і сфері вищої освіти.

Перехід України на ринкову економіку корінним чином відобразився на сфері професійної вищої освіти. Недостатнє бюджетне фінансування державних закладів освіти стало причиною пошуку вищими навчальними закладами додаткових джерел надходження коштів для забезпечення функціонування освітніх закладів та виконання ними статутних завдань.

Сучасний розвиток національної системи освіти характеризують: рівень децентралізації і демократизації управління; надання знанням статусу основного капіталу в суспільстві; диверсифікованість джерел фінансування освіти; розширення автономії вищих навчальних закладів з одночасним посиленням контролю з боку суспільства; розвиток сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Основною ланкою вищої професійної освіти України є вищі навчальні заклади (ВНЗ). Тому проблема ефективного розвитку ВНЗ, як ключових центрів економічного розвитку є актуальною. Разом з тим, нові умови їх існування ставлять на порядок денний дослідження засад «університетського підприємництва» у ВНЗ України. У даній монографії терміни «підприємництво ВНЗ» і «університетське підприємництво» ми вживаємо як синоніми.

Як відомо, економічна теорія демонструє різні підходи до визначення сутності підприємництва, що освідчить про нерозв'язаність проблеми в рамках теорії питання. Так Р. Кантілон [4] вперше увів в науковий обіг поняття «підприємництво». Він вважав, що визначальним в цьому понятті є свідомий ризик діяльності в умовах невизначеності. І.Г. фон Тюнен [3] зважаючи на непередбачуваність такого роду діяльності, як підприємництво зазначав, що підприємець через неможливість передбачити ймовірність прибутку або збитків, обов'язково стає «винахідником і дослідником на цій ниві». За Ф. Найтом [13] підприємець, це людина яка бере на себе тягар справжньої невизначеності і захищає від неї

свої колеги на ринку. Ж.-Б. Сей [19] вважав підприємця «економічним агентом», який організує інших людей у рамках організаційної структури на використання виробничих факторів – Землі, Капіталу та Праці. Йозеф А. Шумпетер, видатний австрійський економіст першої половини ХХ ст., у поняття «підприємництво» вкладав «новаторство, розробку нових технологій» [23]. Підприємець – це організатор діяльності з реалізації нововведень, творець інновацій. Він вважав «інновації дітищем підприємництва».

Л. Мізес [12] підприємництво порівнював із інтелектуальною діяльністю, талантом, творчістю, ініціативою, заповзятливістю, важкою і відповідальною працею. Разом з тим, економічну науку й теорію підприємництва продовжують досліджувати сучасні економісти, юристи, соціологи, педагоги, психологи і ін.

Відомий у світі експерт із економічного устрою сучасного суспільства Пітер Друкер підкреслює, що протягом понад 200 років щодо цих визначень, немає єдиної думки. «В определении того, кто такой «предприниматель» и что такое «предпринимательство», царит полная неразбериха». Він стверджує, що підприємцем не можна вважати людину, яка відкрила, наприклад, новий ресторан. Підприємець – це людина, яка знаходиться в пошуку джерел перемін та інновацій, яка запропонувала щось нове, створила нове підприємство, новий ринок чи нового споживача [9].

Існуюче розмаїття наукових напрямів і наукового знання свідчать про складний процес економічної діяльності, який потрібно аналізувати з різних точок зору. Очевидним є те, що коріння сучасного уявлення про сутність підприємництва у більшості громадян України може бути в минулому, бо минуле накладає глибокий відбиток на світогляд і цінності людини. Зважаючи на панування в державі продовж багатьох десятиліть радянської марксистсько-ленінської ідеології, відсутність плюралізму думок, відсутність доступу до міжнародних здобутків вчених світу через багато поколінь людей вкорінилось вузько партійне розуміння поняття «підприємництво». Так, серед іншого, визначальною ознакою підприємництва вважалась максимізація прибутку, хоча щодо такого підходу існує порівняно велике різноманіття думок учених і фахівців. Максимізація прибутку десятиліттями вважалась основним принципом при визначенні проблем предмета підприємництва. Для характеристики мотивів і можливої поведінки бізнесменів-капіталістів популярним був і залишається вислів Карла Маркса в роботі «Капітал» про те, що капітал «при 100 процентах он попирает все человеческие законы, при 300 процентах нет такого преступления, на которое он не рискнул бы, хотя бы под страхом виселицы» [11]. Крім того, переслідуючи тільки прагнення до прибутку, підприємець змушений був нехтувати соціальними й етичними принципами. Наука про економіку та організацію підприємництва, що сповідує таку однобічну уяву, служила тільки підприємницьким устремлінням до прибутку. На справді це не так. Про це свідчить зарубіжний досвід і практика. Так Нобелівський лауреат в галузі економіки (1992 р.) Гері Беккер в своїй нобелівській лекції «Економічний погляд на життя» [1] зазначає, що марксистський підхід виходить з того, що поведінка людини визначається виключно двома підходами (моментами) – егоїзмом або жадобою до наживи. Звідси і обґрунтування головної цілі – прибутку. Метод, запропонований Г. Беккером, виходить із того, що в основі поведінки людини лежить не вузький егоїзм, а більш широкий спектр цінностей і переваг. Згідно цього підходу, люди завжди намагаються передбачити якомога точніше невідомі наслідки своїх дій. Їх поступки продумані і узгоджені у часі.

Цільова установка на максимізацію прибутку втрачає свій зміст для низки підприємств різних типів, наприклад, для суспільних некомерційних підприємств, а також для домашніх господарств. Навіть значна частка приватних підприємств не ставить в основу максимізацію прибутку як вищий принцип діяльності й найважливіший критерій прийняття рішень. Логічно припустити, що при широкому трактуванні поняття «підприємництва» максимізацію прибутку не можна розглядати як єдиний принцип діяльності навіть комерційного підприємства. Слід зазначити, що термін конкуренція, товар, послуга, доходи, економічна ефективність, маркетинг, брендінг, вартість, вигода, комерціалізація і

інші, стали з'являтися у всій економічній літературі, яка присвячена вищим навчальним закладам. Сьогодні ці терміни широко використовуються в українській науковій літературі.

У сучасній науці немає єдиного підходу до поняття «підприємництво», «підприємницький університет», «підприємницький вищий навчальний заклад». Важливу роль в цьому відіграють також методологічні, світоглядні та ідеологічні відмінності в підході до організації цих досліджень.

Цікавим є підхід до дослідження цього феномену професора Гарвардської школи бізнесу Г. Стівенсона, який у статті «Чому підприємництво перемогло!» розуміє так: «підприємництво є пошук можливостей за межами ресурсів, які в даний момент є підконтрольними» [24]. Такий підхід не обмежується сферою бізнесу. За Стівенсоном – підприємництво можливе практично у всіх сферах людської діяльності.

На нашу думку, слід погодитись із тими дослідниками, які виходять у своїх сутнісних характеристиках прикметника «підприємницький» із розуміння «підприємництво» як свідомі зусилля організаційної структури, цілеспрямованої роботи в умовах ризику, задуманої кимось справи, яка активно спрямована на інновації [8,7,10,17].

Для прикладу, Бертон Кларк у своїй роботі «Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации» [10] наводить приклади як відбувається трансформація університетів завдяки підприємницькій діяльності. Дослідження проводилось у декількох європейських університетах: Уоріка (Англія), Твенте (Голландія), Стратклайд (Шотландія), Чалмерса (Швеція) та Йоеенсуу (Фінляндія). Це був період з 1980-х – першої половини 1990-х років. Автор зробив висновок, що необхідний мінімум включає п'ять елементів: посилене спрямовуюче ядро, розширена периферія розвитку, диверсифікована база фінансування, стимульовані академічні структури та інтегрована підприємницька культура. Ці п'ять спільних рис сприяли університетам стати більш інноваційними та підприємницькими, не зраджуючи при цьому традиційним академічним цінностям. Автор досліджував процеси індуктивним методом, починаючи з того, що аналізував досвід і рухався від «практики» до «теорії», а не навпаки.

На основі глибокого дослідження процесів трансформації Бертон Р. Кларк у своїй роботі аналізує і доводить свої аргументи по двох словах – «підприємливий» та «інноваційний» університети, і використовує їх однаково часто як синоніми. На його погляд «інноваційний» університет здається більш широким поняттям. Це поняття позбавлене негативних тлумачень, які виникають в освітанському середовищі до підприємців, як людей які прагнуть максимізації прибутків. Але автор віддає перевагу назві «підприємницький», а не «інноваційний», тому що вона в більшій мірі вказує на місцеві зусилля колективу, які ведуть до змін в організації, дозволяє сучасним університетам змінюватись.

У п'яťох діючих європейських університетах відбулись трансформації на протязі від 10 до 15 років. Кожен університет має свою історію, свої обставини і особливості розвитку. Проведені трансформації вимагали рішучих зусиль, які і є підприємницькими.

У рамках цієї монографії під підприємництвом ми будемо розуміти ділову активність, ініціативність, здатність до реалізації справи, яка приносить успіх. Ефективна реалізація інноваційної активності, уміння швидко приймати рішення в умовах невизначеності є ознакою підприємницького вищого навчального закладу.

У сучасній вітчизняній науковій літературі недостатньо розглядається проблема, пов'язана із дослідженням підприємництва у вищій освіті. Дослідження теоретичних та практичних засад підприємництва у вищих навчальних закладах розвинених країн світу та України дають підґрунтя розробки моделі фінансово-економічного і управлінського забезпечення розвитку вищої освіти України в сучасних умовах.

Якою має бути модель адаптації ВНЗ у ринкове середовище та їх трансформація? Якими повинні бути управлінські зміни в діяльності ВНЗ у відповідь на виклики часу? Якими є виклики, загрози, тенденції?

Сьогодні основні виклики, що постають перед системою вищої освіти України такі: необхідність відмови від застарілих методів управління і навчання студентів; подолання

відірваності наукових напрацювань української вищої освіти від здобутків світової науки та реальних потреб ринку; необхідність підвищення якості кадрового потенціалу викладачів ВНЗ, недостатність фінансових ресурсів для комплексного розвитку освітньої інфраструктури; підвищення якості освітніх послуг; розбалансованість між ринком освітніх послуг та ринком праці в Україні тощо.

Університетська освіта і наука в сучасних умовах повинні бути готовими відповісти на ці та інші виклики часу. Необхідно розробити, створити, і впровадити в управлінську діяльність все необхідне науково-методичне забезпечення, забезпечити його супровід, щоб готувати конкурентоздатних фахівців, здатних працювати в умовах глобального ринку, на який виходить економіка України.

У зв'язку із фінансовими проблемами розвитку наукових досліджень у розвинених країнах, виникло таке поняття як академічний капіталізм. Шейла Слотер і Ларрі Леслі (1997 рік) визначили це поняття так: оскільки в США, Канаді, Австралії та Західній Європі наукові дослідження (особливо фундаментальні) зосереджені у великих дослідницьких університетах, то це змусило почати процес перегляду основних засад функціонування вищих навчальних закладів. Новий підхід до розвитку університетської науки отримав назву «комерціалізація технологій» або «трансфер технологій» [8].

У пошуках ефективних управлінських рішень у розвинених країнах почалась трансформація університетів у специфічні підприємницькі корпорації. Термін «академічний капіталізм» став часто вживаною фразою у освітянських колах.

Проаналізуємо національну законодавчу базу підприємницької діяльності ВНЗ в Україні. Відповідно до Бюджетного кодексу України всі державні вищі навчальні заклади є бюджетними установами і мають статус неприбуткових установ [2]. Відповідно до чинного законодавства ВНЗ, це некомерційні організації і вони не мають на меті отримання прибутку.

Проте вищі навчальні заклади України мають право залучати в порядку, установленому законодавством, додаткові фінансові кошти за рахунок додаткової (господарської) діяльності, надання платних додаткових освітніх і інших передбачених статутом освітньої установи послуг, а також за рахунок добровільних пожертвувань від підприємств, організацій, фізичних осіб та від інших бюджетних установ для виконання цільових заходів (ст. 13 Бюджетного кодексу України). Проте реально ці норми не діють. Нормативні акти у сфері вищої освіти позбавили фінансової автономії – університет самостійно не розпоряджається своїми доходами, оскільки все оплачує казначейство, а не ВНЗ. Підписані ректором платіжні документи на перерахування коштів не означають здійснення платежів, як це виконує банк. Кошти підуть отримувачу лише тоді, коли захоче казначейство. Яка ж тут самостійність. У казначейства є свої ліміти на перерахування коштів. Університету треба перерахувати кошти, вони є, але казначейство не дає перераховувати.

Добровільні пожертвування, спонсорська допомога, отримання матеріальних цінностей ВНЗ – це теж не працює на користь вищої освіти. Гранти – гроші закордонних організацій в Україну також не хочуть перераховувати, бо потрібно платити податки на ці перерахування, плюс потрібно проводити тендери тощо. Існує досить багато і дуже великих обмежень прав і свобод колективів вищої освіти.

Слід зазначити, що економічна діяльність ВНЗ в Україні, спрямована на одержання додаткових (крім бюджетних) фінансових коштів, не повною мірою юридично може бути визнана підприємницькою.

Для початку зробимо спробу визначити, що означає саме поняття «підприємництво» у національному правовому полі. Господарський кодекс України (ГКУ) господарську (економічну) діяльність визначає, як діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [5]. У випадку, коли суб'єкт здійснює свою діяльність для досягнення економічних і соціальних результатів та з метою одержання прибутку, то така діяльність називається підприємництвом.

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [6].

Особи (юридичні і фізичні), які від користування майном, продажу товарів, виконання робіт і надання послуг отримують прибуток називаються підприємцями. Вони у встановленому законом порядку, повинні зареєструватись в якості підприємців. У зазначеному юридичному визначенні зазначаються наступні основні характерні ознаки підприємницької діяльності:

- повна самостійність у здійсненні підприємницької діяльності. Ніхто не має права примусити до заняття цим видом діяльності. Разом з тим на підприємницьку діяльність ВНЗ, як бюджетної освітньої установи, накладаються певні обмеження. Підприємницька діяльність не повинна завдавати шкоди основній освітній діяльності, а повинна їй відповідати й служити досягненню цілей створення навчального закладу;
- суб'єкт підприємницької діяльності діє на свій ризик і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном. Слід зазначити, однак, що ВНЗ як бюджетна освітня установа володіє майном на праві оперативного управління й відповідає за своїми зобов'язаннями тільки коштами, що перебувають у його розпорядженні.
- отримання прибутку (доходу) повинне носити не епізодичний, а систематичний характер. З одного боку, доходи від окремих видів підприємницької діяльності становлять податкову базу, у тому числі для визначення величини податку на прибуток. Однак одержання прибутку не є основною метою освітньої установи, і воно займається підприємницькою діяльністю лише тому, що це дозволяє отримати додаткові кошти для досягнення статутних цілей;
- підприємницька діяльність підлягає державній реєстрації у встановленому законодавством порядку. Підприємницька діяльність, здійснювана без відповідної реєстрації, вважається незаконною, а отримані доходи від неї підлягають стягненню у встановленому порядку в дохід держави. За такими характеристиками вищі навчальні заклади не можуть вважатись підприємницькими.

Визнання за юридичною особою статусу підприємця покладає на нього ряд спеціальних зобов'язань:

- державна реєстрація у порядку, встановленому законом. Дані державної реєстрації включаються до єдиного державного реєстру, відкритого для загального ознайомлення;
- постановка на облік у податкових і інших державних органах;
- ведення обліку підприємницької (господарської) діяльності;
- подання відомостей про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування, місцезнаходження, органи управління, філії та представництва, мету установи, а також інші відомості, встановлені законом;
- інші зобов'язання [21, ст. 89].

ВНЗ підлягають державній реєстрації як юридична особа у встановленому законом порядку. Вони мають передбачену для нього організаційно-правову форму (освітня установа), формують самостійний баланс і кошторис доходів і витрат. В установчих документах навчального закладу передбачається не заборонена законодавством господарська діяльність.

За характером діяльності в науковій літературі підприємництво розглядається в таких формах:

- комерційне підприємництво – це господарська діяльність, яка приносить прибуток;
- некомерційне підприємництво – господарська діяльність, яка не пов'язана із отриманням прибутку. Це робота в «некомерційній» сфері – державному секторі, освіті, охороні здоров'я і ін., де елементи підприємницької діяльності відіграють другорядну роль.

Господарська діяльність, яка здійснюється без мети одержання прибутку є некомерційною господарською діяльністю. Державні вищі навчальні заклади України мають право здійснювати некомерційну господарську діяльність. Державні вищі навчальні заклади України відносяться до неприбуткових, некомерційних організацій. Характерні особливості таких організацій полягають в тому, що:

- метою організації є не максимізація прибутку, а розв’язання певних суспільних проблем;
- дохід організації спрямовується на фінансування її основної діяльності та не може розподілятися між працівниками.

У відповідності до Постанови Кабінету міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 796 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності» [16] державні і комунальні освітні установи мають право надавати населенню, підприємствам, установам і організаціям платні додаткові освітні послуги: підготовка фахівців понад державне замовлення в межах ліцензійного обсягу відповідно до договорів, укладених з фізичними та юридичними особами; навчання студентів, курсантів для здобуття другої вищої освіти; підвищення кваліфікації кадрів, навчання для здобуття громадянами післядипломної освіти; підготовка до вступу до вищих навчальних закладів та до зовнішнього незалежного оцінювання; підготовка та перепідготовка, підвищення кваліфікації кадрів за замовленням центрів зайнятості; навчання студентів, курсантів, аспірантів, докторантів з числа іноземців та осіб без громадянства; стажування іноземців та осіб без громадянства; проведення понад обсяги, встановлені навчальними планами, з видачею або без видачі відповідних документів про освіту курсів, гуртків, факультативів (зокрема, іноземних мов, комп’ютерної підготовки та ін.) за науковим, технічним, художнім, туристичним, екологічним, спортивним, оздоровчим та гуманітарним напрямками тощо.

Дохід від зазначеної діяльності державного або комунального освітнього закладу використовується даною освітньою установою, у тому числі на збільшення видатків на заробітну плату, за його розсудом. Дана діяльність не вважається підприємницькою. Платні освітні послуги є для більшості державних вищих навчальних закладів України основним джерелом надходжень до спеціального фонду бюджету, оскільки вони на 94–96% забезпечують їх розвиток [15].

Спеціальний фонд бюджету вищого навчального закладу державної форми власності є складовою частиною бюджету, яка включає надходження до бюджету, призначені для спрямування на конкретні заходи, та витрати з бюджету на реалізацію цих заходів, які провадяться за рахунок відповідних надходжень.

На рівні бюджетних установ України доходи спеціального фонду бюджетної установи (ВНЗ) є власні надходження бюджетних установ, які мають цільове спрямування (рис.2.1.). Власні надходження бюджетних установ – кошти, отримані в установленому порядку бюджетними установами від плати за послуги, що надаються бюджетними установами згідно із законодавством та інших джерел власних надходжень бюджетних установ. Левову частку надходжень до свого бюджету вищі навчальні заклади отримують за рахунок надання освітніх послуг, структура яких наведена на рис. 2.2.

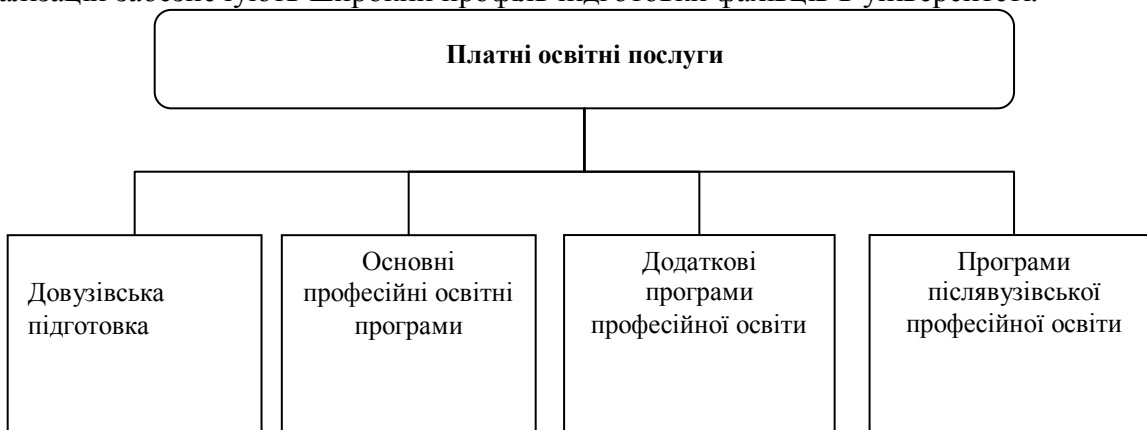

Рис.2.1. Види доходів спеціального фонду бюджетних установ

Підвищений інтерес сучасної молоді до вищої освіти в цей час багато в чому обумовлюється усвідомленням того, що це надійний спосіб зайняти гідне місце в суспільному житті й навчитися гнучко адаптуватися до соціально-економічних умов швидко мінливого світу. Сьогодні вже всі усвідомлюють переваги, які дає людині грамотне використання сучасних технологій у його житті й повсякденній роботі. Пріоритетом номер один для молоді стає одержання сучасної, затребуваної часом освіти.

Економіка ВНЗ в значній мірі залежить від менеджменту закладу, який (при певній компетентності) може визначити сильні і слабкі сторони внутрішнього середовища, оцінити вклад структурних підрозділів у розвиток навчального закладу та видів діяльності (освітньої, науково-дослідної, інноваційної, фінансово-господарської). Також від менеджменту залежить ефективного функціонування багаторівневої професійної освіти.

Багаторівнева система навчання, різноманіття освітніх програм, спеціальностей і спеціалізацій забезпечують широкий профіль підготовки фахівців в університеті.

Рис. 2.2. Структура платних освітніх послуг вищого навчального закладу

Щоб допомогти у виборі спеціальності, створена й ефективно працює система довузівської підготовки абітурієнтів, що включає в себе університетські коледжі, спеціалізовані школи й курси.

Наприклад, у Київському національному університеті технологій та дизайну університетський комплекс складається з восьми великих навчальних корпусів, які розташовані в історичному центрі нашої столиці, семи корпусів студентських гуртожитків, стадіону заміської оздоровчої бази і майнових споруд у містах Львів, Чернігів та Черкаси. Сучасне оснащення кафедр, навчальних і наукових лабораторій, лекційних аудиторій, навчальних цехів дозволяє реалізовувати різні програми вищої й середньої професійної освіти. В університеті активно розвиваються міжнародні наукові й освітні програми. Поряд із цим ми серйозну увагу приділяється творчій й спортивній реалізації студентів: щорічно проводяться Міжнародний конкурс дизайнерів «Печерські каштани», професійний форум індустрії моди «Kyiv Fashion», Всеукраїнський конкурс дизайнерів-модельєрів одягу, взуття та аксесуарів, створені спортивні секції, працюють тренажерні зали, у рамках програми «Студентська філармонія» проходять концерти класичної музики тощо.

Життя студентів університету насичене яскравими подіями, повними творчості, наукового пошуку й активного, цікавого відпочинку. Усе це відображається на сайті університету та через Інтернет-телебачення у студентських газетах.

Довузівська підготовка здійснюється як правило центрами, факультетами, інститутами структурними підрозділами довузівської підготовки вищих навчальних закладів і включає:

- підготовчі курси у групах інтенсивної підготовки (денні, вечірні, заочні) до вступу у ВНЗ відповідно до програм вступних іспитів й тестів ЗНО;
- поглиблену підготовку малими групами до здачі ЗНО, зоочні підготовчі курси, підготовчі курси вихідного дня по окремих предметах шкільної програми;
- курси для випускників базових коледжів, технікумів, що вступають на прискорену форму навчання, і осіб, що бажають одержати другу вищу освіту;
- довузівська підготовка слухачів, що навчаються за інтегрованими планами;
- і інші.

Проведення освітньої діяльності певного напрямку вищими навчальними закладами, яка забезпечує підготовку фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів, здійснюється шляхом надання платних освітніх послуг. Разом з реалізацією програм вищої професійної освіти ВНЗ, що мають у своїй структурі коледжі, училища й технікуми мають право надавати платні освітні послуги з реалізації програм початкової й середньої професійної освіти. Реалізація основних професійних освітніх програм включає:

- навчання за спеціальностями і напрямами підготовки по договорах з фізичними й (або) юридичними особами з оплатою ними вартості навчання (очна, заочна, прискорена форма);
- навчання студентів, курсантів для здобуття другої вищої освіти;
- організацію паралельного навчання студентів, що бажають одержати другу спеціальність.

У процесі реалізації основних професійних освітніх програм, що навчаються за їхнім бажанням можуть бути надані наступні додаткові платні послуги: вивчення спеціальних курсів і циклів дисциплін, не передбачених відповідними освітніми програмами; вивчення спеціальних дисциплін понад години й понад програму по даній дисципліні, передбаченій навчальним планом та ін.

Реалізація програм післядипломної освіти включає:

- спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки осіб шляхом поглиблення, розширення і оновлення її професійних знань, умінь і навичок або отримання іншої спеціальності на основі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня та практичного досвіду (післядипломна освіта);
- платні курси по підготовці до здачі кандидатських іспитів;

- навчання в платній аспірантурі й докторантурі по договорах з фізичними особами;
- навчання в аспірантурі й докторантурі громадян іноземних держав.

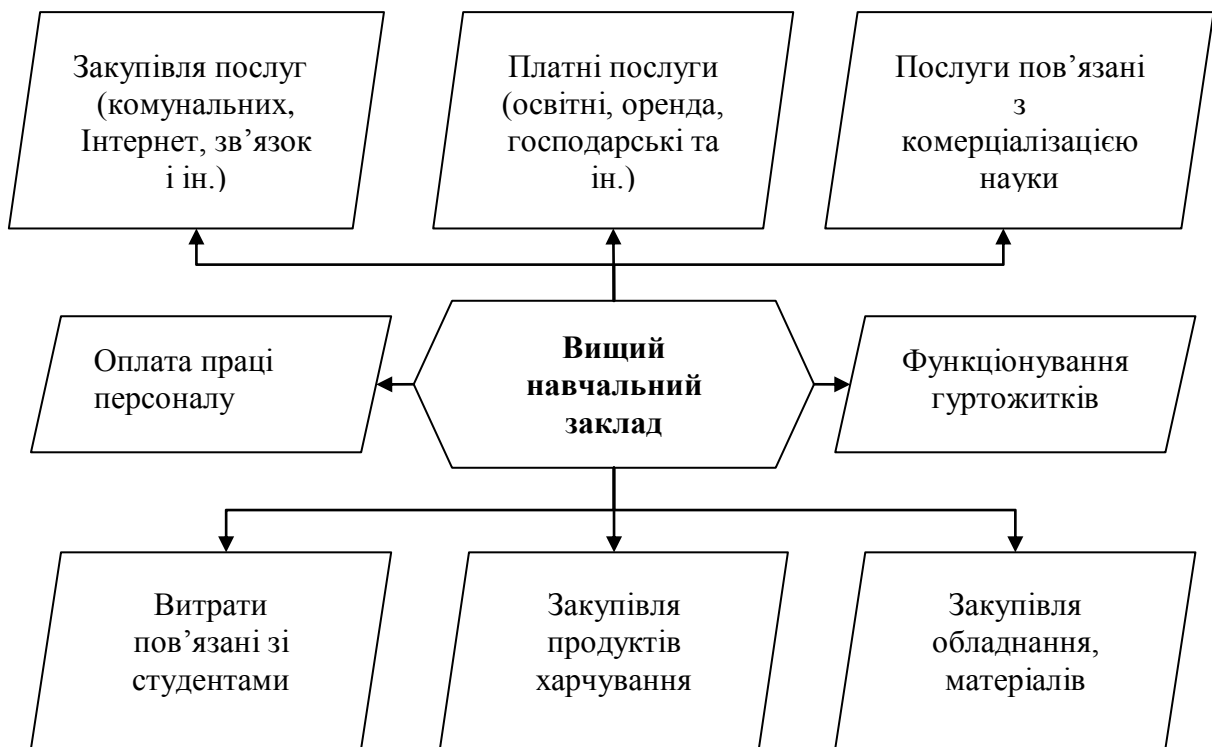
Реалізація програм додаткової професійної освіти здійснюється на базі відповідних структурних підрозділів вузу (інститутів додаткової професійної освіти, центрів підвищення кваліфікації й професійної перепідготовки, регіональних або міжрегіональних навчальних центрів і т.п.) Реалізація програм додаткової професійної освіти є одним із цільових показників ефективності роботи державних освітніх установ вищої професійної освіти. Як правило, реалізовані освітні програми розділяються на два види: підвищення кваліфікації й професійна перепідготовка на базі освітніх програм спеціальностей і напрямів підготовки ВНЗ. Одним з перспективних напрямків є надання студентам можливості на платній основі (паралельно із основною спеціальністю) отримати додаткові кваліфікації на різних курсах, другу професію і т.п., що дозволяє суттєво підвищити конкурентоспроможність випускників на ринку праці.

Серед переліку платних послуг, які мають право надавати державні та комунальні ВНЗ України є оренда [14]. Це послуги з надання в оренду будівель, споруд, окремих тимчасово вільних приміщень і площ, іншого рухомого та нерухомого майна або обладнання, що тимчасово не використовується у навчально-виховній, навчально-виробничій, науковій діяльності, у разі, коли це не погіршує соціально-побутових умов осіб, які навчаються або працюють у навчальному закладі. З нашої точки зору, ця діяльність може бути виокремленою як підприємницька діяльність освітнього закладу, що більш точно відповідає суті здійснюваної господарської роботи. Доцільно було б віднести оренду до підприємницької діяльності в тій частині, у якій одержуваний від цієї діяльності дохід не реінвестується безпосередньо в дану освітню установу й (або) на безпосередні потреби забезпечення, розвитку й удосконалювання освітнього процесу (у тому числі на заробітну плату) у даній освітній установі. Господарська діяльність – вона повинна давати ВНЗ додаткові кошти, якщо колектив знайшов можливість заробити додаткові гроші. Проте держав і в цьому питанні не сприяє закладам освіти, адже при оренді заклад надає площі, а отримує лише 30–50 % від оренди.

Доцільно було б також одержання доходів від надання послуг банківським установам шляхом розміщення на депозитних рахунках тимчасово вільних власних надходжень вищих та професійно-технічних навчальних закладів в установленому законодавством порядку вважати підприємницькою діяльністю.

Проте українське законодавство не передбачає поняття підприємницької діяльності в освіті, не розглядає питань економіки освітньої діяльності. Не визначені і інші основні поняття вищої освіти як виду економічної діяльності в ринковій економіці – «освітня послуга», «освітній продукт», «ринок освітніх послуг» та ін.

Сьогодні сучасний університет являє собою багатогранний соціальний інститут: він є науковим і освітнім центром і, у той же час, являє собою самостійний економічний суб'єкт. Він сприяє соціально-економічному розвитку міста, регіону, залучаючи до себе вчених, бізнесменів, компанії, капітал (рис. 2.3).

Рис. 2.3. Схема економічних відносини вищого навчального закладу

Як економічний суб'єкт університет закуповує товари, наймає на роботу людей на підставі економічних угод і діє як комерційна компанія.

Якщо уявити університет як економічний суб'єкт, що здійснює економічні дії, то можна побачити, навіть у звичайного університету цілу низку господарських відносин. Це й витрати університету на персонал (від ректора до охоронця), і видатки на техніку, обладнання й устаткування, і закупівлю матеріалів для навчального процесу тощо. У той же час це й видатки на студентів, їх витрати на проживання (оренду житла), користування послугами на території університету і т.п.

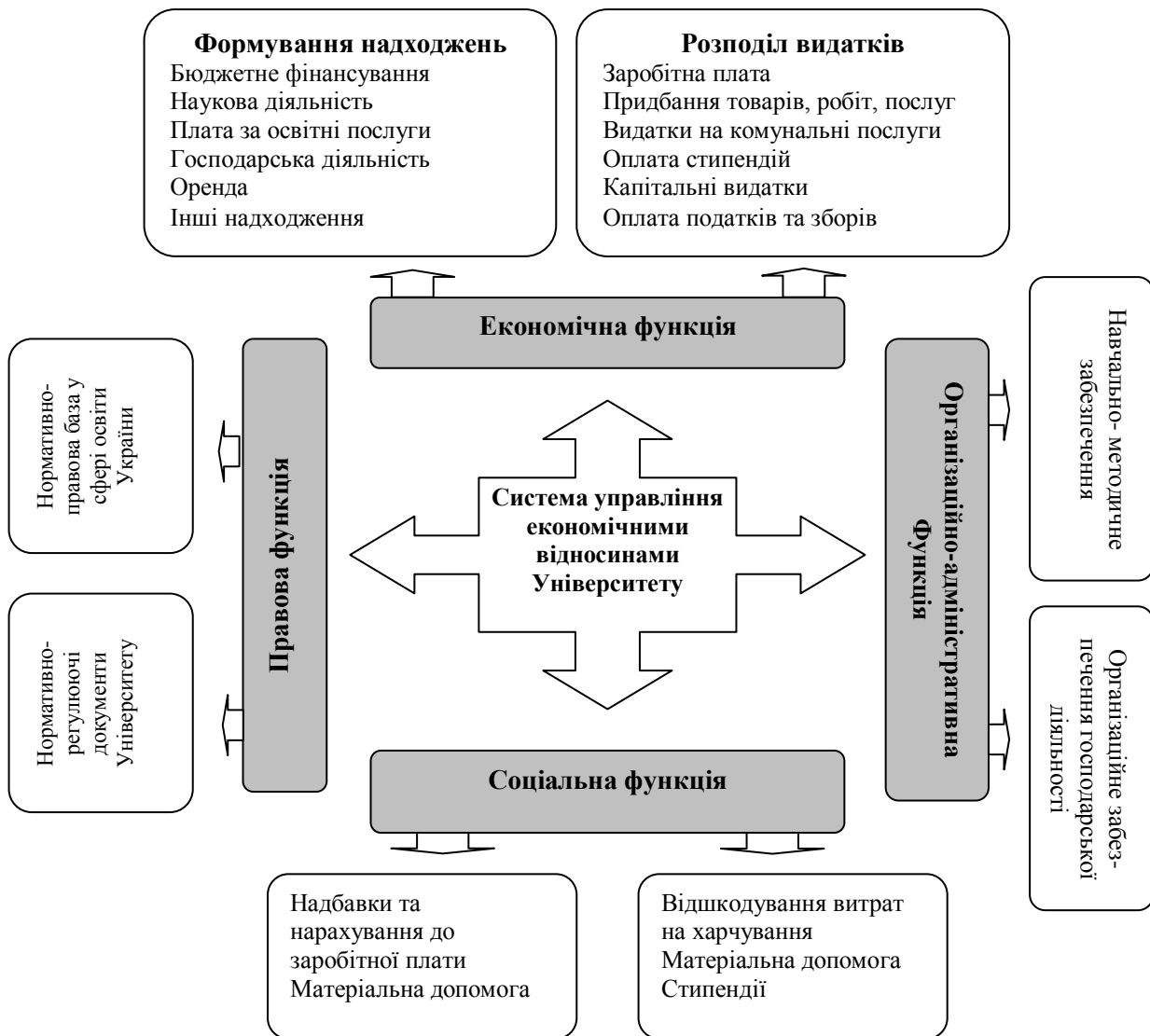
Це досить умовна схема економічних відносин невеликого вищого навчального закладу. Якщо ж говорити про великі дослідницькі університети, то сюди можна додати численні трансакції, пов'язані з технологічними парками, бізнес-інкубаторами, участі у інвестуванні університету і т.п. Чим крупніший університет, тим більше в нього економічних відносин, тим вони складніші.

Конкурентоспроможність Університету на ринку освітніх послуг забезпечується завдяки результативному впорядкуванню і систематизації всіх видів його діяльності, ключовим моментом серед яких є ефективна організація економічних відносин.

Економічні відносини Університету доцільно розглядати як багатогранне поняття, яке охоплює всі види діяльності, зокрема економічну, правову, організаційно-адміністративну та соціальну. В процесі управління виникає тісний функціональний взаємозв'язок між ними, основні складові якого подано на рис. 2.4.

Так, на основі нормативно-правової бази у сфері освітніх послуг відбувається формування надходжень та видатків університету. Основними джерелами надходжень є бюджетне фінансування, фінансування наукової діяльності, отримання оплати за надання освітніх послуг, надходження від здійснення господарської діяльності та інші, які в свою чергу дають можливість їх розподілу для забезпечення життєдіяльності Університету. А саме, за рахунок оплати праці працівників, придбання матеріальних цінностей та оновлення матеріально технічної бази, оплати комунальних послуг, стипендіального забезпечення, відрахувань до бюджетів тощо.

Організаційно-адміністративна функція створює підґрунтя для здійснення наукової та господарської діяльності Університету, завдяки забезпечення навчально-методичною літературою, укладанням договірних відносин з замовниками та виконавцями, розрахунком цін на надання платних чи додаткових послуг.

Рис. 2.4. Функціонування системи економічних відносин університету

У той же час, в процесі здійснення економічної діяльності Університету, виконується соціальна функція за рахунок грошового стимулювання власного персоналу, наданням матеріальної допомоги студентам та працівникам, виплатою коштів на харчування та предмети вжитку соціально захищеним особам тощо.

Саме завдяки раціональному поєднанню економічних функцій з правовою, організаційно-адміністративною та соціальною забезпечується цілісність функціонування системи економічних відносин Університету.

Університет – не гіпермаркет з продажу освітніх послуг, а підприємництво в університетах не є синонімом комерції. Бути підприємницьким університетом – це означає усвідомлені, цілеспрямовані, рішучі зусилля та дії всіх структурних підрозділів університету, які призводять до економічної стійкості, конкурентоспроможності. Це активне намагання бути інноваційним у своїй роботі. Особливістю такого підходу є більша ефективність, ділова активність, самостійність і відповідальність.

Колектив університету не повинен жити минулим, а упевнено дивитись в майбутнє, бажати більшого, трансформуватись в стратегічне завдання – підприємницький університет.

У цьому випадку потрібні нові організаційні елементи, які в синергетичному ефекті характеризують підприємницький університет на всіх рівнях: у навчанні, наукових дослідженнях, в управлінні, фінансово-господарській діяльності.

Проте не потрібно відмовлятися і від можливостей використати підприємницький підхід в іншому контексті слова «підприємницький», тобто в розумінні ведення бізнесу й заробляння коштів, якщо такий підхід зможе допомогти університету виконати його прямий обов'язок – бути університетом. Це модель трансформації сучасного університету. Потрібна кропітка робота колективу і керівництва, яка веде до нових практичних дій і поглядів, підприємницьких кроків, пов'язаних із прийняттям не простих і непопулярних рішень.

Економічна діяльність державних ВНЗ України, базується на праві залучати в порядку, установленому законодавством, додаткові фінансові кошти за рахунок додаткової (господарської) діяльності, надання платних додаткових освітніх і інших передбачених статутом освітньої установи послуг, а також за рахунок добровільних пожертвувань. Проте ці кошти автоматично стають спецкоштами державного бюджету із відповідними обмеженнями щодо їх використання.

Це не сприяє розвитку фінансової автономії ВНЗ, підприємництва, а сама діяльність не є підприємницькою, а лише має деякі ознаки підприємництва.

В українському законодавстві необхідно визначити поняття «підприємницький вищий навчальний заклад», «підприємництво у вищих навчальних закладах». Також до цього часу не визначені і інші основні поняття вищої освіти як виду економічної діяльності – «освітня послуга», «освітній продукт», «ринок освітніх послуг» та ін.

Ще однією моделлю адаптації вищих навчальних закладів України в ринкове середовище слугує новий управлінський підхід до організації й управління університетом (автор поняття вищий навчальний заклад і університет в даному розділі вживає як синоніми). Він базується на принципах підприємницького менеджменту. Це модель ринково-орієнтованого університету.

Ринково-орієнтований підхід до управління ВНЗ, на відміну від традиційної схеми організації діяльності, дає можливість ефективно виконувати нові ринкові замовлення, диверсифікувати джерела додаткових надходжень за рахунок розробки нових продуктів (товарів та послуг) університетської діяльності.

Сьогодні університет розглядається в першу чергу, як освітня організація, товаром якої є освітній продукт. Освітні послуги забезпечуються кафедрами і факультетами, як організаційними підрозділами. Але сучасні ВНЗ забезпечують високоякісну освіту на базі наукових досліджень, які проводить академічний персонал. При цьому наукові дослідження є допоміжним засобом забезпечення навчального процесу і разом з тим, самостійним продуктом у вигляді наукових знань, або комерціалізованих технологій. Тобто другим, узагальненим продуктом діяльності університету є наука, яка оформлена як організаційна підсистема університету.

Крім цього, в університеті зростає роль технологічної підсистеми, яка формується в умовах розвитку інформаційного суспільства та технологій. Такі структури, в переважній більшості, називають «центрами». Вони забезпечують горизонтальні зв'язки між кафедрами, факультетами іншими навчальними структурами.

До числа технологій, що забезпечують роботу основної діяльності ВНЗ відносяться: система управління якістю навчального процесу, система інформаційного забезпечення (центр комп'ютерних технологій, ресурсів), бібліотека, типографія, центри копіювання документів і т.п. Технологічні підсистеми в останні роки починають розширюватись. Це модульне середовище, яке створює нову технологію навчання. Деякі підрозділи (приймальна комісія, деканати, кадрові служби) у структурі фінансового менеджменту стають невід'ємною частиною технологічного процесу як навчальної так і наукової діяльності. З'являються й інші технологічні проблеми, пов'язані із забезпеченням коледжів, філіалів центрів дистанційної освіти тощо, які є елементами технології забезпечення навчального

процесу, реалізація яких не може бути здійснена у рамках традиційних адміністративно-господарських служб ВНЗ.

Складність цих нових завдань вимагає висококваліфікованого керівництва третьою підсистемою.

Результати роботи технологічної підсистеми ми розглядаємо як самостійний продукт діяльності університету. В основному цей продукт споживається в самому університеті, але сучасні тенденції полягають в тому, що з метою отримання додаткових коштів ми пропонуємо свої послуги стороннім особам і організаціям. Це відноситься до використання можливостей університету для проведення конференцій і семінарів, занять спортом, надання консультативних послуг і т.д.

Університети України з традиційним вищою освіті консерватизмом поступово адаптуються до ринкового середовища. Проте професорсько-викладацькому складу дуже важко змінити свою психологію, педагогіку, орієнтацію на ринок для того, щоб готувати фахівців до зовсім іншої економіки ніж яка була, якої вони не вивчали і знають про неї лише із зарубіжної літератури. Сьогодні ще недостатньо викладачів, які мають практичний досвід роботи в ринковій економіці і враховуючи низьку оплату праці професорсько-викладацького складу та непрестижність цієї професії дуже важко спрогнозувати перспективи оновлення кадрового потенціалу університетів.

Підприємницький університет завжди активно шукає підходи до здійснення своєї діяльності та способи організаційних змін для забезпечення успішної роботи в майбутньому. Він формує тісні зв'язки з промисловими підприємствами, шукає нові форми навчання та наукових досліджень, нові форми менеджменту, диверсифіковані джерела фінансування. Це важливо для всього суспільства – освітян, роботодавців, держави в цілому.

Література

1. Беккер Г. Экономический взгляд на жизнь // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г. Г. Фетисов, А. Г. Худокормов. Т. V. В 2 кн. Всемирное признание: Лекции нобелевских лауреатов / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. Кн 1.- М.: Мысль, 2004. – 767 с.
2. Бюджетний кодекс України / <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456a-17/page>.
3. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі. – К.: Основи, 2001. – 670 с .
4. Блауг М. 100 Великих економістів до Кейнса. – СПб.: Экономическая школа, 2005. – 352 с.
5. Господарський кодекс України. – К.: Атіка, 2003. – 208с.
6. Грищенко І. М. Комерційна діяльність посередницьких підприємств: Підручн. для вищ. навч. зал. [Текст] / І. М. Грищенко – К.: Грамота, 2009. – 448 с.
7. Гинкель Г. Университет XXI в.: задачи, проблемы, возможности и менеджмент // Alma mater. Весник высшей школы, 2008, № 1. С.41–49.
8. Гудзинский А.О. Концепция проектно-ориентированного университета / <http://ecsocman.hse.ru/data/619/119/1231/grudz0.pdf>.
9. Друкер П.Ф. Бизнес и инновации: Пер. с англ. М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007. – 432 с.
10. Кларк Б.Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации [Текст] / пер. с англ. А.Смирнова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 240 с.
11. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, 2-е вид, Т. 23.
12. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность. – М.: Дело, 1993. – 240 с.
13. Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г.Г. Фетисов, А.Г. Худокормов. Т. III. Эпоха социальных переломов / Отв. ред. А.Г. Худокормов. – М.: Мысль, 2005. – 896 с

14. Постанова КМУ від 27 серп 2010 р. № 796 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності / <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/796-2010-%D0%BF/print1362008791755788>.
15. Пономаренко В.С. Проблеми підготовки компетентних економістів та менеджерів в Україні: монографія / В.С. Пономаренко. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2012 – 328 с.
16. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися бюджетними науковими установами / Постанова КМ України № 1189 від 28 липня 2003 р. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1180-2003-%D0%BF/print1361279858840991>.
17. Романовський О.О. Феномен підприємництва в університетах світу: монографія / О.О. Романовський. – Вінниця: Нова Книга, 2012. – 504 с.
18. Салми Дж. Создание университетов мирового класса [Текст] / Джамиль Салми; пер. с англ. – М.: Издательство «Весь мир», 2009. – 132 с.
19. Сей Ж.Б. Трактат о политической экономии // Мировая экономическая мысль. Сквозь призму веков. В 5 т. / Сопред. редкол. Г.Г. Фетисов, А.Г. Худокормов. От зари цивилизации до капитализма / Отв. ред. Г. Г. Фетисов. – М.: Мысль, 2004. – 718 с.
20. Таверньи К. Стратегический менеджмент в европейском контексте // Стратегическое управление и институциональные исследования в высшем образовании. Материалы первой международной конференции, Москва, 3–4 декабря 2002 г., Казань, Физтехпресс, 2003.
21. Цивільний кодекс України / <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page2>.
22. Формирование общества, основанного на знаниях. Новые задачи высшей школы [Текст] / Пер. с англ. – М.: Издательство «Весь мир», 2003. – 232 с.
23. Шумпетер Й.А. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й.А. Шумпетер. – М.: Эксмо, 2008. – 864 с.
24. Stevenson Н.Н. Why Entrepreneurship Has Won! – White Paper, USASBE Plenary Address, February 17, 2000.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФІНАНСУВАННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ ВИРОБНИЦТВА ОСВІТНІХ ПОСЛУГ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Кожен етап суспільно-економічного розвитку цивілізації має певну характерну рису. На наш погляд, сучасні умови функціонування суспільства передусім визначаються як «ринкові», що детермінує усі аспекти його життєдіяльності, включаючи традиційно некомерційні сфери, серед яких: охорона здоров'я, церква, освіта. Ринкові відносини у вказаних сферах, особливо в формах, що на сьогодні домінують на теренах України, сприймаються неоднозначно і потребують розгляду / оцінки принаймні з двох позицій.

Прихильники першої точки зору стверджують, що для задоволення будь-якої потреби (у т.ч. у лікуванні, навчанні чи ін.) необхідно сформувати відповідну матеріальну базу. Отже, комерціалізація вказаних сфер є цілком закономірною, оскільки існує об'єктивна необхідність покрити витрати на забезпечення матеріального підґрунтя надання послуги.

Водночас опоненти зазначеної точки зору наголошують – йдеться передусім про сферу задоволення духовних потреб особистості (у навчанні та саморозвитку) та фізичних потреб людини (як живого організму), які не можна ставити в один ряд з іншими галузями національної економіки. До того ж, право на задоволення цих потреб закріплене у Конституції України: «Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому *забезпечується* вільний і всебічний розвиток її особистості» [1]. Слово «забезпечується» ми виділили з метою наголошення на думці, яка впливає зі змісту Статті 23: держава бере на себе обов'язок забезпечити реалізацію названих прав або ж вона доручає ці функції певним своїм представникам.

Отже, маємо конфлікт між правами людини на духовний і фізичний розвиток та не завжди реальною можливістю реалізувати названі права. При цьому не будемо ігнорувати доконаний факт актуальності вказаного конфлікту для значної частини обдарованих і зацікавлених у саморозвитку та освіті громадян України. І хоча ще не проводилися дослідження з метою встановлення соціально-економічних, науково-технічних і інших втрат держави від «недоосвіченості» населення (і не лише юного, а й середнього та старшого віку) через неплатоспроможність, розуміємо, що втрати ці є суттєвими. Передусім – це втрати на особистісному рівні, які потім акумулюють втрати родини, підприємства, регіону, країни. До зазначених втрат слід додати втрати на усіх рівнях від «купівлі» освітньої послуги споживачами, головною перевагою яких є їх платоспроможність.

Проведений нами аналіз методів вирішення окресленої проблеми у країнах пострадянського простору, Західної Європи, Азії, Північної та Південної Америки дозволив узагальнити світовий досвід фінансування надання та отримання освітніх послуг [2–14 та ін.] та сформулювати кілька висновків:

- в усіх країнах, на прикладі яких проводилося дослідження, функціонують як державні, так і приватні заклади освіти;
- приватні заклади, як правило, більш престижні, оскільки мають фінансові можливості сформувати кращу матеріально-технічну базу, організувати комфортні умови для навчання та викладання, залучити кращих викладачів і відповідно забезпечити найсучасніші освітні технології;
- країни, що надають значну увагу успішній реалізації стратегії національного розвитку, одночасно мають добре розвинену систему грантів та стипендій на підтримку талановитої молоді, викладачів, науковців;
- у більшості країн (з досліджуваної вибірки) рівень оплати за навчання зівставний із розміром можливої матеріальної компенсації (у формі гранту, допомоги чи ін.), а також середньою заробітною платою, що гарантує гідний людини рівень якості життя.

Крім того, опитування представників – вихідців із вказаного кола країн – показало, що досконалої системи фінансування надання / отримання освітніх послуг на сьогодні ще не створено в жодній із них. Важливою проблемою для усіх досліджених систем освіти

залишається складність визначення вартості навчання, розрахунок обсягів замовлення для задоволення потреби у тих чи інших фахівцях (що теж має впливати на вартість освіти) та ін. Однак, практично в кожній із досліджуваних систем присутні окремі атрибути, які корисно апробувати та адаптувати до системи освіти нашої країни.

Базуючись на результатах проведеного дослідження сформулювали вихідні положення формування фінансово-економічних моделей надання / отримання освітніх послуг в Україні:

- для вільного і всебічного розвитку кожного громадянина України як споживача освітніх послуг, у т.ч. у контексті реалізації стратегії «Освіта упродовж усього життя», необхідно створити відповідні фінансово-економічні умови;
- з огляду на значну диференціацію потреб споживачів освітніх послуг слід забезпечити мультिवаріантність фінансово-економічних моделей (ФЕМ) їх надання / отримання, тобто сформулювати умови для одночасної реалізації різних моделей і можливості їх вільного вибору з боку потенційних споживачів;
- розроблення та впровадження ФЕМ повинно сприяти зростанню ефективності галузі вищої освіти, з одного боку, – в стратегічному (довгостроковому) і в тактичному (короткостроковому) вимірах, а з іншого, – на усіх можливих рівнях (держави, університету, викладача, студента).

Сформульовані нами вихідні положення акцентують на тому, що розроблення ФЕМ на сьогодні є надзвичайно важливим і актуальним завданням, від вирішення якого залежить успіх реалізації стратегії національного розвитку України, а отже і перспективна позиція нашої держави на геополітичній карті світу. Немає потреби переконувати у тісному зв'язку між конкурентоспроможністю працівника, підприємства та країни; як і в тому, що вказаний показник у свою чергу залежить від умов (у т.ч. фінансово-економічних), які надають можливість постійно працювати над підвищенням його рівня. Останнє (необхідність постійного удосконалення) є викликом стрімких темпів розвитку усіх сфер життя, які вимагають постійного навчання, що актуалізувало потребу в освіті упродовж життя. Таким чином, у процесі розроблення ФЕМ необхідно враховувати, що сегменти споживачів освітніх послуг на сьогодні мають значну диференціацію (за галузевою ознакою, за доходами претендентів, за віком, за формою навчання), що звичайно ж позначається на відмінностях у їх потребах, а отже вимагає різних методів їх задоволення.

Не менш важливим є розуміння того, що вибір комплексу фінансово-економічних моделей надання / отримання освітніх послуг у країні, їх зміст і співвідношення можна розглядати як своєрідний індикатор реально обраного стратегічного курсу розвитку держави, рівня соціальної орієнтації її політичної та економічної систем, стану демократизації суспільства тощо.

Виходячи з наведених положень, вважаємо, що для України доцільним є гармонізоване поєднання таких **фінансово-економічних моделей** надання / отримання освітньої послуги:

1) **Державне фінансування** – виявлення найбільш талановитих абітурієнтів, навчання їх за державні кошти за спеціальними навчальними програмами з використанням мотиваційних програм подальших перспектив кар'єрного і творчого зростання (доцільність моделі гарантується потребами держави).

2) **Бізнесове фінансування** – підготовка фахівців, яких потребують представники певних галузей за їх кошти і на умовах тісної співпраці з ними, що передбачає узгодження програм навчання і практики, викладання певних дисциплін практиками, стажування викладачів і проходження практики студентами, працевлаштування випускників (доцільність моделі гарантується потребами бізнесу).

3) **Кредитне фінансування** – отримання кредиту на навчання (від майбутнього працедавця, від незалежного спонсора, від держави та ін.) – ця модель в Україні на сьогодні можлива лише за умов гарантування державою фінансової безпеки як кредитодавця, так і кредитотримувача (доцільність моделі гарантується кредитодавцем).

4) **Самофінансування** – навчання за рахунок власних коштів (доцільність моделі гарантується навчальним закладом і державою на основі даних інформаційної бази щодо потреб у фахівцях).

5) **Комбіноване фінансування** – поєднання наведених моделей, виходячи з умов, що склалися.

Зрозуміло, що впровадження зазначених моделей на теренах нашої держави потребує розроблення відповідного **ідеологічного (концептуального), маркетингового та правового забезпечення**, до якого (серед іншого) мають увійти такі *складові*: **1)** стратегія інноваційного розвитку освіти; **2)** порядок формування інфраструктури забезпечення інформаційної підтримки прийняття рішень; **3)** критерії визначення доцільності вибору тієї чи іншої фінансово-економічної моделі надання / отримання освітніх послуг; **4)** перелік і послідовність внесення поправок до законодавчої бази, мета яких – забезпечення ефективного функціонування кожної моделі, а також отримання додаткових можливостей фінансування освітніх послуг.

Перша складова. На наш погляд, стратегія інноваційного розвитку освіти в Україні має бути кількарівневою і, безумовно, має стати пріоритетною складовою Національної стратегії розвитку України. У ній слід передбачити створення: *по-перше*, системи вивчення і прогнозування потреби у фахівцях на близьку і стратегічну перспективу; *по-друге*, системи гнучкої освітньої пропозиції, здатної мобільно реагувати на метаморфози середовища (що неможливо без відповідної автономії навчальних закладів); *по-третє*, системи сприяння і мотивації викладачів (інструкторів, тренерів тощо) до підвищення кваліфікації; *по-четверте*, системи сприяння розвитку особистості, починаючи з допомоги у виборі шляху, який би найбільше відповідав природним даним, і закінчуючи розвитком актуальних у певний період адаптивних (що допомагають легко включатися в систему) чи ексклюзивних (що свідчать про унікальні компетенції) характеристик; *по-п'яте*, системи диференційованого навчання для студентів, яка б дозволяла їм максимально задовольняти індивідуальні потреби в освіті; *по-шосте*, системи започаткування та розвитку багатоваріантного фінансування надання / отримання освітніх послуг.

Друга складова. Формування інфраструктури забезпечення інформаційної підтримки прийняття рішень є необхідним тому, що всі зазначені моделі мають функціонувати в рамках єдиної інформаційної бази щодо потреб у фахівцях. Це виключить можливість такого поширеного на сьогодні негативного явища як необґрунтовані замовлення, що в свою чергу веде до дефіциту одних і перевиробництва інших фахівців, їх неякісної підготовки тощо. Крім того, важливим завданням цього елемента є збір і накопичення інформації, без якої неможливе ефективне функціонування моделей. Пропонована нами модель інфраструктури передбачає три рівні: держава – галузь – університет і студент. Усі рівні мають тісно співпрацювати між собою.

На *державному* рівні необхідно передбачити функціонування маркетингового департаменту, головними функціями якого будуть такі: експертне визначення гіпотез пріоритетних проблем; розроблення рекомендацій щодо оптимізації джерел інформації (у т.ч. вибірок / панелей) та методів збору даних; організація і проведення кабінетних і польових, якісних і кількісних досліджень; формування бази даних на основі збору первинної та вторинної інформації, аналізу міжнародних і національних документів та даних, що надали споживачі та виробники освітніх послуг; інтерпретація інформації (на основі проведеного аналізу ринку освітніх послуг); вибір можливих варіантів розв'язання визначених проблем; формування потрібних зрізів інформації у відповідь на конкретні запити університетів, студентів та ін.

На *галузевому* рівні слід забезпечити формування бази даних на основі інформації, що надали університети, підприємства галузі тощо та аналізу документів, що висвітлюють визначені проблеми. Для цього передбачити виконання таких функцій: допомога у проведенні маркетингових досліджень, що організовує державний департамент; акумулювання фрагментарних даних щодо галузі та світових тенденцій її розвитку; формування прогнозів щодо актуальних нині та перспективних спеціальностей; надання комунікаційних послуг для споживачів та виробників освітніх послуг; консультування абітурієнтів (щодо можливостей отримання освіти) і навчальні заклади (щодо перспектив

розвитку / скорочення попиту на ту чи іншу спеціальність); просвітницька робота серед потенційних студентів, їх родин, організація заходів із залученням ЗМІ тощо.

На рівнях *університету та студента* можливе формування бази даних щодо показників обсягу та структури реалізованого та потенційного попиту на освітні послуги; показників ставлення споживачів освітніх послуг до їх якості та практичної доцільності; оцінок навчальних технологій, графіків навчання, ефективності практики та ін.; показників успіхів у кар'єрному зростанні випускників навчальних закладів, їх оцінок отриманої освіти з позиції практичного досвіду, можливості застосування здобутих знань, їх відповідності практичним завданням, повноти, актуальності та ін.

Третя складова. Важливим завданням, що потребує вирішення за умов впровадження запропонованих ФЕМ надання / отримання освітніх послуг є критерії визначення доцільності вибору тієї чи іншої моделі. Вважаємо, що перша з них (*державне фінансування* – ДФ) повинна мати такі критерії: 1) потреба держави у фахівцях (точні та достовірні дані про яку надає викладена вище система інформаційної підтримки прийняття рішень); 2) оцінка успішності претендента та 3) обсяг матеріальної допомоги, необхідний для забезпечення претенденту відповідної якості життя.

Особливо наголосимо, що на відміну від чинного, пропонуване нами державне фінансування, по-перше, повинно бути спрямоване на мотивацію навчання саме найталановитіших студентів (незалежно від їх фінансового стану); по-друге, має формуватися на підставі науково-обґрунтованих даних щодо державних потреб у фахівцях; а по-третє, передбачати обсяги, що гарантують високий рівень умотивованості стипендіатів.

У питаннях визначення оцінки успішності претендента вартим уваги вважаємо досвід *Колумбії*, де складається рейтинг абітурієнтів за результатами незалежного тестування, яке проходить по всій країні в один день. Перші 100 абітурієнтів за рейтингом автоматично стають державними стипендіатами, причому розмір стипендії (370 дол. США на місяць) перевищує вартість споживчого кошика (350 дол. США на місяць). Схожий порядок відбору чинний також в *Ірані*, де кращих відбирають у межах обраного ними напрямку (фізико-математичний, прикладні науки, гуманітарні науки, мистецтво), причому необхідну кількість студентів для кожного з цих напрямків визначають з урахуванням географічного розташування та спеціалізації регіону, де знаходиться університет, наприклад: вугледобувний, рибний промисел, деревообробна чи нафтопереробна промисловість тощо.

Виходячи з структури ринку споживачів освітніх послуг, державне фінансування повинно охоплювати кілька програм, призначених для школярів, студентів, аспірантів, молодих науковців, а також програми надання грантів за особливі досягнення у обраній сфері діяльності. Кожна з програм буде мати свої особливості (у т.ч. фінансово-економічні), визначені специфікою сегмента та його потребами. Наприклад, на початку шляху отримання вищої освіти споживачі освітніх послуг ще не мали можливості забезпечити себе фінансово (йдеться про абітурієнтів віком 17–18 років) і є повністю залежними від сторонніх осіб. Водночас студенти, аспіранти та молоді науковці можуть брати участь у науково-дослідних роботах, що фінансуються замовником. Усі названі обставини, а також інші чинники, що визначають потреби стипендіатів (реальна вартість та оптимальний склад споживчого кошика, рівень інфляції, специфічні потреби галузі навчання тощо) повинні бути врахованими. Адже головне призначення цих програм – мотивувати талановитих громадян на творчий пошук і на повну віддачу від результатів цього пошуку.

Передбачаючи незгоду опонентів до висловленого підходу і їх головний аргумент – значні витрати державного бюджету на реалізацію запропонованих програм, зауважимо, що усі країни, віднесені нині до розвинених, розпочинали свій стрімкий розвиток саме зі збільшення цільових витрат на освіту та науку. Держава, яка не фінансує власний інтелектуальний ресурс, – втрачає його, що підтверджено масовим відтоком «мізків» з України до тих країн, де фінансово-економічні умови відповідають уявленням емігрантів про гідну їхнього внеску оплату і перспективи зростання.

Бізнесове фінансування (БФ) – вибір цієї моделі відбувається на основі таких критеріїв: 1) високі досягнення у певній галузі чи виді діяльності (наприклад, призові місця на олімпіадах чи конкурсах з обраного предмету, науково-технічні розробки, що можуть зацікавити представників бізнесу та ін.); 2) позитивні рекомендації роботодавців, зацікавлених у продовженні співпраці з кандидатом (наприклад, після успішного тестування, проходження практики або стажування); 3) прогнозована потреба роботодавця у отриманні кваліфікованого фахівця (тобто очікувана наявність вакантного місця для майбутнього працівника після отримання ним вищої освіти); 4) платоспроможність підприємства-кредитора (тобто його здатність фінансувати навчання стипендіата і його потреби у забезпеченні необхідного рівня життя).

Описана модель може мати варіанти, залежно від того, чи повинен стипендіат повертати кошти підприємству-кредитору після виходу на роботу, чи ні. Можливий також варіант часткового покриття фінансування за рахунок відпрацювання стипендіатом уже в період навчання на умовах гнучкого графіка роботи, неповного робочого дня, виконання творчих завдань у вихідні, проведення аналітичної роботи у рамках навчальних завдань.

Так, модель бізнесового фінансування може бути дуже корисною і для бізнесу, і для стипендіатів. Бізнес за порівняно незначні кошти буде отримувати кваліфікований аналіз діяльності, доступ до найновіших методик, обґрунтовані пропозиції щодо покращення показників функціонування – все це під час виконання завдань з дисциплін, науково-дослідної роботи гуртків, завдань у рамках науково-дослідних робіт кафедр, курсових і дипломних робіт. При цьому у договорі доцільно передбачити можливість коригування тематики названих видів робіт з метою їх актуалізації відповідно до ситуативних чи перспективних потреб підприємства.

Найважливіші переваги для стипендіата від цієї моделі такі: гарантоване працевлаштування (що на сьогодні є надзвичайно важливим здобутком, особливо з огляду на зростання конкуренції на ринку праці); отримання досвіду виконання практичних завдань ще у період навчання; здобуття системної освіти за програмою, яка ретельно відпрацьована і узгоджена представниками навчального закладу та бізнесу; глибоке вивчення особливостей діяльності підприємства та майбутнього місця роботи в ньому; за умови ефективного виконання завдань кредитора, – прискорення у кар'єрному зростанні на підставі взаємовигідної співпраці.

Наступна ФЕМ – **кредитне фінансування** (КрФ) – досить поширена в багатьох країнах, однак, в Україні досі не представлена, головним чином через особливості вітчизняної фінансово-кредитної системи. На наше глибоке переконання, формування прозорих і надійних правових умов для впровадження цієї моделі є на сьогодні невідкладним завданням для нашої країни. Однак, відразу слід нагадати: в усіх досліджених системах кредитування, що функціонують у зарубіжних країнах студенти отримують кредит безвідсотковий або з мінімальною відсотковою ставкою (2–5%), при цьому погашення його починається лише після отримання роботи і триває (у більшості випадків) упродовж 20–30 років.

Із сказаного випливає, що кредитне фінансування особливо привабливе для більшості громадян, оскільки відсоток найталановитіших (які можуть претендувати на ДФ) як правило незначний, як і частка переможців конкурсів (з високими шансами здобути БФ). Головні переваги КрФ – відсутність у отримувача зобов'язань перед кредиторами щодо майбутнього працевлаштування саме за наперед визначеними напрямками (у порівнянні з першими двома ФЕМ) та можливість зосередитися виключно на навчанні. Це може бути важливим критерієм для студентів, які ще перебувають у пошуку і остаточно не визначилися із майбутньою сферою діяльності чи конкретним місцем роботи.

Як свідчить досвід зарубіжних країн, до кредитування студентів (чи слухачів освітніх програм) можуть долучатися громадські організації. Наприклад у *Колумбії* функціонує організація ICETEX, яка надає можливість отримати безвідсотковий кредит на навчання. Особливо варте уваги починання нового керівництва цієї держави, яке відмінило вимогу

повернення коштів, отриманих на навчання. Тобто фактично держава безоплатно фінансує навчання неплатоспроможних громадян. Єдиний критерій, що є підставою для позитивного вирішення питання доцільності надання кредиту – успішність і старанність претендента.

Ще одним вартим наслідування прикладом матеріальної підтримки молоді, що навчається, є досвід *Ірану*, де студентам надають безвідсотковий кредит на оренду житла (500 дол. США на місяць) і кредит для створення сім'ї (1000 дол. США на місяць). Вказані кошти необхідно повернути після закінчення навчання упродовж 30 років.

Четверта із запропонованого нами переліку ФЕМ – *самофінансування* (СФ), більш поширена в Україні назва – навчання за контрактною формою. СФ є однією з двох моделей, представлених на сьогодні на ринку послуг освіти нашої держави. Ми підтримуємо доцільність навчання за рахунок власних коштів, однак, із певними поправками.

По-перше, платоспроможність претендента не може бути єдиним критерієм зарахування його до лав студентів. Адже не секрет, що, працюючи в умовах конкуренції, вищі навчальні заклади (ВНЗ), намагаються покращити своє матеріальне становище саме за рахунок «контрактників». Частина з них справді має достатній для отримання вищої освіти рівень підготовки. Однак, є серед них і ті, які задовольняють суто «матеріальний інтерес» ВНЗ. На практиці це виявляється у зниженні рівня вимог до якості рубіжних контролів, у тиражуванні сумнівних за показником «наукової глибини» статей магістрів, курсових проєктів, дипломів, а загалом – у нівелюванні самого поняття «**вища освіта**».

Для ілюстрації знову звернемося до зарубіжного досвіду, який вважаємо доцільним для впровадження в Україні. У *Колумбії* функціонує Інститут із заохочення вищої освіти (ICFES), що організовує проведення незалежного тестування, за результатами якого формуються списки абітурієнтів по 1000 осіб за напрямками навчання. Найбільш успішні (100 осіб) отримують фінансування на навчання від держави (див. у розділі ДФ). Абітурієнти, що посіли 101–500 місця, отримують право на навчання в університетах. Інші абітурієнти (тобто від 501 по 1000 місце) взагалі не отримують права навчатися в університеті та мають перескладати вступні іспити. Зауважимо: для вступу в університет має значення лише цей державний іспит, шкільні оцінки при цьому не беруться до уваги.

На наш погляд, кількість місць для ДФ і наступної категорії (з правом на здобуття вищої освіти) для України може бути змінена і має визначатися на основі системи інформаційної підтримки прийняття рішень, про яку йшлося вище. Однак, сам принцип відбору вважаємо вартим уваги – тобто усі інші ФЕМ (у т.ч. і СФ) поширюються лише на представників, що здобули право на навчання у ВНЗ.

По-друге, укладання контракту на самофінансування має відбуватися лише після ознайомлення претендента з даними щодо нинішньої потреби у фахівцях, прогнозу зменшення (чи збільшення) цієї потреби з урахуванням вже наявної кількості студентів / слухачів, що навчаються за цим напрямом, а також динаміки перспективних вакансій. Інакше кажучи, дані системи інформаційної підтримки прийняття рішень мають бути відкритими не лише для працівників системи освіти, а й для вступників, що повинно сприяти прийняттю ними виваженого і обґрунтованого рішення щодо напрямку навчання.

По-третє, верхня і нижня межі вартості навчання з регіональною та галузевою диференціацією мають бути законодавчо встановлені. Звертаємося до досвіду *Польщі*, де встановлений Міністерством освіти цієї країни рівень вартості навчання не мають права збільшувати ні державні, ні приватні ВНЗ. Обґрунтованими вказані межі будемо вважати за умови визначення їх за такими критеріями: собівартість навчання для ВНЗ, рентабельність галузі майбутнього працевлаштування (або дохідність бізнесу), рівень потреби у фахівцях для держави та бізнесу (дефіцит чи перевиробництво), а також бал незалежного тестування (а впродовж навчання – бал успішності). Останнє пояснюється тим, що, на нашу думку, більш успішні мають платити менше і навпаки. Це справедливо також і з економічної точки зору: адже менш успішні потребують більше затрат часу і енергії викладачів для додаткових консультацій, тестування, перевірок контролів усіх рівнів тощо.

По-четверте, – знову за досвідом *Польщі* – має бути чітко окреслений перелік послуг, за які університети не можуть вимагати жодної плати. Зрозуміло, що це стосується також усіх згаданих вище ФЕМ. На нашу думку, до цього переліку слід включити передусім такі: будь-які послуги, які раніше вже були враховані у визначенні собівартості; користування бібліотечним фондом; доступ до мультимедійної бібліотеки; отримання довідок з місця навчання; отримання консультацій у межах оплаченого навчального графіка тощо.

Комбіноване фінансування (КбФ) – це додаткові можливості покращити матеріальні умови навчання, якщо у цьому є потреба і є відповідні підстави. Зарубіжний досвід свідчить про багатоваріантність можливих джерел КбФ.

Одним з таких джерел є президентська стипендія у *Азербайджані*, яку призначають за особливі успіхи у навчанні за поданням ректора, і розмір якої досить суттєвий – 750 манатів (850 дол. США), особливо у порівнянні зі звичайними стипендіями для студентів (від 30 до 75 дол. США). Аналогічною за змістом є міністерська стипендія у *Польщі*, державна стипендія або грант у *Канаді* (стипендії OSAP), *Німеччині*, *Кіпрі* та ін. Наголосимо, що ці стипендії призначаються студентам за особливі успіхи, незалежно від того, на яких початкових фінансових умовах вони навчаються.

Цікавим є досвід *Іспанії*, де студентам, які успішно склали сесію (їх частка складає 35–40% від усіх бажаючих її скласти), виплачують компенсацію (біля 5000 євро), тобто в 2,5 рази більше, ніж обов'язковий початковий внесок під час вступу до університету. Таку ж суму успішні студенти отримують після кожної сесії.

Другим важливим джерелом, яке використовується практично в усіх досліджуваних країнах, є стипендіальний фонд університету, який розподіляє ректор разом з органами студентського та аспірантського самоврядування за критеріями успішності в навчанні та рівня забезпеченості (соціальні стипендії).

У деяких країнах (*Франція*, *Іран*, *Чехія* та ін.) практикують часткову компенсацію необхідної суми для оренди житла, а також стипендію для людей з особливими потребами.

Виходячи з потреб формування необхідних умов для підвищення ефективності вищої освіти в Україні, а також на підставі аналізу практики фінансування навчання у зарубіжних країнах, визначено перелік та зміст доцільних для впровадження фінансово-економічних моделей надання / отримання освітньої послуги, а саме фінансування: державного, бізнесового, кредитного, самостійного та комбінованого. З огляду на диференційованість сегментів споживачів освітніх послуг, кожна із перелічених моделей має бути доступною для відповідного сегмента. З метою забезпечення можливості обґрунтованого вибору моделі, запропоновано критерії доцільності їх застосування. Перспективним напрямом досліджень автор вважає визначення переліку та послідовності внесення поправок до законодавчої бази, мета яких – забезпечення ефективного функціонування кожної моделі, а також отримання додаткових можливостей фінансування освітніх послуг.

Література

1. Конституція України. – Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. <http://www.tajik-gateway.org/index.phtml?lang=en> – Назва з екрану.
3. <http://izm.izm.gov.lv/education/education-system.html> – Назва з екрану.
4. <http://www.hm.ee/index.php?148558> – Назва з екрану.
5. <http://www.uls.edu.pl> – Назва з екрану.
6. <http://www.bmbf.de/en/14389.php> – Назва з екрану.
7. <https://www.gov.uk/government/organisations> – Назва з екрану.
8. <http://www.highereducation.frenchculture.org> – Назва з екрану.
9. <http://www.bircham.net/spain-ministry-of-education> – Назва з екрану.
10. <http://www.ecuador.org/blog/?p=2442> – Назва з екрану.
11. <http://www.mineducacion.gov.co> – Назва з екрану.
12. <http://www.mes.gov.ge/?lang> – Назва з екрану.

13. <http://www.edu.gov.on.ca> – Назва з екрану.
14. <http://www.higher-edu.gov.lb> – Назва з екрану.

2.2. СИСТЕМНІ ЧИННИКИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

З розвитком процесів глобалізації та інтернаціоналізації економіки та бізнесу перед вищою освітою постали нові завдання – підготовка професійних кадрів, здатних ефективно працювати в змінених умовах глобального ринку. Інтернаціоналізація освіти переслідує різні цілі, серед яких: диверсифікація та зростання фінансових надходжень через залучення іноземних студентів на платне навчання; розширення навчальних планів і можливості одержання освіти студентів у закордонних вузах-партнерах; розширення регіональної мережі вищого навчального закладу для ефективного використання своїх ресурсів; підвищення якості освіти та досліджень за рахунок участі студентів і викладачів у міжнародному процесі обміну знаннями та ін. Розвиток міжнародного міжвузівського співробітництва дозволяє організувати спільні дослідницькі проекти, обмінні програми для студентів і викладачів, спеціальні програми для іноземних студентів.

За таких умов якість вищої освіти в тій чи іншій країні все частіше оцінюється з позицій місця, яке національний вищий навчальний заклад (ВНЗ) займає в різних міжнародних рейтингах. Наслідком цього є те, що з кожним роком все більше університетів (як правило, кращих вищих навчальних закладів країни) включається в світову конкурентну боротьбу, яка проявляється як змагання за рейтинг. Конкурувати в такому середовищі досить складно, оскільки всі учасники цього процесу прагнуть покращити свої позиції і якомога довше їх утримувати.

Процеси глобалізації та інтернаціоналізації освіти, тенденції Болонського процесу та перехід на багаторівневу систему підготовки фахівців створюють об'єктивне підґрунтя для інтеграції української освітньої системи у світовий освітній простір, основною умовою якої є реформування та модернізація системи підготовки фахівців у вищих навчальних закладах України шляхом запровадження освітніх інновацій, підвищення якості освіти, оптимізації вартості навчання. На посилення конкуренції у сфері освіти також вплинув розвиток Копенгагенського процесу, який став відповіддю на економічну та соціальну ситуацією в країнах ЄС, посилення конкуренції з боку США та Японії, збільшення частки низькокваліфікованих працівників, стрімкий процес демографічного старіння населення [1, с. 7].

До способів отримання інформації про конкурентоспроможність слід віднести світові рейтинги університетів, призначенням яких є надання кожному університету порівняльних даних про сильні та слабкі сторони їх діяльності [1, с. 32]. До найбільш популярних світових рейтингів вищих навчальних закладів належить: *Webometrics* (запроваджено у 2004 році), який складається шляхом централізованого порівняння показників діяльності закладів освіти на основі даних, отриманих з глобальної мережі, в тому числі – шляхом аналізу сайтів вищих навчальних закладів. Оцінювання ВНЗ в системі *Webometrics* здійснюється автоматизованою системою пошуку даних про діяльність вищого навчального закладу за чотирма видами індикаторів, такими як: «розмір» (визначається як корінь квадратний з добутку числа посилань на сайт та числа доменів, які на нього посилаються); «помітність» (число сторінок та документів на сайті); «вагомості файли» (число документів у форматах *pdf*, *doc*, *docs*, *ppt*, опублікованих, починаючи з 2008 року, та визначених з академічної бази даних Google Scholar); «цитованість» (частка наукових публікацій, які потрапили в 10% найбільш цитованих у 2003–2010 рр.) [2, 3]. Порівняння рейтингових таблиць *Webometrics-2013* (серпень) і web-рейтингу, опублікованого у лютому 2014 року, свідчить про те, що трійка лідерів українського сегменту не змінилася: українську частину рейтингу, як і раніше очолюють Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, НТУУ «Київський політехнічний інститут» та Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна [4]. Слід зазначити, що новий web-рейтинг університетів світу, опублікований на початку лютого 2014 року, складений з урахуванням систематизованих даних, отриманих розробниками у січні 2014 року, охоплює майже 12 тисяч університетів і навчальних закладів з усього світу.

Свої рейтингові web-місця отримали також і 313 вищих навчальних закладів з України (у серпні 2013 року – 306) [4].

Іншим відомим світовим рейтингом університетів є рейтинг *ARWU (Academic Ranking World Universities)*, створений Інститутом вищої освіти Шанхайського університету у 2003 році для оцінки рівня китайських університетів щодо якості освіти та масштабів наукових досліджень у порівнянні зі світовою освітньою спільнотою [5]. При оцінюванні ВНЗ за методикою цього рейтингу враховуються такі показники: число викладачів і випускників – лауреатів Нобелівської премії та премії Філдса, число публікацій у найбільш престижних періодичних виданнях природничого профілю, число видатних наукових діячів, які працюють у важливих сферах наукових досліджень [6, 7].

Рейтинг журналу *The Times Higher Education* спільно з компанією *Thompson Reuters* («*The World Universities Rankings*») розраховується з 2010 року з метою оцінки університетів за трьома напрямками: науково-дослідною діяльністю, освітньою діяльністю та трансфером знань. Оцінювання проводиться за такими основними показниками: середня цитованість наукової публікації, репутація університету в науково-дослідній та освітній діяльності [7, 8].

Рейтинг компанії *Quacquarelli Symonds* «*QS World Universities Rankings*» започаткований у 2004 році з метою формування послідовного і систематичного уявлення про головні університети світу в контексті глобалізації вищої освіти. Рейтинг складається на основі ставлення академічної спільноти і роботодавців до наукової та освітньої діяльності університетів, а також співвідношення чисельності студентів та викладачів і рівня цитування наукових статей в розрахунку на одного викладача [9].

Рейтингове оцінювання національних вищих навчальних закладів «Компас-2013» має на меті визначити ті ВНЗ, навчання в яких характеризується найбільшою практичною цінністю та відповідає вимогам реального сектора економіки, гарантуючи випускникам надійні перспективи працевлаштування [10]. Розрахунок рейтингу передбачає врахування таких критеріїв: задоволеність випускників вищою освітою; можливість використання знань у трудовій діяльності; сприяння роботодавців отриманню освіти у ВНЗ; сприяння експертів якості освіти; співпраця між ВНЗ та роботодавцями. Включення до рейтингу вищих навчальних закладів здійснюється за критеріями: наявність ліцензії на підготовку бакалаврів, спеціалістів та магістрів й сумарний ліцензійний обсяг за зазначеними ОКР за одним напрямом. В рамках проекту «Компас-2013», крім загального оцінювання ВНЗ, передбачається також оцінювання вищих навчальних закладів на регіональному рівні та за напрямками підготовки фахівців, а саме: у сфері інформаційних технологій, будівництва і архітектури, інженерно-технічних та юридичних напрямів. Крім того, щорічне рейтингове оцінювання вищих навчальних закладів України також здійснюється в рамках проектів «ТОП-200 вишів України» (за показниками: якість науково-педагогічного потенціалу, якість навчання, міжнародне визнання) та рейтинг «ТОП-10 вузів України на думку роботодавців».

Дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців засвідчують наявність недоліків різних методик рейтингового оцінювання, основні з яких можна представити наступним переліком [7, 11, с. 34]: неможливість досягти співставності при порівнянні окремих ВНЗ з причини відсутності однозначного визначення множини термінів, які при цьому використовуються та на основі яких розробляються інтегральні оцінки показників якості; неможливість оцінити зв'язок між продуктивністю науково-дослідної роботи та якістю освіти; наявність протиріччя між професійною підготовкою та спеціалізованими дисциплінарними дослідженнями, які інтелектуально і практично не пов'язані між собою; відсутність диференціації показників при оцінюванні наукової та викладацької діяльності професорсько-викладацького складу (ПВС) внаслідок розбіжності в цілях викладання та наукової роботи, обмеженість висновків за показниками числа публікацій та цитованість при оцінюванні рівня кваліфікації ПВС та наукових співробітників.

Більш досконалою та адаптованою до українських реалій слід вважати методiku національного рейтингового оцінювання ВНЗ Міністерства освіти і науки, відмінності якої порівняно з розглянутими, полягають у такому [12]: систему формують усі вищі навчальні

заклади III–IV рівнів акредитації незалежно від форм власності, підпорядкування, програм підготовки за напрямками та спеціальностями; система враховує певні ключові рекомендації Берлінських принципів ранжування вищих навчальних закладів; система рейтингу відкрита, прозора та доступна всім суб'єктам ранжування, розробникам та користувачам; рейтинг формується на підставі первинної інформаційної бази, що надається суб'єктами ранжування, базується в основному на статистичних даних і підлягає контролю якості. Змістовна складова системи ранжування ґрунтується при цьому на рейтингових індикаторах, які формують структуру критеріїв рейтингу за основними напрямками діяльності: «Міжнародна активність», «Якість контингенту студентів», «Якість науково-педагогічного потенціалу», «Якість наукової та науково-технічної діяльності», «Ресурсне забезпечення».

Аналіз основних показників, за якими здійснюється рейтингування вищих навчальних закладів [2, 3, 11–13], дозволяє зробити висновок про необхідність дослідження основних чинників конкурентоспроможності, які визначають конкурентні переваги ВНЗ на світовому ринку та корелюють з системою відповідних критеріальних показників міжнародних рейтингів університетів. Актуальність цього завдання пояснюється тим, що в найближчій перспективі більшості українських вищих навчальних закладів необхідно не лише підвищити свою конкурентоспроможність на національному ринку освітніх послуг, але й створити «запас міцності» для виходу на світовий освітній ринок, задіявши всі наявні чинники конкурентоспроможності та створивши нові, врахування яких потребує зміни вектору розвитку національної системи вищої освіти. Так, якщо до 80-х років минулого століття вітчизняні ВНЗ діяли як закриті системи, замкнуті на вирішенні лише своїх внутрішніх проблем в умовах відсутності конкуренції, то в подальші десятиліття ситуація істотно змінилася.

Досліджуючи проблему конкурентоспроможності ВНЗ в системі умов та факторів її формування необхідно враховувати, що рядом науковців конкурентоспроможність ВНЗ розглядається як комплексна характеристика вищого навчального закладу, яка відображає його перевагу над конкурентами за системою визначальних показників – фінансово-економічних, маркетингових, матеріально-технічних, кадрових і соціально-політичних, а також здатність вищого навчального закладу у визначений період часу та в умовах конкретного ринку до безкризового функціонування і своєчасної адаптації до динамічних умов зовнішнього середовища [14–16]. Конкурентоспроможність ВНЗ в науковій літературі також визначають як готовність вищого навчального закладу надавати освітні послуги в інноваційному режимі з використанням сучасних інформаційних технологій і ноу-хау [17]; здатність ВНЗ протистояти реальним та потенційним конкурентам на ринку освітніх послуг [18]. Деякі автори конкурентоспроможність вищого навчального закладу визначають як сукупність конкурентоспроможних послуг та сукупного конкурентного потенціалу ВНЗ [19].

Відмінність в наукових підходах різних авторів щодо визначення змісту поняття «конкурентоспроможність ВНЗ» створює підстави для його подальшого дослідження. Специфіка предметної області – конкурентоспроможності ВНЗ та особливостей економічних відносин в системі вищої освіти – зумовили появу наукових поглядів на сутність даної категорії через площину теорії суспільного блага. В той же час освітні послуги, крім ознак суспільних благ, наділені ознаками благ індивідуальних, оскільки забезпечують можливість самореалізації особистості, є гарантією професійного успіху та засобом соціального захисту від коливань кон'юнктури ринку праці. Такі погляди превалюють як серед зарубіжних, так і серед вітчизняних фахівців. Враховуючи, що освітня послуга наділена ознаками суспільного блага, в управлінні якістю освіти необхідно враховувати її адресність – спрямованість на задоволення потреб конкретного споживача. З цією метою ВНЗ необхідно здійснювати аналіз існуючих і прогнозування латентних потреб конкретних споживачів.

Для українських ВНЗ, переважно комерційних, проблема насиченого ринку з високим рівнем конкуренції вже сьогодні стала актуальною, тому дослідження чинників конкурентоспроможності є для них об'єктивною необхідністю. Дослідження специфіки ринку освітніх послуг та процесу прийняття рішення абітурієнтом, як споживачем освітньої

послуги ВНЗ, дозволяє встановити взаємозв'язок між потребами споживачів в одержанні освіти, цілями, які вони перед собою ставлять, та факторами, які забезпечують конкурентоспроможність ВНЗ. Так, Савченко І.І. та Білоусова Є.В., досліджуючи цей взаємозв'язок, виокремлюють такі категорії абітурієнтів [20]: (1) абітурієнти, які прагнуть отримати конкретну спеціальність та найбільш орієнтовані на отримання у ВНЗ якісних професійних знань, тобто на конкретну освітню послугу, спочатку обирають спеціальність, а далі проводять оцінку варіантів отримання освіти у ВНЗ, які готують фахівців за цією спеціальністю; (2) абітурієнти, які в основному орієнтовані на досягнення успіху в житті через кар'єрне зростання, концентруються на виборі ВНЗ, закінчивши який простіше знайти «престижну роботу», «зробити кар'єру». При цьому власне спеціальність немає для абітурієнтів цієї категорії такого значення, як для першої; (3) абітурієнти, які прагнуть змінити умови та рівень життя, в ланцюгу «спеціальність – ВНЗ» спочатку обирають ВНЗ, а потім професію, керуючись у своєму виборі характеристиками ВНЗ, його престижем, якістю ПВС, станом матеріально-технічної бази, наявністю супутніх послуг, а також характеристиками освітньої послуги, зокрема співвідношенням «якість-ціна».

З розглянутого слідує, що досліджуючи чинники та умови формування конкурентоспроможності ВНЗ, слід враховувати те, що чинники конкурентоспроможності освітньої послуги і ВНЗ відрізняються між собою, хоча і є взаємопов'язаними, як і зазначені категорії. Це пояснюється таким [20]:

1) конкурентоспроможність послуг оцінюється та досліджується в часовому інтервалі життєвого циклу послуги. В основі дослідження конкурентоспроможності ВНЗ лежить більш тривалий проміжок часу, який відповідає періоду функціонування навчального закладу;

2) конкурентоспроможність освітньої послуги розглядається стосовно кожного виду послуги, а конкурентоспроможність ВНЗ охоплює всю номенклатуру послуг, які надаються вищим навчальним закладом.

До факторів конкурентоспроможності освітньої послуги, в першу чергу, науковці відносять [20]: рівень підготовки по спеціальності, вартість освітньої послуги, престижність спеціальності, рекламу спеціальності, попит на фахівців даної спеціальності на ринку праці. Загальними факторами конкурентоспроможності вищого навчального закладу, як зазначається в праці [20], є: престиж ВНЗ, кваліфікація професорсько-викладацького складу, стан матеріально-технічної бази, наявність військової кафедри, цінова та асортиментна політика ВНЗ, позанавчальна робота, потенціал маркетингових служб та інші.

Проведений аналіз наукової літератури, методик та результатів рейтингування ВНЗ дозволяє зробити висновок, що на рівень конкурентоспроможності вищих навчальних закладів впливають внутрішні і зовнішні чинники (фактори).

Під зовнішніми чинниками розуміється все те, що задає формальні правила діяльності ВНЗ на даному регіональному, національному або світовому ринку. В системі зовнішніх чинників виокремлюють глобальні – політичні, економічні та соціальні, дослідження яких рекомендується проводити за такими основними аспектами [21]:

1. *Міжнародні чинники* (оцінювання змін в освітній політиці зарубіжних країн, а також процесів, пов'язаних з внутрішньою інноваційною політикою держав, активізацією вищих навчальних закладів на міжнародному ринку освітніх послуг, підвищенням їх конкурентоспроможності).

2. *Політичні чинники* (визначення рівня розвитку правового регулювання освіти, ставлення державних інститутів і громадських організацій до освіти й науки, співвідношення державного і приватного секторів освіти, тенденцій розвитку процесів непрямого регулювання освітньої сфери).

3. *Соціальні чинники* (аналіз демографічних змін, процесів соціального розшарування, динаміки споживчого ринку (освітні послуги для багатих і для бідних); врахування змін в перевагах, ставленні до освіти, очікувань споживачів освітніх послуг, заснованих на їх суспільно-ціннісній складовій).

При цьому аналіз факторів конкуренції припускав виявлення потенційних і реальних конкурентів, їх статусних позицій (рейтинг, імідж, ринкова ніша), аналіз стратегії і тактики їх діяльності, вивчення передумов і перспектив розвитку.

Одним із головних зовнішніх чинників конкурентоспроможності ВНЗ є стан ринку освітніх послуг, характерними ознаками якого, як і будь-якого іншого ринку, є рівень невизначеності і ризику: рівень конкуренції передбачуваний, якщо стратегії, ресурси, організаційні особливості та місії ВНЗ значною мірою не відрізняються та відкриті для більшості. Враховуючи зазначене, до факторів, які призводять до посилення конкуренції між ВНЗ, відносять [18, 19]: збільшення кількості конкуруючих закладів; концентрація шляхом об'єднання декількох з метою збільшення ринкової частки або підвищення рейтингу внаслідок приєднання другорядного ВНЗ до лідера; повільне зростання попиту на освітні послуги; зниження цін та застосування інших засобів збільшення обсягів продажу внаслідок зміни умов господарювання; зниження купівельної спроможності населення, що призводить до зміни попиту на освітні послуги; зростання доходів від успішних стратегічних рішень; зростання витрат на вихід з ринку та зміцнення бар'єрів.

При цьому необхідно враховувати, що як ринок освітніх послуг, так і конкурентне середовище ВНЗ, мають свою специфіку. Так, зокрема, конкурентне середовище визначається параметрами ринку освітніх послуг та ступенем впливу на нього соціально-економічної сфери конкретної країни (регіону). Врахування регіонального аспекту дозволило науковцям визначити такі характерні особливості конкурентного середовища ВНЗ [18]: зростання залежності від демографічних та міграційних процесів; наявність диспропорцій між обсягом, якістю підготовки кваліфікованих фахівців та запитами соціально-економічного середовища; відсутність інформаційної прозорості, яка б дозволяла споживачам одержувати достовірні дані про якість освітніх послуг, що надаються закладами освіти; посилення державного втручання, яке виражається, перш за все, у заходах щодо узгодження ресурсного забезпечення ВНЗ з результатами їх діяльності та рівні вхідних бар'єрів на ринок освітніх послуг (акредитація та ліцензування).

При аналізі зовнішнього середовища традиційно увагу рекомендується приділяти також тим елементам [21], які істотно впливають на інноваційну діяльність ВНЗ, зокрема: безпосередні контактні аудиторії (споживачі наукової продукції та освітніх послуг ВНЗ); посередники (фінансові, торгові, маркетингові, державні освітні структури, конкуруючі навчальні заклади); опосередковані контактні аудиторії (засоби масової інформації, товариства споживачів та інші зацікавлені сторони) і т. ін.

Останнім часом у сфері освіти основним чинником, що стимулює зміни, є стрімко зростаючий потік інформації. Це зростання відбувається такими темпами, що колишні методи і сама система освіти потребують не лише адаптації до цих змін, але й до їх темпів: оновлення знань відбувається настільки швидко, що до моменту закінчення навчання у ВНЗ отримані студентами знання встигають застаріти. Це обумовлює необхідність постійного оновлення професійних знань – тобто безперервного, «довічного» навчання, що в свою чергу вимагає постійного удосконалення технологій навчання, запровадження інноваційних методів у навчальний процес.

Сучасні інформаційні технології, бурхливий розвиток дистанційного навчання зробили національні кордони абсолютно прозорими для освітніх послуг. Сформувався єдиний світовий освітній ринок, де ВНЗ різних країн пропонують свої продукти і послуги всім студентам відразу, не обмежуючи себе національними кордонами. Знамениті рейтинги *Financial Times* кращих бізнес шкіл тепер включають не тільки університети США, але й Канади, Іспанії, Франції, Великобританії. Роботодавці в багатьох країнах Європи все більше уваги при прийомі на роботу випускників ВНЗ звертають увагу на досвід навчання, життя і роботи за кордоном, оскільки це свідчить про рівень адаптивних можливостей кандидатів, широту кругозору, навички спілкування з представниками різних культур.

В даний момент історичного розвитку одним із нових факторів конкурентоспроможності системи вищої освіти стає фактор її інтернаціоналізації, коли

національна відособленість ВНЗ все більш вступає в конфлікт з наслідками і перспективами глобалізації. Цей фундаментальний конфлікт проявляється в різних питаннях і проблемах, основними з яких є: визнання університетських дипломів, спеціальностей та оцінок, розвиток міжнародних форм оцінювання якості освіти, міжнародна акредитація. Щоб запропонувати реальні кроки для подолання цього конфлікту, потрібно враховувати основні форми і характеристики, проблеми та перспективи інтернаціоналізації вищої освіти.

За висновками Сагінової О.В. [22] найвідомішою формою *інтернаціоналізації вищої освіти є мобільність студентів* – виїзд певного числа студентів для навчання за кордон. За останні 40 років, зазначається в праці [22], темпи збільшення потоків студентів, які перетинають національні кордони для здобуття вищої освіти, перевищили темпи поширення самої вищої освіти. За даними ЮНЕСКО рівень міжнародної мобільності студентів виріс за останні 25 років на 300%. На думку експертів до 2025 року число студентів, що навчаються за кордоном, складе близько 5 млн. осіб. Мобільність студентів стимулюється різними державними та регіональними програмами. Багато країн укладають двосторонні і багатосторонні угоди в цій галузі. Найбільш відомі європейські програми – «Еразмус», а потім (з 1995р.) «Сократ». Програма «Еразмус» (започаткована в 1987 з метою сприяти створенню спільного ринку в Європі) і пов'язані з нею схеми мобільності, такі як «Комет», «Лінгва» та ін. ставили метою створення європейської моделі вищої освіти. Студентський обмін став потужним засобом розвитку загальноєвропейського ринку фахівців і кваліфікованих працівників.

Міжнародна мобільність студентів є не тільки міжконтинентальним, а й регіональним явищем: процес інтеграції регіональних економік стимулює мобільність студентів, і в цьому відношенні такі міжнародні угоди, як NAFTA, ASEAN або APEC відіграли велику роль. Спеціально створена програма «Нордплюс» для студентського обміну між північними європейськими країнами ґрунтується на привабливому принципі фінансування: «гроші йдуть за студентом». За цією програмою ВНЗ скандинавських країн отримують фінансування залежно від кількості студентів, що записалися на їхні програми. Причому, фінансування виділяється як на студентів з даної країни, так і на громадян країн, об'єднаних даними договором [22].

Аналіз показує, що причиною зростання числа студентів, що навчаються за кордоном, на сучасному етапі розвитку вищої освіти все більше є ринкові процеси, а не державна політика чи питання надання допомоги. Міжнародний ринок освітніх послуг перетворюється на стрімко зростаючий сектор економіки, центральними елементами якого є міжнародний маркетинг освітніх установ і цілеспрямований набір іноземних студентів. Приклад Австралії свідчить, що політика активного маркетингу вузівських програм і безпосереднього пошуку й набору іноземних студентів виявилася продуктивною, принаймні, з економічної точки зору.

Мобільність викладацького складу хоча й не так добре досліджена, як мобільність студентів, є другою за важливістю формою інтернаціоналізації вищої освіти. Традиційно міжнародна мобільність професорсько-викладацького складу обумовлена науковими дослідженнями, але в ряді регіонів і в певних галузях освіти, таких як менеджмент і ділове адміністрування, існують спеціальні схеми регіонального та міжнародного тренінгу для молодих дослідників і викладачів.

Одним із наслідків мобільності студентів і викладачів в сучасному світі є *міждержавна трудова міграція*, яка стає все більш диференційованою за професійними, кваліфікаційними, освітніми ознаками, а також *інтелектуальна трудова міграція*, що виділяється як окремий вид міграції. Інтелектуальна міграція – це міграція наукових та викладацьких кадрів високої кваліфікації, реально чи потенційно зайнятих науковими дослідженнями і розробками, а також обслуговуванням цієї галузі. Часто процеси студентської та викладацької мобільності бувають так взаємопов'язані, що розділити їх дуже важко. Прикладом можуть слугувати програми мобільності аспірантів і докторантів. По-перше, багато аспірантських програм європейських і американських ВНЗ (*doctoral programs*, що ведуть до отримання ступеня *Ph.D.*) включають період навчання (так званий *taught*

component), крім того слухачі цих програм активно залучаються до викладання на бакалаврському рівні. Тому програма мобільності аспірантів включає компоненти навчання, наукових досліджень і викладання.

Програми студентської та викладацької мобільності розвивалися з метою стимулювання *інтернаціоналізації навчальних планів*, тобто впровадження змін в навчальні плани ВНЗ і факультетів згідно програм співпраці. Оскільки навіть в об'єднаній Європі існує величезна різноманітність національних систем вищої освіти, прагнення інтернаціоналізувати навчальні плани і привнести в них спільні європейські елементи могло бути реалізовано тільки через проекти мобільності.

Все більше і більше вищих навчальних закладів, розташованих у відомих академічних центрах, не задоволені кількістю студентів, що приїжджають до них на навчання. Це спонукає ВНЗ поєднати набір іноземних студентів з розширенням пропозиції своїх освітніх послуг на перспективних ринках, організовуючи зарубіжні відділення та філії, які повністю підпорядковуються основному навчальному закладу. Така тенденція показує зрушення в процесі *інтернаціоналізації від попиту до пропозиції*: так, якщо країна, в якій розташована філія, юридично визнає іноземний диплом, то студенти можуть навчатися за програмою іноземного ВНЗ від початку і до випуску.

Багато навчальних закладів укладають угоди про співпрацю, які стосуються різних аспектів викладання та навчання. Дуже часто ці угоди пов'язані з обміном студентами і / або викладачами. У деяких випадках, ці зв'язки переростають в консорціуми та вузівські мережі, хоча подібні об'єднання навчальних закладів в більшості випадків мають досить обмежені права. У таких програмах питання контролю якості вирішується вищими навчальними закладами, що пропонують свою програму за кордоном, з використанням спеціальних систем акредитації таких програм як національними, так і міжнародними організаціями. Більш глибока взаємодія між навчальними закладами передбачається при укладенні ними різних угод про введення узгоджених освітніх програм. Прикладом є «Глобальний альянс транснаціональної освіти» (GATE) – міжнародне об'єднання, що включає бізнес-організації, вищі навчальні заклади та урядові структури, які займаються питаннями забезпечення якості, акредитації та сертифікації вузівських програм, пропонованих за межами своєї країни. Аналогічну функцію виконує система «Подвійного диплома», визнана серед європейських ВНЗ, що пропонують бакалаврські програми з міжнародного бізнесу і ділового адміністрування. У програмах цього типу питання контролю якості спільно вирішується ВНЗ-партнерами.

Деякі прихильники міжнародної освіти розглядають вищеописані варіанти інтернаціоналізації як етапи на шляху вирішення більш складного завдання гармонізації та міжнародної інтеграції національних систем вищої освіти. Ці завдання впливають із проголошеної Римським Договором свободи пересування осіб в рамках Європейського економічного простору. Цим принципом забезпечується можливість вільного переміщення праці як фактора виробництва. Особливу роль у розвитку принципу *свободи пересування людей і створенні єдиного ринку праці* зіграв Амстердамський договір (1997р.), на якому було задекларовано, що : «...спільнота має своїм завданням ... сприяти гармонійному, збалансованому і стійкому розвитку економічної діяльності, високому рівню зайнятості та соціального захисту, рівноправності чоловіків і жінок ...» [22].

Сильним стимулом інтернаціоналізації програм навчання є зростаючий вплив *міжнародних професійних об'єднань*. Швидке зростання міжнародної торгівлі професійними послугами спонукало представників багатьох професій організувати свою діяльність на міжнародному рівні для вирішення таких питань, як гарантія якості освіти, мінімальні стандартні вимоги, критерії професіоналізму, акредитація і т. ін. Важливим підтвердженням цієї тенденції стали Сорбонська і подальша Болонська декларації. Підписана міністерствами освіти Франції, Німеччини, Італії та Великобританії на зустрічі з нагоди дня заснування Сорбонського університету 25 травня 1998, Сорбонська декларація проголосила визнання прихильності країн справі інтернаціоналізації через поступову уніфікацію дипломів, ступенів

та освітніх циклів, і таким чином через *створення реального «єдиного простору європейської вищої освіти»*. У липні 1999 року Сорбонська декларація стала основною темою на зустрічі ректорів і міністрів освіти європейських країн у Болоньї, завдяки чому 19 липня 1999 року з'явилася Болонська декларація, основними цілями якої визначено: (1) підвищення конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти й (2) збільшення мобільності студентів і робочої сили в рамках Європи [22].

Таким чином, щоб бути конкурентоспроможними, вищі навчальні заклади не можуть обмежитися тільки рамками національних кордонів. Все більше європейських ВНЗ пропонують свої програми за кордоном, як через свої закордонні кампуси, так і через спільні програми з зарубіжними ВНЗ. Це вимагає розробки систем оцінки та управління якістю таких програм, систем професійної та освітньої акредитації програм, викладачів і фахівців. До ВНЗ ставляться вимоги: гнучкості в оцінці, визнання попередніх періодів, результатів навчання і професійного досвіду; особливої уваги до різної мотивації студентів і пропозиції різних за тривалістю і завданням програм навчання; готовності ведення спільних програм з університетами інших країн; позиціонування своїх програм за кордоном.

Глобальні тенденції розвитку світової освітньої системи, прискорення процесу інтернаціоналізації освіти є факторами, які зумовлюють необхідність аналізу конкурентного потенціалу кожного ВНЗ в контексті наявних конкурентних переваг та формування нових. З цією метою вищі навчальні заклади проводять аналіз свого потенціалу та виявляють ті фактори внутрішнього середовища, які є джерелом або перешкодою в підвищенні конкурентоспроможності. Іншими словами, внутрішні чинники визначають можливості вищого навчального закладу щодо забезпечення власної конкурентоспроможності [21–24].

Аналіз внутрішнього середовища ВНЗ в науковій літературі пропонують проводити в розрізі наступних основних елементів [21]: а) інноваційного потенціалу ВНЗ; б) науково-освітньої діяльності; в) рівня підготовки професорсько-викладацького складу; г) організаційної структури; д) культури і образу вищого навчального закладу. Зазначимо, що такий аналіз сприятиме одержанню уявлення про внутрішні джерела і можливості інноваційного розвитку ВНЗ, характер і ступінь ризику інноваційної діяльності, визначенню основних напрямів підвищення конкурентоспроможності та формуванню ефективної конкурентної стратегії.

Виходячи з позиції взаємозв'язку між зовнішніми та внутрішніми чинниками в контексті формування конкурентоспроможності слід зазначити, що завдання ВНЗ полягає в тому, щоб на основі аналізу елементів зовнішнього середовища перетворити внутрішні чинники в реальні конкурентні переваги. Реалізація даного завдання, на думку І. Моїсеєвої, можлива через партнерство вищої школи із суб'єктами зовнішнього середовища, зокрема, з іншими освітніми установами, органами державної та муніципальної влади і представниками бізнес-спільноти регіону, які виступають у якості суб'єктів освітнього простору [23].

В цілому погоджуючись з такою думкою, зазначимо, що активізація роботи ВНЗ із зацікавленими сторонами на засадах партнерства сприятиме формуванню довгострокових, взаємовигідних стосунків ВНЗ з основними споживачами освітніх послуг – потенційними абітурієнтами, студентами, роботодавцями, випускниками, суспільними організаціями та іншими категоріями. Так, останнім часом поширення набувають методи співпраці між навчальними закладами за моделлю «школа (коледж) – ВНЗ», на основі якої навчальні заклади реалізують різні освітні програми: від програм довузівської підготовки до поглибленого вивчення низки спеціальних дисциплін на базі школи з продовженням навчання у ВНЗ за індивідуальним планом або програмами скороченої підготовки. Позитивним досвідом такої взаємодії є також практика співпраці за системою «Подвійний диплом», що засновується на двосторонніх договорах про співробітництво, але оскільки багато з її учасників пов'язані такими договорами один з одним, вона перетворилася на цілу партнерську мережу [22].

Інтенсивність змін, які відбуваються в глобальному середовищі, зокрема у площині глобальної конкуренції, потребує швидкого технологічного розвитку ВНЗ, його здатності

впроваджувати інновації в технологіях навчання, в системі управління, в науковій та інших сферах діяльності, які стають важливою складовою конкурентоспроможності вищих навчальних закладів. ВНЗ, які приділяють увагу інноваційній діяльності, здатні швидше адаптуватися до змін у зовнішньому середовищі, що створює їм додаткові конкурентні переваги.

Збільшується також значення цінової політики та маркетингової діяльності, як факторів, дія яких спрямована на створення та підтримку позитивного іміджу ВНЗ: сьогодні кожний вищий навчальний заклад має свій рейтинг як на вітчизняному, так і на зарубіжному ринку освітніх послуг. Тому все більше уваги вищі навчальні заклади приділяють формуванню таких характеристик, які в довгостроковій перспективі дозволять їм утримувати високі конкурентні позиції в національних, так і світових рейтингах. Це досягається як завдяки виваженій кадровій політиці, метою якої є залучення на роботу талановитих фахівців, наділених ключовими компетенціями сучасного викладача (збалансованою професійною та академічною підготовкою, викладацьким досвідом та володінням сучасними методиками викладання), так і завдяки виваженій маркетинговій стратегії у сфері управління іміджем та конкурентоспроможністю ВНЗ. Тому виникає необхідність постійного удосконалення бізнес-процесів, які визначають сильні сторони ВНЗ, та є основою його конкурентних переваг.

Отже, конкурентоспроможність вищого навчального закладу є комплексною характеристикою, яка з одного боку визначається його потенціалом щодо надання конкурентоспроможних освітніх послуг, з іншого – сприйняттям ринком праці випускників ВНЗ. Іншими словами, одним із основних чинників конкурентоспроможності є здатність вищого навчального закладу надавати суспільству висококваліфікованих фахівців, конкурентоспроможних як на вітчизняному, так і зарубіжному ринку праці.

За результатами попередніх досліджень можна зробити висновок, що конкурентоспроможність ВНЗ залежить від впливу різних зовнішніх та внутрішніх факторів, які формують конкурентне середовище і конкурентні переваги ВНЗ.

Конкурентні переваги ВНЗ (крім традиційних, таких як: місцезнаходження, відомість, престижність освіти тощо) останнім часом все частіше виявляються в їх здатності до підвищення якості управлінських, маркетингових, інноваційних та інших процесів на основі їх інформатизації. Інформатизація як діяльність, спрямована на інформаційно-технологічне забезпечення зазначених процесів, є одним із головних інструментів управління конкурентоспроможністю вищого навчального закладу: новітні технології роблять діяльність будь-якого ВНЗ більш ефективною, дозволяючи озброювати студентів необхідними знаннями та практичними навичками для підвищення конкурентоспроможності України, а керівництво – інформацією та інструментарієм успішного управління.

Результатом узагальнення наукової літератури з питань управління конкурентоспроможністю ВНЗ стала система основних чинників її формування, які наведено на рис. 2.1.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що підвищення конкурентоспроможності ВНЗ потребує оптимізації процесів планування, обліку, контролю, мотивації й координації та, на цій основі – зниження собівартості освітніх послуг і підвищення якості освітніх послуг. Це завдання може бути вирішене шляхом створення у ВНЗ інтегрованої інформаційно-аналітичної системи управління, імплементованої в систему стратегічного управління. Основними цілями стратегічного управління в контексті забезпечення конкурентоспроможності повинні бути: розширення кількості напрямів підготовки та спеціальностей у сфері вузівської, довузівської та післядипломної освіти; підвищення якості підготовки фахівців у відповідності до сучасних вимог; підвищення наукового та освітнього потенціалу; впровадження нових освітніх технологій та методів навчання; виконання наукових досліджень і розробок на високому рівні; оптимізація структури ВНЗ; зміцнення матеріально-технічної бази навчального закладу відповідно до чинних норм.

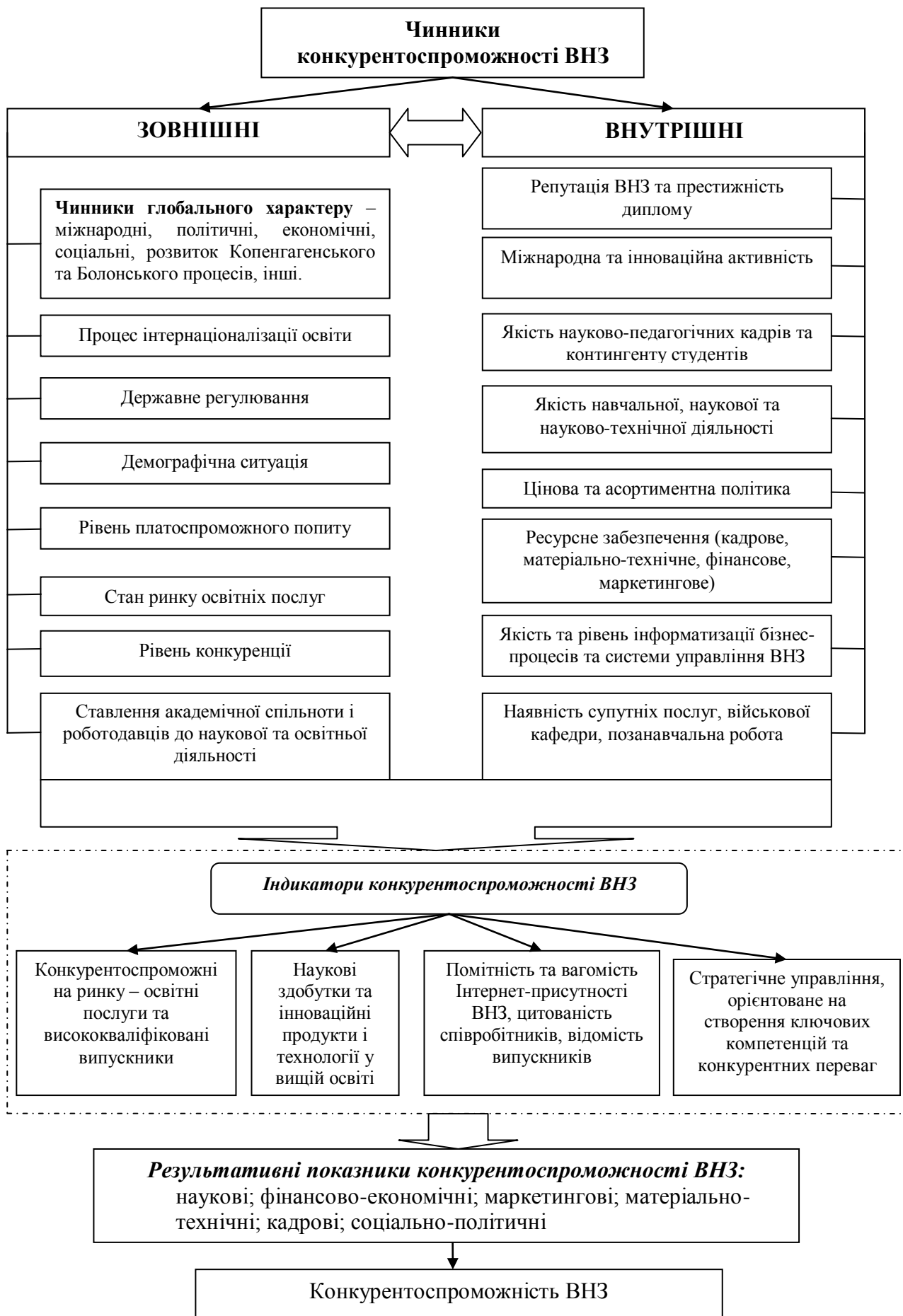

Рис. 2.1. Система чинників формування конкурентоспроможності ВНЗ (розроблено авторами)

Література

1. «Майкрософт Україна» стимулює реформи у вітчизняній вищій освіті [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://microsoftua.wordpress.com/2011/05/26/summit/>
2. Абламейко С.В., Гусаковский М.А. Участие университетов в мировых рейтингах как фактор повышения качества подготовки специалистов // Высшее образование в России. – 2013. – №5. – С.124–135.
3. Абламейко С.В., Журавков М.А., Самохвал В.В. Вузы стран-участниц СНГ в мировом вебометрическом рейтинге: анализ с учетом профиля их деятельности // Высшее образование в России. – 2013. – №8–9. – С.25–31.
4. Рейтинги ВНЗ // Журнал «Відкритий урок» (14.05.2014 р.) / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://osvita.ua/vnz/rating/39474/>
5. Инг Чанг. ARWU Academic Ranking World Universities. URL / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://ranking.ntf.ru/DswMedia/arwu2012-moscow.pdf>.
6. Academic Ranking of World Universities. URL / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.shanghairanking.com>
7. Донецкая С.С. Анализ конкурентоспособности российских университетов в мировых рейтингах / С.С. Донецкая // Высшее образование в России. – 2014. – №1. – С.20–31.
8. The World Universities Rankings. URL / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.timeshighereducation.co.uk>
9. QS World Universities Rankings. URL / [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.topuniversities.com>
10. Найкращі вузи України 2013 // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2013/06/5/130826/>
11. Калабекова С.В. Интеграция российской системы образования в мировую образовательную систему / С.В. Калабекова, Н.А. Слободчикова // Экономика образования. – 2013. – № 3. – С. 5–14.
12. Рейтинг кращих ВУЗів України за версією міністерства освіти // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.myvin.com.ua/ua/news/student/21903.html>
13. Найкращі вузи України 2013 // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://life.pravda.com.ua/society/2013/06/5/130826/>
14. Качество и конкурентоспособность образовательных услуг как общественное благо [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.mgu-consulting.ru/st/ecanom/uslugi.htm>
15. Лазарев В.А. Конкурентоспособность вуза как объект управления: [Монографія] / В.А. Лазарев, С.А. Мохначев. – М.: Пригородные вести, 2003.
16. Андреева О. Отличительные черты, определяющие конкурентоспособность ВУЗов [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.megaport-tn.ru/content/articles/19157/>
17. Иванов Ю. Конкурентоспроможність закладів вищої освіти споживчої кооперації на ринку освітніх послуг України / Ю. Иванов / Українська кооперація. – № 4. – 2011.
18. Песоцкая Е. В. Маркетинг услуг / Е.В. Песоцкая / СПб.: Питер, 2004. – С. 99.
19. Борисова Ю. В. Анализ конкурентоспособности вуза / Ю.В. Борисова, Н.В. Тихомирова / Стандарты и качество. – 2001. – № 32. – С. 58–61.
20. Савченко И.И., Белоусова Е.В. Сущность и факторы конкурентоспособности образовательного учреждения // Вестник ДВГАЭУ. – Владивосток: Изд-во ДВГАЭУ, 2002. – №3. – С.30–36.
21. Ворошилова Л.Л. Инновации и конкурентоспособность ВУЗа на рынке образовательных услуг / Л.Л. Ворошилова // Российское предпринимательство. – № 12 (36). – 2002. – С. 35–40.
22. Сагинова О. В. Интернационализация высшего образования как фактор конкурентоспособности / Сагинова О.В. // Некоммерческое партнерство «Гильдия маркетологов» (официальный сайт) // [Электронний ресурс] / Режим доступа:

<http://www.marketologi.ru/publikatsii/stati/internatsionalizatsija-vysshego-obrazovanija-kak-faktor-konkurentosposobnosti/>

23. Моисеева И.В. Повышение конкурентоспособности высшего учебного заведения через механизм партнерства (на примере республики Мордовия) / И.В. Моисеева // Фундаментальные исследования. Экономические науки. – № 6 (часть 2). – 2013 // [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=10000736 + 14. Голик А. Система внешних факторов конкурентоспособности вуза / А. Голик // Высшее образование в России. – 2007. – № 7. – С. 131–135.
24. Михайлин В.М., Информатизация как средство обеспечения конкурентоспособности регионального ВУЗа: опыт Мурманского государственного педагогического университета / В.М. Михайлин / Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Мурманский государственный педагогический университет», г. Мурманск [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://www.ict.edu.ru/vconf/index.php?id_city=155&id_vconf=&r=thesisSearch

2.3. ПРАКТИКА ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДАННЯ / ОТРИМАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ ТА ЗА КОРДОНОМ

Від початку переходу України до ринкових відносин не вщухають запеклі дискусії на тему: що таке освіта? Це сфера задоволення духовних потреб особистості чи одна з галузей національної економіки, яка пропонує ринку особливий – освітній – продукт? Якщо справедливим є перше, то освіта мала б бути загальнодоступною (якою вона і була в Радянській Україні). Однак, достатньо навіть поверхневого погляду на сучасні освітянські реалії, щоб переконатися у практично цілковитій втраті вітчизняною освітою цієї її характеристики, такої привабливої для переважної більшості громадян України.

З іншого боку, особливо якщо зважати на нинішні умови економічного спаду, відсутність дієвої програми протекціонізму з боку держави, а отже і на неможливість гарантування кожному громадянину нашої країни безоплатного отримання освіти, досить раціонально видається думка щодо ринку освітніх послуг і необхідності розрахунку їх ринкової вартості. Ця думка базується на тезі, згідно з якою освіта є сферою людської діяльності, тобто потребує матеріальної бази та персоналу, що в свою чергу вимагає надходження коштів, щоб сформувані необхідні умови для навчання. До сприйняття такої точки зору спонукають також перманентне скорочення бюджетного фінансування і поки що небезпелі, але чимраз наполегливіші заклики до відмови від державних стипендій для студентів.

На наш погляд, перш ніж сформулювати нашу точку зору щодо піднятих проблем і обґрунтовано прийняти відповідальне рішення, необхідно глибоко дослідити зміст наукових публікацій з обраної тематики, а також практику фінансування навчання, що існує в інших країнах.

Аналіз наукових праць, присвячених розв'язанню проблеми, показав, що науковці приділяють достатньо уваги дослідженню реформ університетської освіти в контексті Болонських домовленостей, реалізації принципів і пріоритетів Болонського процесу у вищій школі України [1; 2 та ін.]. У полі зору дослідників перебуває також європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі, проблеми її реалізації в Україні, а також соціальна відповідальність вищої школи в контексті Болонського процесу [3; 4 та ін.].

Автори здійснюють аналіз особливостей попиту на освітні послуги з метою їх прогнозування, вивчають тенденції останніх років на закордонних ринках освітніх послуг [5; 6; 7 та ін.]. Важливе місце серед публікацій посідають праці, у яких досліджується головний виклик, що постав перед економіками багатьох країн – створення національних інноваційних систем і місце та роль університетської освіти у цих системах [8 та ін.]. У зв'язку з цим, перед авторами постала потреба розгляду базових понять і визначення підприємницького ВНЗ, а також формулювання базової концепції підприємницького університету та дослідження питань трансформації університетів на засадах науково-технологічного підприємництва [9–12 та ін.].

Особливого значення дослідники надають проблемам ціноутворення на ринку освітніх послуг. Однак, розглядаючи методи та стратегії формування ціни на навчання, автори переважно констатують, що єдиним підходом в Україні є витратне ціноутворення, що, встановлюючи ціну на навчання, університети недостатньо враховують особливості попиту та платоспроможність ринку, що розрахунок ціни має суб'єктивний характер [13–14 та ін.]. Крім того, представлені статті, як правило, перекладають теорію ціноутворення на практику освітніх послуг без дійсного урахування їх специфіки і – що ще більш важливо – розглядаючи освітню послугу як будь-яку іншу, тобто не беручи до уваги її надзвичайної ролі у забезпеченні духовних потреб особистості.

Автори доводять перспективність побудови суспільства знань – тобто такого, де всі сфери діяльності людини базуються на знаннях, які створюються та ефективно використовуються з метою подальшого розвитку. Економіка цього суспільства створює, розповсюджує та використовує знання для забезпечення свого зростання і підвищення конкурентоспроможності. Це можливе за таких умов: виробництво знань є частиною

неперервного виробничого циклу країни, а знання – засобом забезпечення розвитку економіки; система застосування нових знань органічно інтегрована у всі види виробництва; передусім виробляються прикладні знання у вигляді технологій та інноваційних виробництв [16; 17 та ін.].

Дослідники акцентують увагу на тому, що формування суспільства, заснованого на знаннях, супроводжується переходом до масової підготовки спеціалістів вищої кваліфікації. Нагадаємо, що для успішного розвитку постіндустріального суспільства необхідно, щоб не менше 40% дорослого населення мало вищу освіту. Суттєво змінюються вимоги до робочої сили, необхідної для господарської діяльності. Навчання упродовж усього життя стає нормою, а здатність до постійного набування нових знань і вмінь розглядається як найважливіший атрибут робочої сили [18; 19 та ін.].

Таким чином, автори логічно доходять висновку, що перехід до масового характеру вищої освіти поряд з посиленням вимог до швидкого оновлення знань вимагають змін існуючих методів фінансування, які в нових умовах не здатні забезпечити масштабної підготовки спеціалістів на високому рівні. Це ставить перед системою вищої освіти, а також і перед державою проблему створення таких моделей і механізмів фінансування, які б забезпечували розширення виробництва кадрів вищої кваліфікації за найефективнішого використання ресурсів [20; 21; 22 та ін.].

Інформаційною базою для формування цих механізмів можуть стати аналітичні праці, де висвітлені тенденції та масштаби фінансування вищої освіти; описані сучасні моделі фінансування вищої освіти у різних країнах світу та їх вплив на інституційний розвиток; викладена сутність нових механізмів фінансування вищої освіти тощо. Однак, крім зазначеного, важливим інформаційним підґрунтям для розроблення та впровадження ефективних фінансово-економічних моделей надання / отримання освітніх послуг має бути всебічний аналіз існуючої практики та чинних у країні умов для проведення можливих змін.

Передусім слід зазначити, що для характеристики фінансово-економічних умов здобування вищої освіти в Україні ми вважали за доцільне розглянути сукупність таких показників:

- ВВП на душу населення – як головний індикатор розвитку економіки, який характеризує кінцевий результат виробничої діяльності підприємств країни у сфері матеріального та нематеріального виробництва, що припадає на одного громадянина держави;
- вартість споживчого кошика – як вартісне значення достатніх для забезпечення нормального функціонування організму людини та збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів і мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості;
- розмір звичайної та підвищеної стипендії – як суму коштів, призначених для фінансового забезпечення потреб студента, з чого випливає, що вони мають включати усі складові споживчого кошика, а також забезпечувати додаткові потреби, викликані необхідністю здобувати освіту;
- вартість навчання за контрактом – як суму коштів, яка повинна покрити витрати вищого навчального закладу на навчання студента, а студенту гарантувати отримання якісного освітнього продукту;
- частки вартості за навчання, а також звичайної та підвищеної стипендії у ВВП на душу населення та у вартості споживчого кошика – як відносні величини, що мають вказати на достатність чи недостатність існуючих умов для адекватної фінансової підтримки та мотивації студентів на навчання і розвиток.

У табл. 1 представлені показники вартості навчання, а також звичайної і підвищеної стипендій у деяких університетах України у 2012 р. До трійки найдорожчих за вартістю здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» за напрямом «Менеджмент» увійшли (у порядку спадання) КНТЕУ, НаУКМА та НТУУ «КПІ». Значно дешевше отримати цей же

фах у ТНТУ (ранг 9), КНТУ (ранг 10) та СумДУ (ранг 11). При цьому дивує, що відмінності у вартості за навчання одній і тій же спеціальності виражаються навіть не у відсотках, а в разях. Так, наприклад, стати бакалавром з напрямку «Менеджмент» у КНТЕУ у 2,85 рази дорожче, ніж у СумДУ, що наводить на питання обґрунтованості такої різниці у ціні.

Трійка лідерів за вартістю навчання у магістратурі представлена тим же складом, однак, НаУКМА обійшла КНТЕУ, посівши перше місце і запропонувавши навчання у 1,48 разів дорожче, ніж у НТУУ «КПІ» (ранг 3), та у 3,18 (!) разів дорожче, – ніж у ВНТУ (ранг 11).

Зрозуміло, що лідери ринку освітніх послуг мають можливість використати бренди своїх університетів для певного підвищення ціни на навчання. Водночас для менш популярних ВНЗ у сучасних конкурентних умовах зменшення ціни є чи не найважливішим чинником виживання. Однак, вважаємо, що наведені дані свідчать про суттєві перекоси у ціновій політиці *державних* (звертаємо на це увагу!) ВНЗ і наштовхують на пошуки відповідей на ряд запитань:

- 1) Чи за єдиними стандартами освіти навчають у названих і інших ВНЗ?
- 2) Чи усі ці навчальні заклади мають ідентичний рівень акредитації, відповідні навчальні плани та програми?
- 3) Чи настільки ж суттєво (як оплата за навчання) відрізняється рівень кваліфікації та рівень оплати викладачів цих ВНЗ?
- 4) Чи такою ж мірою (як і вартість освітніх послуг) відрізняється матеріально-технічна база, саме у тій її частині, яка є необхідною для надання якісної освіти?

Таблиця 1

Показники вартості навчання, а також звичайної і підвищеної стипендій у деяких університетах України, 2012 р. [23–33]

<i>Назва університету</i>	<i>Вартість 1 року навчання (бакалаврат), тис. грн. / тис. дол. США¹</i>	<i>Повна вартість навчання (бакалаврат), тис. грн. / тис. дол. США</i>	<i>Ранг повної вартості навчання на бакалавраті</i>	<i>Вартість 1 року навчання (магістра-тура), тис. грн. / тис. дол. США</i>	<i>Повна вартість навчання (магістра-тура), тис. грн. / тис. дол. США</i>	<i>Ранг повної вартості навчання у магістратурі</i>	<i>Стипендія за 1 рік навчання, тис. грн. / тис. дол. США</i>	<i>Ранг стипендії</i>	<i>Підвищена стипендія за 1 рік навчання, тис. грн. / тис. дол. США</i>	<i>Ранг підвищеної стипендії</i>
Вінницький національний технічний університет (ВНТУ)	8,10 / 0,99	32,40 / 3,96	7	9,20 / 1,12	11,96 / 1,46	11	8,76 / 1,07	4	9,24 / 1,13	6
Держ. економіко-технологічн.ун-т транспорту (ДЕТУТ)	8,00 / 0,98	32,00 / 3,91	8	12,00 / 1,47	18,00 / 2,20	4	8,90 / 1,09	1	9,48 / 1,16	1
Донецький національний технічний університет (ДонНТУ)	9,85/1,21	43,90/5,36	5	11,94/1,46	17,91/2,19	6	8,64 / 1,05	5	9,36 / 1,14	4
Київський нац. торгов.-економічний університет (КНТЕУ)	17,59 / 2,15	81,63 / 9,97	1	20,75 / 2,53	32,17 / 3,93	2	8,40 / 1,03	8	9,36 / 1,14	5
Київський націон. економічний університет (КНЕУ)	14,48 / 1,77	57,91 / 7,07	4	16,74 / 2,04	16,74 / 2,04	7	6,48 / 0,79	11	7,74 / 0,95	11
Кіровоградський націон. технічний університет (КНТУ)	7,50 / 0,96	30,00 / 3,66	10	9,56 / 1,17	14,34 / 1,75	9	7,68 / 0,94	10	8,40 / 1,03	10
Націон. технічн. університет України (НТУУ) «КПІ»	15,40 / 1,88	61,60 / 7,52	3	17,12 / 2,09	25,68 / 3,14	3	8,76 / 1,07	3	9,36 / 1,14	3
Націон. ун-т Києво-Могилянська Академія (НаУКМА)	20,00 / 2,44	79,99 / 9,77	2	19,00 / 2,32	37,99 / 4,64	1	8,88 / 1,22	2	9,48 / 1,16	2
Сумський державний університет (СумДУ)	7,17 / 0,88	28,68 / 3,50	11	11,00 / 1,36	16,70 / 2,04	8	8,64 / 1,05	6	9,12 / 1,11	7
Східноукраїнський національний ун-т (СНУ) ім. В. Даля	10,76 / 1,31	43,04 / 5,26	6	11,97 / 1,46	17,96 / 2,19	5	8,04 / 0,98	9	8,64 / 1,05	9
Тернопільський націон. технічний університет (ТНТУ)	7,75 / 0,95	31,00 / 3,76	9	7,27 / 0,89	12,55 / 1,53	10	8,40/1,03	7	8,88/1,08	8

¹ Вартість у дол. США для України розрахована за курсом 8,19 (вересень 2013 р.)

Отримати відповіді на усі поставлені запитання можливо лише на основі проведення окремого масштабного дослідження. Однак, з високим рівнем ймовірності припускаємо, що його результати доведуть необґрунтованість виявлених цінових варіацій. Адже усі взяті до прикладу університети є державними, тобто усі вони пропонують диплом єдиного державного зразка, що декларативно засвідчує однаковий рівень освіти, за яку студенти платять дискримінаційні ціни.

Опитування студентів дозволило виявити цікаві співвідношення у системі «оплата за навчання – стипендія». За цим критерієм усі ВНЗ можна поділити на три групи.

До першої групи увійшли ВНЗ із співвідношенням «завищена оплата – занижена стипендія», а саме: КНТЕУ (Б-1, М-2 – С-8, ПС-5); КНЕУ (Б-4, М-7 – С-11, ПС-11); СНУ ім. В. Даля (Б-6, М-5 – С-9, ПС-9). Пояснимо застосовані скорочення: у дужках вказані ранги по кожній позиції табл. 1, що увійшли до системи «оплата за навчання – стипендія». Наприклад, (Б-1, М-2 – С-8, ПС-5) означає 1 ранг за вартістю навчання на бакалавраті (Б-1), 2 ранг – у магістратурі (М-2), 8 ранг – за розміром стипендії (С-8) та 9 ранг – за розміром підвищеної стипендії (ПС-9).

Друга група – це ВНЗ, де вказані критерії мають співставні ранги, зокрема: ДонНТУ (Б-5, М-6 – С-5, ПС-4); КНТУ (Б-10, М-9 – С-10, ПС-10); НТУУ «КПІ» (Б-3, М-3 – С-3, ПС-3); НаУКМА (Б-2, М-1 – С-2, ПС-2).

Третю групу сформували університети, у яких найбільш лояльні співвідношення досліджуваних показників: ВНТУ (Б-7, М-11 – С-4, ПС-6); ДЕТУТ (Б-8, М-4 – С-1, ПС-1); СумДУ (Б-11, М-8 – С-6, ПС-7); ТНТУ (Б-9, М-10 – С-7, ПС-8).

Отже, проведене групування також свідчить про намагання деяких ВНЗ застосовувати дискримінаційне ціноутворення на освітні послуги і ще раз підтверджує сумніви, викладені вище у формі запитань.

Порівняння позиції університету у зазначених рейтингах з рейтингом вартості навчання (табл. 2) також вказує на спрощений підхід деяких ВНЗ до ціноутворення, на їх завищену самооцінку і неврахування оцінок експертів. Щодо точності наведених у табл. 2 даних варто зауважити таке – рейтинг вартості навчання вказує на позицію лише серед 11-ти взятих до аналізу університетів, однак, для виявлення завищених цін цієї інформації достатньо. Наприклад, для визначення невідповідності між 7, 22 та 54 позицією КНТЕУ у рейтингах та 1 і 2 – за вартістю навчання.

Таблиця 2

Позиції досліджуваних університетів у міжнародних та українському рейтингах

<i>Назва університету</i>	<i>Юнеско</i>	<i>Вебометрїк с</i>	<i>Компас</i>	<i>Вартість навчання: Б/М²</i>
Вінницький національний технічний університет (ВНТУ)	24	19	10	7 / 11
Держ. економіко-технологічн.ун-т транспорту (ДЕТУТ)	179	171	10	8 / 4
Донецький національний технічний університет (ДонНТУ)	16	3	6	5 / 6
Київський націон. торгов.-економ. університет (КНТЕУ)	22	54	7	1 / 2
Київський нац. економічний університет (КНЕУ)	10	35	3	4 / 7
Кіровоградський націон. технічний університет (КНТУ)	50	24	10	10 / 9
Націон. технічн. університет України (НТУУ) «КПІ»	1	1	1	3 / 3
Націон. ун-т Києво-Могилянська Академія (НаУКМА)	4	17	3	2 / 1
Сумський державний університет (СумДУ)	67	11	10	11 / 8
Східноукраїнський національний ун-т (СНУ) ім. В. Даля	33	21	8	6 / 5
Тернопільський націон. технічний університет (ТНТУ)	29	27	9	9 / 10

² Ранг повної вартості навчання на бакалавраті / у магістратурі.

Показники, наведені у табл. 1 та 2, дозволяють сформулювати деяке уявлення про точку зору ВНЗ щодо доцільної вартості пропонованих ними послуг освіти. Однак, на ринку освітніх послуг є не менш важливий гравець – споживач, вибір якого детермінується цілим комплексом факторів. Зрозуміло, що до найважливіших з цього комплексу належить купівельна спроможність споживача, яка в свою чергу визначається економічними умовами в країні. З огляду на сказане, вважали за доцільне порівняти дані табл. 1 із найважливішими індикаторами економічної ситуації в державі: ВВП на душу населення та вартістю споживчого кошика в Україні (табл. 3).

Таблиця 3

Вихідні дані для аналізу співвідношення вартості навчання із показниками рівня життя в Україні, 2012 р. [розраховано за 23–38]

Назва університету	Частка у ВВП на душу населення, ³ %				Частка від вартості споживчого кошика, ⁴ %			
	вартості 1 року навчання		стипендії за 1 рік навчання	підвищеної стипендії за 1 рік навчання	вартості 1 року навчання		стипендії за 1 рік навчання	підвищеної стипендії за 1 рік навчання
	бакалавр	магістр			бакалавр	магістр		
Вінницький національний технічний університет (ВНТУ)	27,59	29,77	28,35	29,90	39,47	42,59	40,56	42,78
Держ. економіко-технологічн.ун-т транспорту (ДЕТУТ)	25,35	32,90	28,80	30,68	36,26	47,07	41,20	43,89
Донецький національний технічний університет (ДонНТУ)	34,22	40,45	27,96	30,29	48,96	57,87	40,00	43,33
Київський націон. економічний університет (КНЕУ)	47,72	48,54	27,18	30,29	68,27	69,44	38,89	43,33
Київський нац. торгов.-економічний університет (КНТЕУ)	51,78	61,88	20,97	25,05	74,07	88,52	30,00	35,83
Кіровоградський націон. технічний університет (КНТУ)	21,03	24,78	24,85	27,18	30,09	35,45	35,56	38,89
Націон. технічн. університет України (НТУУ) «КПШ»	38,48	41,42	28,35	30,29	55,05	59,26	40,56	43,33
Націон. ун-т Києво-Могилянська Академія (НаУКМА)	54,85	54,37	28,74	30,68	78,47	77,78	41,11	43,89
Сумський державний університет (СумДУ)	23,62	35,60	27,96	29,51	33,80	50,93	40,00	42,22
Східноукраїнський національний ун-т (СНУ) ім. В. Даля	27,51	34,42	26,02	27,96	39,35	49,24	37,22	40,00
Тернопільський націон. технічний університет (ТНТУ)	21,03	24,27	27,18	28,74	30,09	34,72	38,89	41,11

³ Обсяг ВВП на душу населення України у 2012 р. становив 30,901 тис грн. / рік.

⁴ Розмір споживчого кошика в Україні у 2012 р. складав в середньому 417 грн. / міс.

Із даних табл. 3 випливає, що частка вартості навчання на бакалавраті у ВВП на душу населення України коливається від 21,03% до 54,85%. Ці частки є зіставними лише з аналогічним показником Казахстану – країни, що має спільне з Україною радянське минуле. Аналіз показників, наведених у табл. 3 пропонуємо провести у порівнянні з даними табл. 4, які засвідчують, що університети решти країн надають своїм громадянам освіту за фінансовими умовами, які в 2–5,5 разів лояльніші від пропонованих ВНЗ України населенню нашої держави (з урахуванням рівня заробітної плати у кожній країні).

Таблиця 4

**Плата за навчання в державних ВНЗ окремих країн
у % від ВВП на душу населення, 2012 р. [39]**

<i>Країна</i>	<i>Плата за навчання, % від ВВП на душу населення</i>	<i>Країна</i>	<i>Плата за навчання, % від ВВП на душу населення</i>
Австралія	16,7	Корея	16,6
Канада	9,9	Нова Зеландія	11,3
Японія	12,2	Великобританія	7,2
Казахстан	32,4	США	13,3

Ще більш показовими виявилися результати аналізу частки стипендії у вартості споживчого кошика в Україні. Нагадаємо, що споживчий кошик містить набір товарів в обсязі прожиткового мінімуму, який складається з двох елементів – фізіологічного та соціального. Фізіологічний мінімум – це вартісне вираження матеріальних цінностей, конче необхідних для існування людини. У світовій практиці він становить 85–87% загального прожиткового мінімуму, а решта припадає на соціальну частину – певний набір духовних цінностей мінімально прийнятого рівня життя [38].

Таким чином, якщо частка стипендії у вартості споживчого кошика коливається від 30,0% до 41,2% – це означає, що стипендія здатна задовольнити від 26,1% до 34,9% потреб фізіологічного мінімуму для існування людини та від 3,9% до 6,3% – соціального. Наведені розрахунки слід проілюструвати двома ремарками.

По-перше, йдеться про державну стипендію студентам – тобто молодим людям, які можуть скласти (або ні) майбутнє держави, її інтелектуальний потенціал; перебувають у молодому віці – отже їх організм ще зростає і потребує посиленого харчування; переживають події, що мають характер нормативних (пошук свого місця в житті, професійне самовизначення, шлюб, народження дітей). Все це потребує матеріальної підтримки, яка в деяких державах (Іран, Канада, Німеччина, Таджикистан та ін.) переросла в добре розвинену мотиваційну систему, що передбачає доступне і достатнє фінансування на пільгових умовах усіх перерахованих вище нормативних потреб.

По-друге, варто окремо розглянути склад самого споживчого кошика в Україні, щоб визначити його ступінь його адекватності сучасним умовам. Опустимо без коментарів передбачені в ньому норми продуктів харчування – вони не витримують жодної критики, оскільки суперечать нормативам, рекомендованим медичними працівниками. Більш розлого викладемо, що ж закладено у базу порівняння для багатьох видів аналізу, на основі якого формулюються життєво важливі висновки.

Так, споживчий кошик України (нагадаємо – зразка 2012–2013 рр.) пропонує сучасній сім'ї із трьох осіб мати одну-єдину шафу для одягу і користуватися нею 25 років. Дійсно, така норма є цілком достатньою, якщо жінка буде носити одне пальто протягом 8 років, одну сукню 3 роки і ще одну – 5 років, а чоловік не буде змінювати одного костюма протягом 5 років, єдиних джинсів 3 роки і єдиної кепки – протягом 6 років.

Щоправда у 2013 р. у Державній службі статистики оновили й доповнили споживчий набір українців на 39 пунктів. До нього увійшли товари і послуги, які відповідають світовим тенденціям розвитку, зокрема: олія оливкова, ківі, кондиціонери, блендери, міксери, послуги з ведення домашнього господарства, оренда житла, страхування особистого транспорту,

ноутбуки, лінзи, флешки, послуги репетиторів та покоївок тощо. Натомість застарілі товари консерви, згущене молоко, какао і джем – зі списку вилучили.

Проведений нами пошук показав, що проблема вартості навчання та вибору оптимальних форм його оплати актуальна для багатьох країн. У більшості взятих для аналізу держав є приватні та державні ВНЗ. Зокрема, цікавим є досвід **Польщі**, де нещодавно прийнято новий Закон про освіту, який суттєво активізував проведення освітніх реформ [15]. Так, згідно з новим законом, Міністерство освіти Польщі встановило рівень вартості навчання, збільшувати який не можуть ні державні, ні приватні ВНЗ. Окрім цього, закон чітко окреслив перелік послуг, за які університети не можуть вимагати жодної плати. Відповідно до змін, скасовано два типи стипендії: 1) для сплати за помешкання та 2) на харчування. Компенсацією стало підняття дохідного порогу на одного члена родини студента, який потребує соціальної стипендії: нижня межа збільшилася від 351 до 456,3 злотих (992,9 грн.), а верхня – від 602 до 782,6 злотих (1721,7 грн.).

Розмір соціальної стипендії у вказаних межах визначає ректор разом з органом студентського самоврядування, при цьому враховується місцевий рівень доходів та потреби і прибутки кожного студента. Вартим уваги є також факт можливості польських студентів приватних університетів отримувати державну соціальну стипендію, якщо вишем дотримані спеціальні (визначені міністром) умови отримання таких дотацій. Крім того, деякі приватні університети виплачують студентам власні соціальні стипендії.

Існують два шляхи отримання соціальної стипендії: перший – рішення приймає керівник підрозділу університету; другий – рішення приймає стипендіальна комісія, у якій більшість членів мають бути представниками від студентів. У обох випадках студент має можливість апеляції до ректора.

Окрім соціальної стипендії, існують такі форми фінансової підтримки студентів:

- спеціальна стипендія для людей з обмеженими можливостями;
- стипендія ректора для 10% найкращих студентів (квоти на ректорські та соціальні стипендії визначає ректор спільно з органами студентського та аспірантського самоврядування, – за умови, що на наукові стипендії не може бути використано більше за 40% стипендіального фонду);
- міністерська стипендія для студентів з визначними досягненнями у науці або спорті (подання здійснюють через університетський сенат або раду відповідного навчального підрозділу).

Студент може поєднувати різні види стипендії лише на одній спеціальності, однак, у будь-якому випадку їх сума не може перевищувати 90% мінімальної зарплати асистента (починаючи з 2012 р. – 1696 злотих або 3731,4 грн.).

Додатковою фінансовою підтримкою держави є пільги на проїзд для докторантів, а також продовження дії студентських пільг на час серпнево-вересневої перерви між бакалавратом та магістратурою.

Отже, у Польщі розроблена досить розвинена та децентралізована система стипендіального забезпечення, що має законодавчо визначені межі та передбачає і свободу вибору, і участь у цьому виборі університетських органів самоврядування.

У **Німеччині** університети отримують суттєву фінансову підтримку від держави за такою схемою: університет надає міністерству інформацію щодо кількості студентів, які планують навчатися за певним напрямом, і держава виділяє необхідні для цього кошти. При цьому університети виходять з власних (досить неточних) прогнозів, що веде до значних відхилень від дійсних державних потреб у фахівців. На сьогодні найефективнішим методом держави у стимулюванні зацікавленості студентів актуальними для національної економіки спеціальностями є виділення державних грантів та стипендій. Крім того, все частіше у засобах масової інформації з'являються пропозиції щодо необхідності формування загальнодержавної статистичної бази, яка б стала основою для визначення точних характеристик і потреб ринку праці.

У **Чехії** студенти також отримують комплекс стипендіальних виплат: за оренду житла (часткове покриття необхідної суми), за успіхи у навчанні, як соціальну допомогу (студентам із незабезпечених сімей). Усі ці виплати не покривають життєво необхідних потреб, тому значна кількість студентів працює (неповний робочий день) і/або отримує матеріальну допомогу від батьків. Чеський уряд розробляє заходи, спрямовані на зменшення кількості студентів і одночасне збільшення серед них частки контрактників.

На **Кіпрі** кращих випускників шкіл приймають за результатами іспитів у державні університети, де вони мають змогу навчатися безплатно. Решта абітурієнтів йде вчитися у приватні ВНЗ, частина з них виїжджає за кордон. Державна підтримка усіх цих категорій студентів існує, але вона дуже обмежена, і для отримання невеликої за розміром стипендії потрібні серйозні підстави.

У **Еквадорі** питання вступу до університету є досить складним. До державного університету вступити можуть тільки найкращі, а вартість навчання у приватних вишах надто висока для більшості еквадорців. Для прикладу: у католицькому університеті за рік навчання студент платить 3220 дол. США, а у медичному – більше 8000 дол. США. Зазначені суми складаються із вартості зарахування на курс (280–320 дол. США) та вартості кожного предмету (300–330 дол. США). У державних університетах вартість навчання одного студента становить 2300 дол. США. 60–65% від цієї суми покривається з державного бюджету, а решту оплачують самі студенти – приблизно 100 дол. США за місяць. Однак, держава компенсує студентам ще 50% з них, тобто остаточна сума, яку оплачують студенти державних ВНЗ, складає 40–80 дол. США на місяць. Різниця у вартості навчання у різних університетах пояснюється відмінностями у необхідному матеріально-технічному забезпеченні для отримання того чи іншого фаху, а також складом пропонованих навчальних програм.

У **Колумбії** співвідношення приватних і державних університетів складає відповідно 60% та 40%. Умови навчання у них суттєво відрізняються і залежать від району, де знаходиться університет, і від того, на який соціальний прошарок орієнтований ВНЗ – бідних, середніх чи багатих. Навчання в університетах оплачується на початку кожного семестру. Найдорожче навчатися на медичному факультеті (8000 дол. США за семестр), найдешевше – здобути фах фоноаудіолога – 1700 дол. США за семестр. Однак, якщо студент увійшов до перших 100 абітурієнтів за рейтингом, то держава надає йому стипендію у розмірі 370 дол. США на місяць (для порівняння: вартість споживчого кошика на цей же період складає 350 дол. США). Крім того, у Колумбії є можливість отримати безвідсотковий кредит на навчання через організацію ICETEX. До останнього часу цей кредит треба було повернути упродовж 15 років, однак, з приходом нового президента вказана вимога відмінена, тобто кошти, отримані на навчання, поверненню не підлягають.

В **Іспанії** для вступу до університету абітурієнт вносить певну суму (приблизно 2000 євро). Після завершення навчального семестру студентам, які успішно склали іспити (зазвичай після першої сесії лишається 35–40% від кількості вступників), виплачують компенсацію, яка в 2,5 рази перевищує початковий внесок (біля 5000 євро). Таку ж суму успішні студенти отримують після кожної сесії.

В **Ірані** також є приватні та державні університети. Навчання у всіх приватних університетах коштує 200 дол. США за семестр. Усі студенти мають право отримувати матеріальну допомогу від держави. Для цього треба лише написати заяву і гарантовано отримувати біля 100 дол. США на місяць. Крім цього, існує ще можливість отримати безвідсотковий кредит на оренду житла (500 дол. США на місяць) і кредит для створення сім'ї (1000 дол. США на місяць). Вказані кошти необхідно повернути після закінчення навчання упродовж 30 років.

Література

1. Жижко Т. Реформа університетської освіти в контексті Болонських домовленостей / Тетяна Жижко // Вища освіта України. – 2010. – № 2. – С. 28–35.

2. Луговий В. І. Реалізація принципів і пріоритетів Болонського процесу у вищій школі України: час дискусій і час дій / В. І. Луговий // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 1. – С. 5–17.
3. Луговий В. І. Європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі та проблеми її реалізації в Україні / В. І. Луговий // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 2. – С. 11–25.
4. Хоружий Г. Соціальна відповідальність вищої школи в контексті Болонського процесу / Григорій Хоружий // Вища школа. – 2010. – № 5–6. – С. 12–24.
5. Огаренко Т. Аналіз особливостей попиту на освітні послуги з метою прогнозування // Вища школа. – 2009. – №10. – С. 86–99.
6. Панкрухін А.П. Тенденції останніх років на московському ринку освітніх послуг: інформація до роздуму – *Назва з екрану* – <http://www.marketologi.ru/lib/markedu2.html>.
7. Чухломін В.Д. Російська освіта з міжнародним компонентом – *Назва з екрану* – <http://dlib.eastview.com/browse/doc/9675322>.
8. Ицковиц Г. Тройная спираль. Университеты – предприятия – государство. Инновации в действии: монография / Г.Ицковиц; пер. с англ. под ред. А.Ф.Уварова. – Томск: изд-во Том. гос. ун-та систем упр. и радиоэлектроники, 2010. – 237 с.
9. Константинов Г.Н., Филонович С.Р. Что такое предпринимательский университет // Вопросы образования, 2007. – № 1. – С. 49–62.
10. Романовський О.О. Базові поняття та визначення підприємницького ВНЗ // Ефективна економіка. – Електронне наукове фахове видання. – *Назва з екрану* – <http://www.economy.nayka.com.ua>.
11. Романовський О.О. Базова концепція підприємницького університету/ Романовський О.О. – Європейський вектор економічного розвитку. –2011. – № 1 (10). – С.182–195.
12. Горобець Ю., Порев С., Федоров В. Питання трансформації університетів на засадах науково-технологічного підприємництва – *Назва з екрану* – <http://www.tmpe.gb7.ru/docs/3/12gorstb.pdf>.
13. Кондрюк М.О. Особливості ціноутворення на ринку освітніх послуг – *Назва з екрану* – http://www.rusnauka.com/33_DWS_2010/33_DWS_2010.
14. Штефаніч Д.А., Семенюк С.Б. Особливості ціноутворення на ринку освітніх послуг – *Назва з екрану* – <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural>.
15. Стадний Є. Реформа вищої освіти в Польщі // Європейський світ. – №2. – *Назва з екрану* – <http://cedos.org.ua/osvita/analityka1/pol>
16. Бобылев С.Н. «На пути к обществу, основанному на знаниях»: доклад о развитии человеческого потенциала в Российской Федерации. 2004. (Введение): программа развития ООН / рук. авт. кол. Бобылев С.Н., авт. гл.: Брюна Э. и др., авт. вставок: Данишевский К.Д. и др. // Безопасность Евразии. – 2004. – N 4. – С.91–163.
17. Бобылев С.Н. Развитие человеческого потенциала в России // Вестник Московского университета. Сер.6. Экономика. – 2005. – N 1. – С.41–63.
18. Лукичев Г.А. Управление и регулирование системы высшего образования: Аналитический доклад по высшему образованию в Российской Федерации / Под ред. М.В. Ларионовой, Т.А. Мешковой. – М.: Издательский дом ГУ ВЭШ, 2007. – С. 211–233.
19. http://www.hbr-russia.ru/actions/get_pdf.php?id=2106/ – Вознесенский И. Модернизация образования: китайский опыт реформ // Обучение и карьера. – 2005. – № 32. – *Назва з екрану*.
20. Лукичев Г.А., Филиппов В.М. Системы финансирования высшего образования в зарубежных странах: Учеб. пособие. – М.: РУДН, 2008. – 194 с.
21. Вудхол М. Студенческие кредиты: международный опыт // Университетское управление. – Июль 2006. – № 3(43). – С. 36–41.
22. Гёббельс-Дрейлинг Б. Различные способы финансирования университетов: пример Германии // Высшее образование в Европе, 2003 – Т. XXVIII. – № 2. – 180 с.

23. <http://www.vntu.edu.ua/> – Офіційна сторінка Вінницького національного технічного університету. – Назва з екрану.
24. <http://www.detut.edu.ua/> – Офіційна сторінка Державного економіко-технологічного університету транспорту. – Назва з екрану.
25. <http://www.donntu.edu.ua/> – Офіційна сторінка Донецького національного технічного університету. – Назва з екрану.
26. <http://www.kneu.edu.ua/ua/> – Офіційна сторінка Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана. – Назва з екрану.
27. <http://www.knteu.kiev.ua/?uk/> – Офіційна сторінка Київського національного торговельно-економічного університету. – Назва з екрану.
28. <http://www.kntu.kr.ua/> – Офіційна сторінка Кіровоградського національного технічного університету. – Назва з екрану.
29. <http://www.kpi.ua/> – Офіційна сторінка Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – Назва з екрану.
30. <http://www.ukma.edu.ua/> – Офіційна сторінка Національного університету Києво-Могилянська академія. – Назва з екрану.
31. <http://www.sumdu.edu.ua/> – Офіційна сторінка Сумського державного університету. – Назва з екрану.
32. <http://www.snu.edu.ua/index.php?mode=8/> – Офіційна сторінка Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Назва з екрану.
33. <http://www.tntu.edu.ua/?l=uk&p=main/> – Офіційна сторінка Тернопільського національного технічного університету – Назва з екрану.
34. <http://www.euroosvita.net/index.php/?category=49&id=1661/> – Назва з екрану.
35. <http://www.webometrics.info/en/europe/ukraine%20/> – Назва з екрану.
36. <http://www.bestuniversities.com.ua/sites/default/files/c2012.pdf/> – Назва з екрану.
37. <http://www.rbc.ua/ukr/top/economic/nominalnyu-vvp-ukrainy-po-itogam-2012-g-sostavil-1-409-trln-11032013132600/> – Офіційна сторінка порталу РБК Україна – Назва з екрану.
38. <http://www.epravda.com.ua/news/2012/08/14/332047/> – Електронна версія газети Українська правда // Економічна правда. – від 9 жовтня 2013. – Назва з екрану.
39. http://www.oecd.org/edu/EAG%202012_e-book_EN_200912.pdf/ – Education at a Glance: OECD Indicators 2012, OECD, Paris. – Назва з екрану.

РОЗДІЛ 3

АНАЛІТИЧНА ОЦІНКА ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

3.1. СТАН ТА УМОВИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Розвиток вищої освіти України, її модернізація та системне оновлення є необхідною умовою для формування інноваційної економіки, забезпечення прискореного економічного зростання та соціально-економічного розвитку суспільства. Оптимізація мережі вищих навчальних закладів, з урахуванням регіональних особливостей, удосконалення змісту та технологій викладання освітніх програм, забезпечення їх адаптації до змін у соціально-економічному середовищі визначає актуальність досліджень стану та умов фінансового забезпечення функціонування системи вищої освіти в Україні. Результатами таких досліджень мають бути науково-обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення механізмів фінансування та стимулювання конкурентного розвитку вищих навчальних закладів, у тому числі, в частині забезпечення стабільної мобілізації та ефективного розподілу фінансових ресурсів, покращення умов праці викладачів, розвитку інфраструктури системи освіти України.

Спрощення доступу до якісної освіти всіх верств населення, підготовка кадрів, що відповідатимуть вимогам сучасного ринку праці належать до основних завдань системи вищої освіти України. На їх виконання спрямовується переважна кількість досліджень, результати яких впроваджуються в процесі удосконалення організаційно-правових та економічних умов здійснення освітньої діяльності, зокрема, на основі підвищення ефективності її фінансування, забезпечення його адресності, недопущення розпорошення фінансових ресурсів на цілі, що не відповідають основним завданням функціонування системи вищої освіти України.

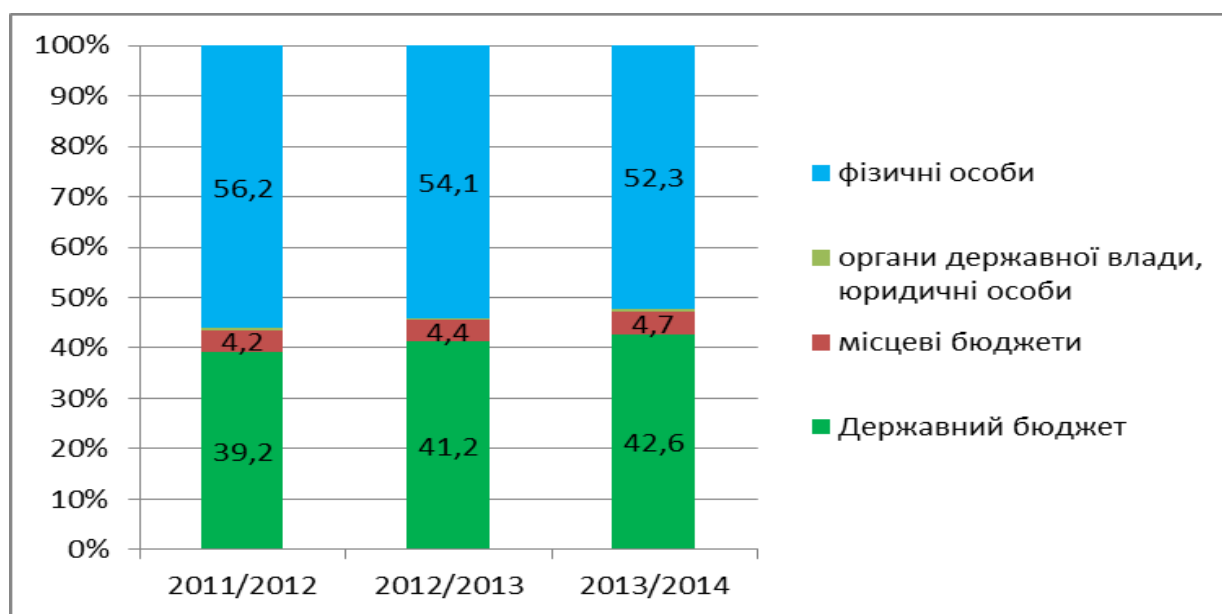
Держава фінансує систему освіти шляхом надання спеціальних трансфертів, обсяги яких обчислюватимуться в залежності від вартості навчання, кількості випущених фахівців та інших чинників, а також через освітні кредити, повернення яких здійснюється у грошовій формі або через відпрацювання за розподілом. Достатньо поширеною у світовій практиці формою фінансування освітньої діяльності є виділення грантів, спеціальних ваучерів, а також надання спеціальних податкових пільг для студентів або їх родин із забезпеченням адресності таких преференцій [1]. Подібні схеми фінансування освітньої діяльності використовуються США та країнами ОЕСР. При цьому, вважається, що приватна форма фінансування вищої освіти є більш прогресивною та ефективною в частині забезпечення якості викладання та засвоювання знань [2].

Відповідно до законодавства України [3] фінансування вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України та бюджетів органів місцевого самоврядування України. Розміри бюджетних призначень на підготовку фахівців з вищою освітою, а також наукових і науково-педагогічних працівників визначаються у законі про державний бюджет на відповідний бюджетний період. Нормативи матеріально-технічного, фінансового та іншого забезпечення розробляються з урахуванням штатної чисельності співробітників, співвідношення кількості студентів і викладачів, навчального навантаження стану інфраструктури навчального закладу тощо. В залежності від статусу, рівня акредитації, типу вищого навчального закладу, напрямів і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців, та наукових напрямів підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації встановлюються різні значення нормативів фінансування діяльності вищих навчальних закладів України. Згідно законодавства України фінансування вищих навчальних закладів державної форми власності здійснюється в обсягах, необхідних для забезпечення на кожні десять тисяч населення навчання не менше як ста студентів у вищих навчальних закладах I і II рівнів акредитації та ста вісімдесяти студентів у вищих навчальних закладах III і IV рівнів акредитації. Діяльність вищих навчальних закладів комунальної форми власності фінансується за рахунок коштів бюджетів органів місцевого самоврядування. І лише фінансування вищих навчальних закладів приватної форми власності здійснюється їх власниками.

Законодавством України дозволяється фінансування вищих навчальних закладів незалежно від форм власності за рахунок залучення додаткових джерел фінансування із подальшим спрямуванням цих фінансових ресурсів на оплату праці та матеріальне стимулювання своїх працівників. Основний обсяг додаткового фінансового ресурсу, який акумулюється вищим навчальним закладом державної та комунальної форми власності, мобілізується за рахунок надання додаткових освітніх послуг на платній основі. Вищий навчальний заклад України державної або комунальної форми власності може надавати фізичним та юридичним особам платні послуги у галузі вищої освіти за визначеним законодавством України переліком [4]. Платні послуги можуть надаватися як у сфері освітньої діяльності, так і при виконання наукових і науково-технічних робіт, міжнародного співробітництва, охорони здоров'я, відпочинку, дозвілля, побутових та житлово-комунальних послуг тощо. Розмір плати за весь строк навчання або за надання додаткових освітніх послуг встановлюється вищим навчальним закладом у грошовій одиниці України, з урахуванням офіційно визначеного рівня інфляції за попередній календарний рік.

Студенти, що навчаються за рахунок коштів бюджету відповідного рівня, і які успішно виконують навчальні плани у вищих навчальних закладах державної або комунальної форми власності за денною формою навчання, забезпечуються стипендіями. Показники державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою формуються за освітньо-кваліфікаційними рівнями, а на підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів формуються за відповідними науковими напрямками.

За даними Державної служби статистики України [5] у структурі витрат на фінансування освітньої діяльності на рівні 85–87% припадає на фінансування безпосередньо освітньої діяльності, тобто, переважно, на виплату заробітної плати та інших форм матеріального стимулювання викладачів із урахуванням єдиного соціального внеску. На рівні 6–7 % сукупних витрат вищих навчальних закладів спрямовується на харчування. А от витрати на медичне обслуговування не досягають і одного відсотка сукупних витрат на фінансування освіти у вищих навчальних закладах I–IV класифікації. Адміністративні видатки, у тому числі видатки на розвиток інфраструктури коливаються в межах одного відсотка. У порівнянні в країнах ОЕСР пряма вартість витрат на освітні послуги складає 82 відсотки.

Рис. 3.1. – Структура чисельності студентів за джерелами фінансування, %

Більше половини студентів вищих навчальних закладів (див. рис. 3.1) навчаються за рахунок власних коштів, або коштів своєї родини [5]. При цьому, за останні три роки намітилася тенденція щодо поступового скорочення кількості споживачів освітніх послуг,

що навчаються за рахунок власних коштів. За цей же період, кількість навчальних закладів державної та комунальної форми власності скоротилася на 3,8 %, з 661 одиниць у 2011 р. до 636 одиниць у 2013 році. Чисельність студентів у вищих навчальних закладах за цей період скоротилася на 7,5 % з 2012,7 до 1861,6 тис. осіб відповідно. Щодо вищих навчальних закладів приватної форми власності, то їх кількість скоротилася на 9,8% з 185 одиниць у 2011 році до 167 одиниць у 2013 році, чисельність студентів скоротилася на 29 відсотків з 268,8 тис. осіб до 191,1 тис. осіб відповідно [5].

Слід відзначити, що витрати на освіту у структурі витрат домашніх господарств є незначними і коливаються на рівні 1–1,3 відсотка. В порівнянні, на придання товарів та послуг домашні господарства в середньому витрачають 80–85 відсотків своїх витрат, на освіту у тому числі. Витрати на придбання продуктів харчування в середньому коливаються в межах 50 відсотків, на сплату комунальних послуг – до 10 відсотків. Решта витрат спрямовується на сплату податків та заощадження. В абсолютному виразі сукупні витрати домашніх господарств за останні десять років збільшилися у 5,5 рази (період 2002–2012 рр.), і у 2012 році склали 3,6 тис. грн. в середньому за місяць [5]. В частині забезпечення фінансування вищої освіти, враховуючи, що середня вартість одного року навчання коливається в межах 10 тис. грн., то, відповідно, домашні господарства, що фінансують навчання свого родича у вищих навчальних закладах, на освіту в середньому витрачають до 3–5 відсотків сукупних власних витрат. Означена сума також є незначною порівняно із тим позитивним ефектом, який отримує домашнє господарство і сам споживач освітніх послуг здобуваючи вищу освіту у навчальних установах України відповідного рівня акредитації.

Разом з цим, означені аналітичні оцінки надають підстави вважати про наявність потенціалу щодо фінансового забезпечення функціонування вищої освіти безпосередньо у домашніх господарств, які, маючи достатню інформацію щодо перспектив отримання вищої освіти на платній основі у певному навчальному закладі можуть переглянути свої бюджети у бік підвищення частки витрат на вищу освіту. Відповідно, теоретично можна дискутувати про можливість підвищення ціни реалізації додаткових платних освітніх послуг, що надаються вищими навчальними закладами I-IV рівнів акредитації державної та комунальної форми власності.

Україна має розгалужену та потужну систему вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації в Україні різних форм власності, яка зазнала певного скорочення в результаті нещодавніх політичних подій. На рівні 15 відсотків загальної чисельності вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації знаходиться у м. Києві. Всього на ринку освітніх послуг у 2013/2014 навчальному році функціонувало 803 вищі навчальні заклади I-IV рівнів акредитації, з них 636 перебувають у власності держави, а 167 знаходяться у приватній власності. Порівняно із 2005/2006 навчальним роком кількість вищих навчальних закладів скоротилася на 16 відсотків, у тому числі, державної і комунальної форми власності – на 15 відсотків та приватної форми власності – на 17 відсотків. У 2013/2014 навчальному році у вищих навчальних закладах навчалося 2053 тис. студентів, у тому числі державної та комунальної форми власності – 1862 тис. осіб, та приватної форми власності – 191 тис. осіб. Порівняно із 2005/2006 навчальним роком кількість студентів, що навчаються у вищих навчальних закладах, скоротилася майже на чверть, у тому числі, державної та комунальної форми власності скоротилася на 19,4 відсотки, приватної – 52,1 відсотка відповідно.[6]

Скорочення контингенту студентів, що отримують освіту у вищих навчальних закладах I-IV відбувається випереджаючими темпами порівняно із скороченням кількості навчальних установ відповідного рівня. При чому, випереджаючими темпами скорочується кількість навчальних установ приватної форми власності, що свідчить про їх недостатню спроможність адаптуватися до ринкових умов господарювання в умовах змін потреб економічної системи і суспільства. А намічена на фоні стабільного приросту обсягів бюджетного фінансування в Україні тенденція щодо поступового перенесення навантаження по оплаті вартості отримання вищої освіти на бюджети України різного рівня у

середньостроковій перспективі може призвести до серйозних трансформацій у приватному секторі виробництва освітніх послуг, його часткового зливання із державним сектором.

Співвідношення обсягів бюджетного та приватного фінансування із загальною чисельністю студентів, що навчаються на умовах державного замовлення та контракту представлено в таблиці 5. Як видно з даних, наведених в таблиці 1, 80 відсотків загальної суми коштів, які спрямовуються у систему вищої освіти України, розподіляються у врахуванням забезпечення навчання 55 відсотків загальної чисельності студентів, що навчаються у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації. Натомість, 20 відсотків фінансування системи вищої освіти, що здійснюється з приватних джерел, забезпечує навчання 45 відсотків загального контингенту споживачів освітніх послуг в системі вищої освіти.

Таблиця 5

Співвідношення обсягів фінансування та кількості студентів

	<i>Фінансування, %</i>	<i>Студенти, %</i>
Бюджетне фінансування	80	55
Приватне фінансування	20	45

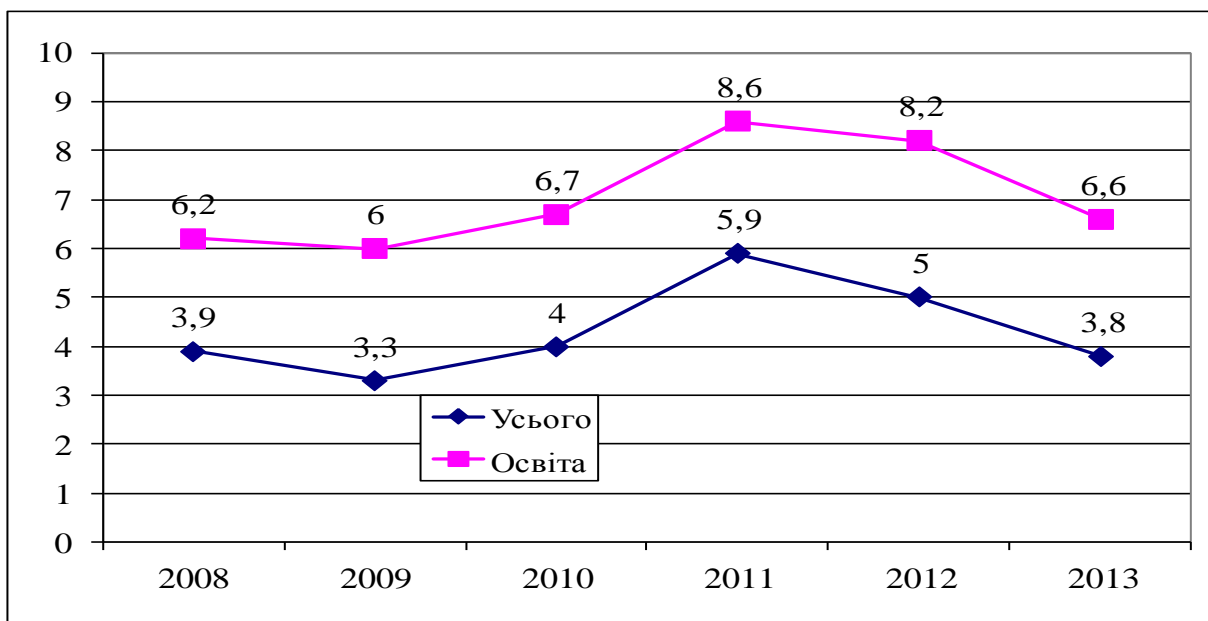
Джерело: розраховано автором за даними Державної статистичної служби України.

Таким чином, можна припустити, що держава частково субсидує навчання студентів, що навчаються за власні кошти. Із цього припущення можна зробити наступні висновки: *по-перше*, існує ймовірність неефективного використання бюджетних коштів, або певних недоліків у розрахунках обсягів бюджетного фінансування системи вищої освіти; *по-друге* – наведені пропорції свідчать про розбалансованість бюджетного фінансування із встановленням вартості освітніх послуг; *по-третє* – вартість навчання, що надається на платній основі на умовах контракту в Україні, в середньому є дещо заниженою.

В той же час, за даними Державної служби статистики України відмічається тенденція щодо поступового скорочення вартості основних засобів підприємств сфери освіти у загальній сумі вартості основних засобів України. Протягом останніх років вона скоротилася майже у п'ять разів, з 5,5 відсотків у 2000 р. до 1,1 відсотка у 2012 році. При чому, якщо в середньому по економіці щорічний приріст вартості основних засобів у номінальному виразі складає на рівні 25–30 відсотків, то в сфері освіти цей показник коливається в межах 5–7 відсотків. Ступінь зносу основних засобів підприємств освіти перевищує 60 відсотків[5]. Означені тренди свідчать про низьку капіталізацію вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації.

Прибутки підприємств сфери освіти у загальній сумі прибутків прибуткових підприємств без урахування результатів діяльності бюджетних установ складають менше одного відсотка, 0,06-0,1 відсотка. При цьому, останнім часом намітилася тенденція щодо падіння частки прибутку підприємств сфери освіти у сукупному прибутку прибуткових підприємств по Україні з 2009 р. по 2013 р. майже на половину. Означене пояснюється різким скороченням чисельності споживачів освітніх послуг, що здобувають вищу освіту у навчальних закладах приватної форми власності. В абсолютному виразі прибутки підприємств сфери освіти скоротилися на 44 %, з 134,2 млн. грн. (2009 р.) до 75,4 млн.грн. (2013 р.) відповідно. Натомість, в п'ять разів скоротилися збитки підприємств сфери освіти, з 56,6 млн.грн. (2009 р.) до 11 млн.грн. (2013 р.) відповідно. В порівнянні, за цей період сукупні прибутки підприємств України (без врахування результатів діяльності бюджетних установ) скоротилися на 10 %, в той час, як збитки скоротилися на 43 %, з 188,7 млрд.грн. (2009 р.) до 170,5 млрд. грн. (2013 р.) відповідно [5].

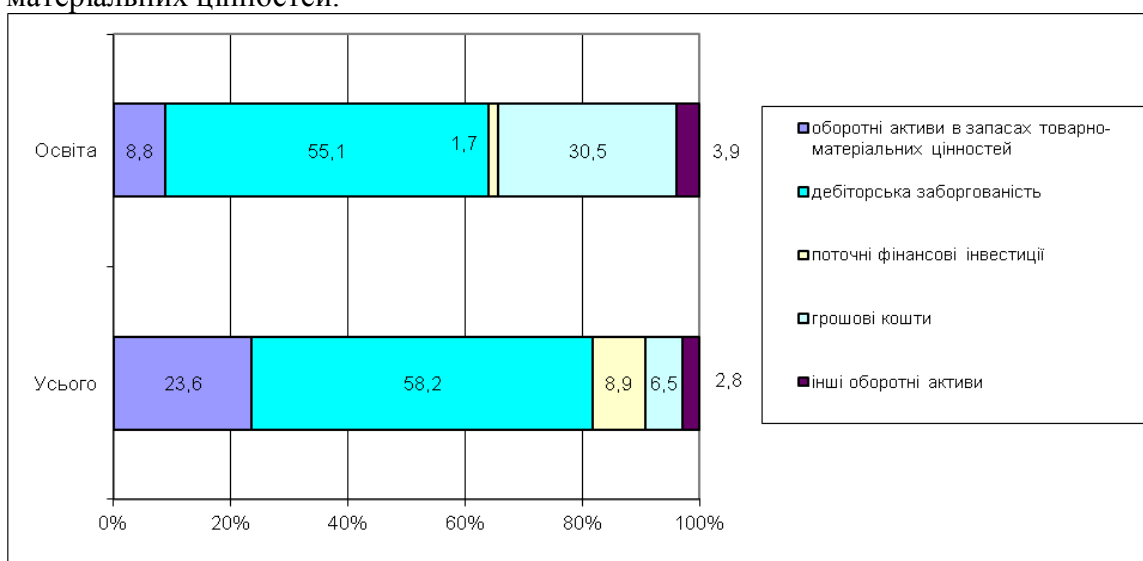

Рис. 3.2. Рентабельність операційної діяльності підприємств сфери освіти України за 2008–2013 роки, %

Витрати операційної діяльності підприємств сфери освіти України у сукупних витратах підприємств складають менше одного відсотка, 0,05-0,06 %% відповідно. В той час, як рентабельність підприємств сфери освіти у середньому майже на 60–70 відсотків перевищує середній показник рентабельності підприємств по Україні (рис. 3.2).

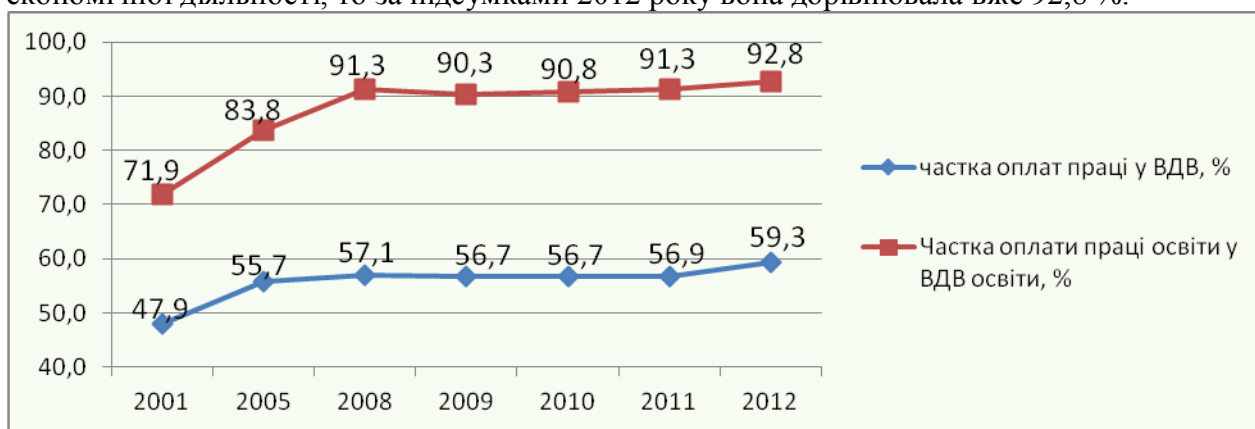
В структурі оборотних активів підприємств сфери освіти (див. рис. 3.3) переважає дебіторська заборгованість, яка за станом на 31 грудня 2012 року становила 55,1 відсотка. В той час, як середній показник по економіці України дорівнював 58,2 відсотки. Значний обсяг в структурі оборотних активів підприємств освіти займають грошові кошти, 30,5 відсотка, в порівнянні із середнім показником по Україні за відповідний період 6,5 відсотка. Звертає увагу критично низький рівень фінансових інвестицій у структурі оборотних активів підприємств сфери освіти – 1,7 відсотка, в порівнянні із середнім показником по економіці України 8,9 відсотка[5]. Значно нижчим за середній показник по Україні, у структурі оборотних коштів підприємств сфери освіти складають оборотні активи в запасах товарно-матеріальних цінностей.

Рис. 3.3. Структура оборотних активів підприємств України

Питома вага оборотних активів підприємств сфери освіти за видами економічної діяльності має найменше значення і коливається на рівні 0,02 % сукупних оборотних активів по економіці України. Станом на 31 грудня 2012 року оборотні активи підприємств сфери освіти становили 585,6 млн. грн., в порівнянні із 2921,1 млрд.грн. сукупних оборотних активів по економіці України в цілому. Оборотні активи підприємств сфери освіти в середньому у 3,5 раза мені за оборотні активи підприємств сфери охорони здоров'я та надання соціальної допомоги та у 7,5 раза меншими, ніж у підприємств мистецтва, спорту, розваг і відпочинку [5].

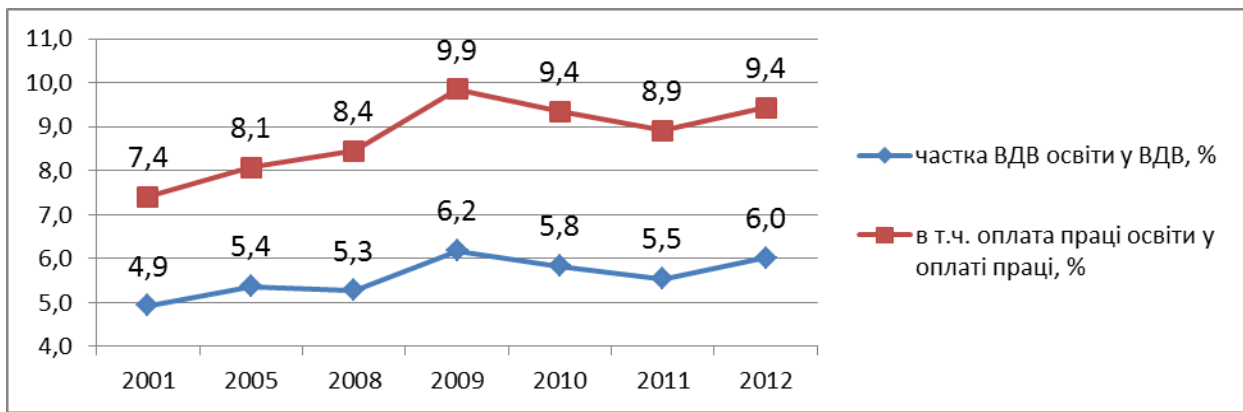
Як видно з рисунку 3.4, в Україні відмічається тенденція щодо підвищення частки оплати праці у валовій доданій вартості. Порівняно із 2001 роком частка оплати праці найманих працівників у валовій доданій вартості за підсумками 2012 року зросла на 11,4 відсоткових пункти і становить майже 60 % загальної суми ВДВ України. В той же час, частка оплати праці освіти у валовій доданій вартості освіти зростає значно більшими темпами ніж в середньому по економіці України. Якщо у 2001 році оплата праці працівників освіти складала 71,9 % валової доданої вартості України, що створюється у цьому виді економічної діяльності, то за підсумками 2012 року вона дорівнювала вже 92,8 %.

Рис. 3.4. Частка оплати праці, освіти зокрема, у валовій доданій вартості України, освіти зокрема, %

Майже вся частка валової доданої вартості, що створюється у системі освіти, формується за рахунок оплати праці найманих працівників. В той час, як в середньому по економіці України оплата праці найманих працівників формує дві третини загальної суми валової доданої вартості України. Висока частка оплати праці освіти у валовій доданій вартості освіти України, а також тенденції щодо її поступового зростання обумовлюється тим, що установи освіти переважно здійснюють свою господарську діяльність у формі неприбуткових організацій. В той же час, поступове зменшення частки валового прибутку (змішаного доходу) у валовій доданій вартості освіти України має сигналізувати про наявність негативних тенденцій до зменшення джерел фінансування заходів щодо оновлення парку основних засобів підприємств сфери освіти, системного заміщення морально та фізично застарілого навчально-виробничого обладнання та устаткування, його поліпшення та модернізації. Означені тенденції у середньостроковій перспективі можуть призвести до суттєвого відставання підприємств сфери освіти України від ринкових реалій. В той же час, такі тренди ускладнюють вирішення основних завдань освітньої політики України в частині підвищення якості освітніх послуг України, поступового приведення їх до рівня кращих світових стандартів.

З рисунку 3.5 видно, частка валової доданої вартості (ВДВ) освіти у загальному обсязі ВДВ України протягом сталого періоду коливається на рівні 5–6 %. В той же час, частка оплати праці освіти у загальному обсязі заробітної плати найманих працівників по Україні знаходиться в межах 8–9 %.

Рис. 3.5. Частка валової доданої вартості освіти у загальній валовій доданій вартості України, %

Відмічається стала тенденція щодо поступового нарощування частки ВДВ освіти у ВДВ України. За період, з 2001 по 2012 роки цей показник збільшився на 1,1 відсоткових пункти. Аналогічні тенденції відмічаються і в частині аналізу динаміки частки оплати праці у сфері освіти у загальній сумі оплати праці по Україні. Означені макроекономічні пропорції впродовж сталого періоду змінюються за схожими, практично ідентичними траєкторіями. Відмічається переважання, в середньому на 3–4 відсоткових пункти, частки оплати праці освіти у загальному обсязі виплаченої заробітної плати по економіці України.

Сфера освіти характеризується відносно незначним рівнем проміжного споживання, яке у 2012 році дорівнювало 29,6 % випуску готової продукції. При цьому, сукупний показник проміжного споживання по Україні у цьому ж році дорівнював 58 відсотків. Проміжне споживання у сфері охорони здоров'я у 2012 році складало 33 відсотки, а у сфері мистецтва, розваг, спорту та відпочинку – 43 відсотки [5].

Динаміка середньої заробітної плати у сфері освіти представлена в таблиці 6. Порівняно з 2009 роком, середня заробітна плата по економіці України у номінальному виразі збільшилася на 71 відсоток, а у сфері освіти за цей же період лише на 67 відсотків.

Таблиця 6

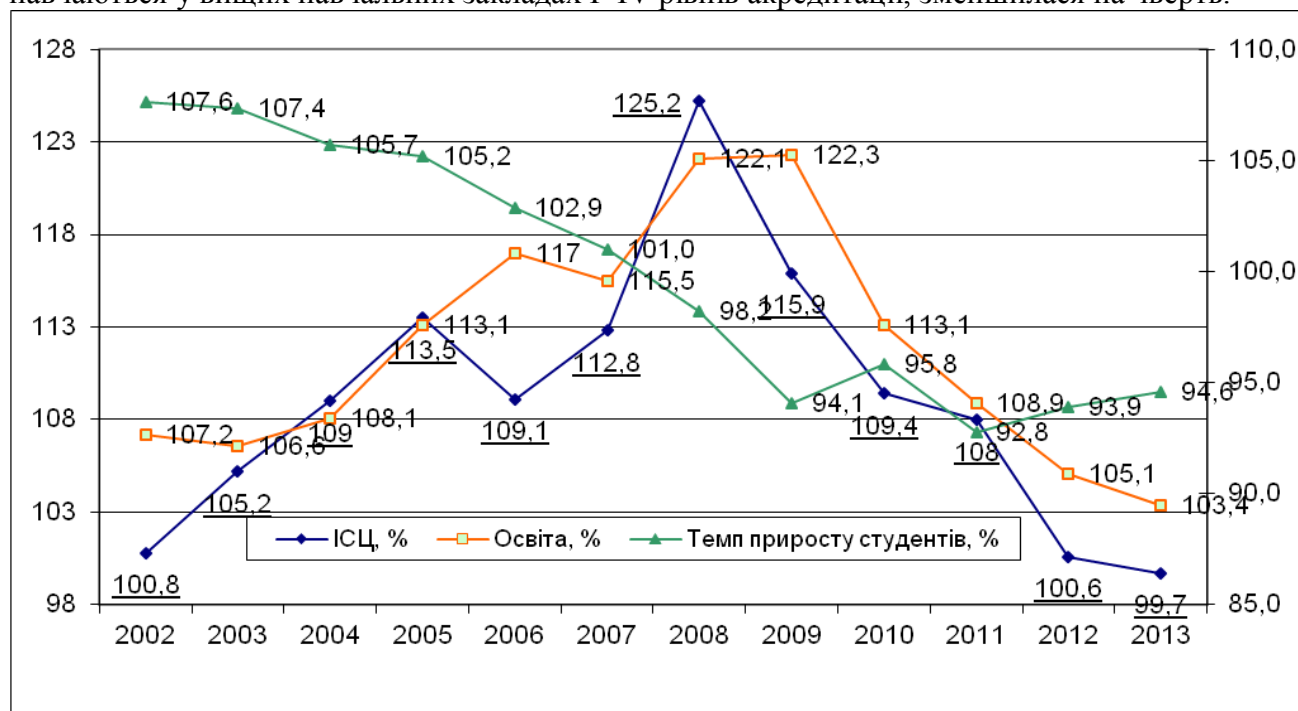
Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників за видами економічної діяльності

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Всього, грн.	230	806	1806	1906	2239	2633	3023	3265
Освіта, грн.	156	641	1448	1611	1889	2081	2527	2700
Відношення середньої номінальної з/п плати освіти до відповідного показника по економіці України, %	67,8	79,5	80,2	84,5	84,4	79,0	83,6	82,7

Середня заробітна плата по економіці України зростає випереджаючими темпами порівняно із відповідним показником по освіті. В той же час, середня заробітна плата освітян в середньому складає 80 % від середньої заробітної плати найманих працівників в економіці України. Така динаміка приросту середньої заробітної плати на фоні скорочення кількості навчальних закладів свідчить про наявність проблем із фінансовим забезпеченням освітньої діяльності.

З рисунку 3.6 видно, що індекс споживчих цін на освітні послуги впродовж сталого періоду випереджає середній показник індексу споживчих цін на товари і послуги. Така динаміка свідчить про зацікавленість споживачів до придбання даного виду послуг, а також інституційну спроможність системи вищої освіти в частині задоволення побажань таких здобувачів вищої освіти. Незважаючи на уповільнення темпів індексу споживчих цін на

освітні послуги⁵ (див. рис. 6) протягом останніх років відмічається поступове скорочення кількості студентів, що отримують вищу освіту у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації. Якщо в порівнянні із 2008 р. у 2013 р. темпи зростання індексу споживчих цін на освітні послуги уповільнилися на 20 відсоткових пункти, то кількість студентів, що навчаються у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації, зменшилася на чверть.

Джерело: Державна служба статистики України 2014. – Електронний ресурс. – [Режим доступу] – www.ukrstat.gov.ua

Рис. 3.6. Динаміка індексу споживчих цін на товари і послуги в Україні за 2002–2013 роки

Уповільнення темпу зростання кількості студентів відмічається з 2008 року, в той час, як уповільнення темпів індексу споживчих цін на освітні послуги відбувається починаючи з 2010 року. В умовах скорочення кількості вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації, випереджаючого скорочення споживачів послуг вищої школи та уповільнення темпів зростання індексу споживчих цін на освітні послуги можна дійти до висновку, що починаючи з 2010/2011 навчального року на ринку освітніх послуг почала розвиватися цінова конкуренція. В той же час, випереджаюча динаміка індексу споживчих цін освітніх послуг свідчить про наявність певних проблем фінансово-економічного характеру у цій сфері, зокрема, щодо дефіциту фінансових ресурсів для забезпечення стабільного розвитку системи вищої освіти України у її сучасному вигляді та про необхідність її подальшої оптимізації.

Аналізуючи стан та умови фінансового забезпечення функціонування системи вищої освіти в Україні можна дійти до висновків про наявність певних диспропорцій у фінансуванні цього виду економічної діяльності як в частині залучення фінансових ресурсів так і процесі їх розподілу. Значний (понад 90%) відсоток оплати праці в структурі доданої вартості, що утворюється у сфері освіти, пропорції оборотних активів із дуже незначною часткою поточних фінансових інвестицій, а також переважання фінансових ресурсів

⁵ Освіта, як дошкільна та початкова, так і середня і вища, включається до споживчого набору товарів (послуг) – представників, що враховуються для розрахунку індексу споживчих цін (ІСЦ). Відповідно до Міжнародної класифікації індивідуального споживання за цілями (КІСЦ), прийнятої та впровадженої у практику статистичних спостережень в Україні (Наказ Державного комітету статистики України від 29.12.2007 №480) у ваговій структурі, що використовується для розрахунку індексу споживчих цін (1,00000), освіта складає 0,01571, або 1,57 %, у тому числі вища – 0,00898, або 0,9 %.

бюджетного походження у частині фінансування вищих навчальних закладів свідчить про низький рівень підприємницької та інвестиційної активності у цій сфері. Фінансові ресурси системи вищої освіти спрямовуються переважно на споживання. В той час, як ресурсів на оновлення та розвиток матеріальної (навчально-виробничої) бази виділяється недостатньо. Такі тенденції у середньостроковій перспективі обумовляють маральне та фізичне зношення парку основних засобів, відповідно, ускладняють завдання щодо підвищення якості освітніх послуг, їх прив'язки до реальних вимог, що висуваються господарюючими суб'єктами – працедавцями.

В той же час, цінова конкуренція на ринку освітніх послуг, характерні ознаки якої відмічаються починаючи з 2010 року, вимагатиме перегляду переліку основних фінансово-економічних інструментів стимулювання розвитку освітньої діяльності. За цих умов, на фоні певної стабілізації цін на освітні послуги основний наголос буде здійснюватися на підвищенні ефективності фінансового забезпечення освітньої діяльності на основі оптимізації розподілу фінансових ресурсів в межах бюджету вищого навчального закладу, посилення контролю за адресністю фінансування та цільовим використанням грошових коштів в системі освіти.

Разом з цим, порівняно незначна частка фінансових ресурсів приватного походження в структурі фінансування діяльності вищих навчальних закладів із одночасно незначною часткою середніх витрат на фінансування вищої освіти у сукупних витратах домашніх господарств на фоні наміченої негативної тенденції щодо поступового перенесення тягаря в частині оплати освітніх послуг в Україні на бюджети відповідного рівня свідчать про наявність певного потенціалу щодо активізації розвитку надання освітніх послуг, що надаються на платній основі. Тому, в процесі модернізації системи вищої освіти України варто приділити особливої уваги питанням системного перегляду нормативів фінансового забезпечення споживачів освітніх послуг із одночасним удосконалення механізму формування їхньої вартості.

За сучасних умов інформаційно-комунікаційний прогрес формує основні необхідні та достатні передумови для переходу до суспільства знань в умовах поглиблення соціально-економічної диференціації населення. Створення принципово оновленої, раціоналізованої передусім за ринковими критеріями, багаторівневої системи вищої освіти перетворюється на один із основних пріоритетів модернізації економічної системи України. При цьому слід зазначити, що економічні інструменти стимулювання розвитку освітньої діяльності доповнюють використання організаційних, регуляторних, технічних та інших інструментів, що використовуються в процесі управління системою вищої освіти України.

Економічні інструменти мають деякі переваги над іншими інструментами, оскільки містять в собі стимули, що призводять до змін у відношенні до вищої освіти, як у середовищі споживачів освітніх послуг, так і у виробників освітньої продукції – вищих навчальних закладів. Економічні інструменти забезпечують та сприяють зростанню грошових надходжень в систему вищої освіти України, дозволяють ефективно здійснювати фінансові корегування як на етапі формування так і в процесі виконання бюджету вищого навчального закладу, а також прогнозування його фінансово-економічного становища на середньострокову перспективу. Окрім того, економічні інструменти сприяють формуванню у їх користувачів необхідних пріоритетів у досягненні загальних цілей та завдань системи вищих навчальних закладів із найменшими витратами для суспільства. В той же час, для ефективного використання економічні інструменти мають бути забезпечені відповідними нормативами (наприклад, вартість навчання одного студента впродовж навчального періоду, кількість студентів на одного викладача, рівень оплати праці професорсько-викладацького складу), а також постійним адміністративним моніторингом та наявністю можливостей щодо оперативного впровадження заходів та мір регуляторного характеру і загальною організаційною координацією. Вважається, що економічні інструменти найбільш ефективні в застосуванні у комплексі з іншими елементами управління організаційно-економічним механізмом функціонування вищого навчального закладу. Серед основних економічних

інструментів управління та розвитку освітньої діяльності, що застосовуються в Україні, передусім слід виділити фінансування системи вищих навчальних закладів з бюджетів України відповідного рівні, забезпечення раціонального його розподілу, а також формування вартості освітніх послуг, що надаються на платній основі.

Співставляючи пропорції, тенденції, обсяги фінансового забезпечення, стан розвитку інфраструктури системи вищої освіти можна дійти до висновку, що за рахунок фінансування, що виділяється на забезпечення освітньої діяльності з бюджетів України різних рівнів, його раціонального розподілу, а також ефективного ціноутворення на ринку освітніх послуг виявляється можливим створити надійну основу для ефективної модернізації системи вищих навчальних закладів України, її подальшої оптимізації із одночасним підвищенням якості освітніх послуг, наближення їх за змістом та формою до ринкових реалій. З цією метою доцільно розглянути основні фінансові моделі фінансування вищої школи, які, в багатьох випадках, за своїми кількісними характеристиками основних елементів представляють собою структуру ціни освітніх послуг.

У науковій літературі виділяється декілька тисяч різних модифікацій моделей фінансування вищих навчальних закладів. Різняться вони між собою умовами організації та виділення фінансового забезпечення в залежності від рівня автономії навчальних закладів, відбору студентів, отримувача фінансування тощо[7]. Проте, загальною характеристикою практично всіх схем фінансування освітньої діяльності є те, що основним інвестором у розвиток людського капіталу у більшості країн світу лишається держава. Так, наприклад у Великобританії[8], Канаді[9], Німеччині[10] та інших розвинених країнах державне фінансування вищої освіти є основним джерелом фінансового забезпечення освітньої діяльності.

За даними Державної служби статистики України, на рівні 80 відсотків фінансування освітньої діяльності здійснюється із бюджетів України різного рівня[11]. Видатки зведеного бюджету України на забезпечення освітньої діяльності коливаються на рівні 20 відсотків загальної суми видатків та в межах 6–7 відсотків ВВП. З них, майже третина спрямовується на фінансове забезпечення діяльності вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації. В порівнянні, у країнах світу із низьким рівнем доходів видатки на освіту в середньому складають 3,8 відсотка ВВП та 18,7 відсотка загальної суми державних видатків. В той же час, у країнах із високими доходами населення видатки на освіту в середньому складають на рівні 5 відсотків ВВП та 13 відсотків загальної суми бюджетних видатків[12].

Обсяги фінансування системи освіти в Україні з бюджетів України всіх рівнів, вищої зокрема, представлено в таблиці 7. Означені показники характеризуються певною стабільністю, як у відносних показниках так і за динамікою приросту. Частка видатків на фінансування вищої освіти коливається в межах 2 % ВВП та 6 % загальної суми видатків зведеного бюджету України. Обсяги фінансування вищої освіти України із бюджетів України всіх рівнів впродовж сталого періоду стабільно коливаються в межах 29–31 % виділених бюджетних коштів на фінансування освіти в цілому.

Таблиця 7

Динаміка видатків зведеного бюджету України на освіту за 2005–2013 роки, млн. грн.

	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
ВВП	441452	948056	913345	1082596	1302079	1411238	1454931
Всього	141989,5	309203,7	307399,4	377842,8	416853,6	492454,7	549588,4
Освіта	26801,8	60959,4	66773,6	79826,1	86253,6	101560,9	107900,4
Вища освіта	7934,1	18552,9	20966,3	24998,4	26619,6	29335,9	32342,2
Частка видатків зведеного бюджету на освіту у:							
ВВП	6,1	6,4	7,3	7,4	6,6	7,2	7,4
Загальних видатках зведеного бюджету	18,9	19,7	21,7	21,1	20,7	20,6	19,6

Частка видатків зведеного бюджету України на вищу освіту у:							
ВВП	1,8	2,0	2,3	2,3	2,0	2,1	2,2
Загальних видатках зведеного бюджету	5,6	6,0	6,8	6,6	6,4	6,0	5,9
видатках на освіту	29,6	30,4	31,4	31,3	30,9	28,9	30,0

Такі тренди у сфері бюджетного фінансування освітньої діяльності в Україні є свідченням достатньо стабільної ситуації у цій галузі, тобто не в частині вищої освіти як такої, а саме в частині обсягів виділення фінансового забезпечення із бюджетів України різного рівня. В той же час, в середньому на отримання вищої освіти у країнах ОЕСР студенти у 2010 році сплатили 13,5 тис. USD на рік. Протягом п'яти років середній рівень оплати навчання у вищих навчальних закладах збільшився на 17 % [13]. Натомість, в Україні за даними Державної служби статистики України середня вартість навчання одного студента у співставних цінах дорівнювала на рівні 1,3 тис. USD на рік, або в десять разів менше, ніж у розвинених країнах.

У науковій літературі відмічається загальна світова тенденція щодо поступового перенесення тягаря фінансування вищої освіти на приватних інвесторів, передусім студентів та їх родини. У багатьох країнах світу активно розвивається інститут субсидіювання отримання вищої освіти через достатньо розвинуту систему освітнього кредитування (субсидіювання, студентські позики) [14]. Відзначається, що децентралізація та дерегуляція системи оплати вартості навчання на основі впровадження ваучерної системи, створення чартерних коледжів, використання змішаних статусів шляхом запровадження державними навчальними закладами надання освітніх послуг на платній основі та отримання приватними навчальними установами права участі у спеціальних державних програмах обумовлює оновлення системи освіти [15]. При цьому, уряди заохочують університети залучати додаткові фінансові ресурси на основі державно-приватного партнерства [16].

В теорії моделі фінансування освітньої діяльності класифікуються за різними ознаками. Наприклад, професор Гумбольдського університету Ханс-Георг Хофманн виділяє три типові моделі: (1) *модель фінансування освіти, що орієнтується на вільний ринок*, яка передбачає децентралізоване управління навчальною установою як в частині наукової та освітньої діяльності, так і в частині залучення фінансових ресурсів і визначення пропорцій та напрямів їх розподілу із одночасно максимально можливим скороченням державних видатків на здійснення освітньої діяльності (неоліберальна політика фінансування, М. Фрідман, Ф.А. фон Хайєк); (2) *модель фінансування освіти, що орієнтується на суспільний ринок* із активною участю держави у розвитку національної освітньої системи, її фінансуванням у тому числі (Д. Шумпетер, Н. Кондратьєв); *модель соціального фінансування освіти, що орієнтована на альтернативне інтегроване суспільство*, за якою держава має брати на себе всю відповідальність за розвиток системи освіти, фінансування у тому числі (профспілки) [17].

В науковій літературі описуються моделі фінансування освіти, за якими: держава здійснює пряме фінансування навчальних установ, а студенти отримують гранти або стипендії (Німеччина, Швеція, Ірландія); навчання оплачують студенти, які напряму отримують від держави грант або довгостроковий кредит. В обох випадках обсяги фінансування розраховуються в залежності від чисельності студентів, відповідно, фінансова стабільність навчальних закладів напряму залежить від кількості слухачів [18]. Популярності набуває модель фінансування вищої освіти на основі так званих блок-грантів, до складу яких включають поточні адміністративні видатки, видатки на дослідну діяльність та оновлення основних засобів.

Визначаються також типові моделі фінансування освітньої діяльності, які різняться характером та змістом фінансування, що обумовлюються способами виробництва та реалізації освітніх послуг, а саме: пряме фінансування навчального закладу відповідно до

державного замовлення на підготовку фахівців певного профілю; придбання державою освітніх послуг у навчальних установ за визначеними пріоритетами та напрямками; фінансування результатів діяльності навчальної установи (кількість випускників, чисельність студентів, кількість захищених дисертацій тощо); фінансування освіти за рахунок споживачів освітніх послуг (ваучери). Класифікують моделі фінансування освітньої діяльності також за такими ознаками: фінансування проводиться на договірній основі; фінансування відбувається відповідно до вартості навчання; фінансування освіти залежно від отриманих результатів [19]. Фінансування освіти здійснюється також шляхом: використання буферних фінансових організацій, які функціонують між урядом та навчальними закладами; зміни критеріїв при виділенні ресурсів (фінансування «за результатами» та «відповідно до витрат»); виділення фінансових ресурсів студентам у формі позик та грантів.

Значна кількість дослідників сходиться на тому, що модель бюджетного фінансування навчальних закладів має складатися із декількох компонентів: фінансування одного студента за визначеними нормативами; стимулюючі гранти, стипендії, програми; фінансування розвитку та оновлення інфраструктури і матеріально-технічної бази [20]. Пропонується гармонізоване поєднання моделей на основі забезпечення їх мультіваріантності, а саме: державного фінансування; бізнесового фінансування; кредитного фінансування; самофінансування; комбінованого фінансування [21].

Наявність значної кількості моделей фінансування сфери вищої освіти, їх певної унікальності для кожного окремо взятого вищого навчального закладу, адже важко собі уявити існування декількох ідентичних за всіма господарськими показниками освітніх установ, обумовлює доцільність розробки єдиної уніфікованої моделі фінансування вищого навчального закладу, яка складатиметься з наступних компонентів: фінансове забезпечення навчання одного студента; стипендіальне забезпечення одного студента на грантовій (конкурсній) основі; фінансове забезпечення розвитку інфраструктури (навчально-виробничого обладнання, устаткування, бібліотечного фонду тощо); фінансове забезпечення науково-дослідної діяльності викладачів та студентів.

Значний потенціал щодо нарощування можливостей фінансування розвитку освітньої діяльності знаходиться у частині зміцнення державних фінансів на основі розширення бази оподаткування та удосконалення справляння окремих податків (зборів, обов'язкових платежів) та нарощення тим самим можливостей держави щодо фінансування соціальних видатків, сфери освіти зокрема. Так, резерв у мобілізації додаткових фінансових ресурсів знаходиться у сфері оподаткування виробництва та реалізації підакцизних товарів. В умовах уповільнення темпів зростання доданої вартості у окремих секторах економіки відмічається збільшення обсягів виробництва тютюнової та лікеро-горілчаної продукції. Означене надає підстави розробляти пропозиції щодо підвищення ставок акцизного податку на ці види товарної продукції, оскільки, крім іншого, ставки акцизного податку в Україні є значно нижчими ніж, наприклад, у країнах Європейського Союзу, які, до речі, мають стабільний тренд до зростання [22].

Доцільно розглянути можливість введення спеціальних понижуючих коефіцієнтів до норм нарахування податкової амортизації за видами економічної діяльності, які є відносно не капіталомісткими, наприклад – надання різноманітних послуг, торгівля, або за видами економічної діяльності, за якими рентабельність операційної діяльності перевищує середній рівень по економіці України в цілому.

В рамках розробки та впровадження заходів щодо покращення податкового адміністрування, передусім, на основі його удосконалення в частині пільгових режимів оподаткування доцільно розглянути можливість створення інституту паспортизації податкових пільг, у яких платники податків – пільговики зазначатимуть обсяги наданих пільг та напрями використання фінансового ресурсу, що лишається у їх розпорядженні в результаті використання права на пільгове оподаткування. При цьому, обов'язковим напрямом витрачання накопичених ресурсів слід зазначити фінансування заходів з освіти,

у тому числі, підвищення кваліфікації працівників підприємств, що отримують пільги з оподаткування

В процесі підготовки пропозицій щодо зміцнення системи державних фінансів України з метою мобілізації додаткових ресурсів фінансування розвитку освітньої діяльності в Україні особливої уваги потребує система рентних та ресурсних платежів та платежів за користування надрами на території України, основні елементи якої не зазнали суттєвих вдосконалень в процесі підготовки та прийняття Податкового кодексу України. В рамках цієї роботи необхідно удосконалити чинну модель вилучення природно-ресурсної ренти державою шляхом впровадження адвалерних ставок її справляння.

В частині зміцнення дохідної бази бюджетів органів місцевого самоврядування, у тому числі розширення їх можливостей щодо фінансування розвитку освітньої діяльності доцільно розглянути можливість залишати в їх розпорядженні частину податку на прибуток підприємств. Наприклад, можна лишати у розпорядженні органів місцевого самоврядування на рівні **10 %** податку на прибуток, а **90 %** – зараховувати до Державного бюджету України. Адже, планові показники надходжень цього податку до Державного бюджету України постійно перевиконуються. Означена пропозиція ґрунтується на тому, що:

- **по-перше**, така практика розподілу податку на прибуток підприємств використовується в деяких розвинених країнах світу, в тому числі, ще 10 років тому розподіл податку на прибуток застосовувався і в Україні;
- **по-друге**, зарахування частки податку на прибуток підприємств до бюджетів органів місцевого самоврядування за місцем податкової адреси платника податку стимулює активізацію місцевих органів влади проводити роботу по залученню інвестицій та сприянню створенню нових підприємств різної форми власності на територіях своєї юрисдикції, опосередковано стимулюючи розвиток освітньої діяльності в Україні;
- **по-третє**, в умовах проголошених напрямів реформування системи відносин між Державним бюджетом України та бюджетами органів місцевого самоврядування, насамперед, щодо стимулювання регіонального розвитку та бюджетної децентралізації додаткові фінансові ресурси, що отримують у своє розпорядження бюджети органів місцевого самоврядування, дозволять забезпечити виконання загальнодержавних програм у сфері освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, дорожнього господарства та енергоефективності та знизити рівень напруженості в процесі визначення обсягів фінансування в системі міжбюджетних відносин;
- **по-четверте**, надходження податку на прибуток підприємств демонструють динаміку до зростання, що в поєднанні зі вжиттям заходів щодо покращення податкового адміністрування, у тому числі, на основі розвитку інституту визначення звичайної ціни у майбутньому дозволить посилити бюджетоформуючу роль цього податку незважаючи на визначений у Податковому кодексі графік зниження основної ставки оподаткування.

Одночасно, доцільно переглянути нормативи визначення обсягів податкових зобов'язань платників податків по податку на нерухомість у напрямі зменшення неоподаткованого мінімуму: для квартир площею – до 100 кв.м, будинків – до 200 кв.м. відповідно, при цьому, підготувати пропозиції щодо підвищення ставки оподаткування житлової нерухомості на 0,5 відсоткових пункти. Означені пропозиції доцільно впровадити шляхом внесення змін і доповнень до статті 265 ПК України[23]. Крім того, доцільно запровадити корегуючий коефіцієнт до базової ставки справляння податку на нерухомість, який має розраховуватися з урахуванням динаміки змін індексу цін виробників. В подальшому, доцільно запровадити диференційну шкалу оподаткування як житлової, так і нежитлової нерухомості. Тобто, обсяг податку обраховувати в залежності від місцерозташування об'єкту оподаткування, а також групи населених пунктів і кількості населення в них. Означені підходи дозволитимуть більш раціонально та економічно обґрунтовано виділяти та розподіляти рентні доходи, що виникають в процесі користування

нерухомим майном. Одночасно, доцільно запровадити індексацію ставок фіксованого сільськогосподарського податку в залежності від динаміки ціни реалізації сільськогосподарської продукції, тим самим – посилити фіскальну та регулюючу функції цього податку.

Означені новації дозволять суттєво зміцнити дохідну базу бюджетів органів місцевого самоврядування та зняти певну напруженість у системі міжбюджетних трансфертів, переорієнтувати її на розвиток депресивних територій, у тому числі, на основі створення додаткових можливостей щодо здійснення державних капітальних вкладень у розвиток інфраструктури соціального призначення, сфери освіти у тому числі, а також підвищити роль органів місцевого самоврядування у реалізації основних завдань загальнодержавної бюджетної політики, у тому числі, на середньострокову перспективу.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що на фоні загальної світової тенденції щодо поступового перенесення тягаря щодо фінансування вищої освіти з бюджетів відповідного рівня на приватних інвесторів, передусім студентів та їх родин в Україні відмічається поступове зростання кількості студентів, що навчаються у вищих навчальних закладах за рахунок держави. Означені тенденції обумовлюють необхідність розробки та впровадження системи заходів щодо удосконалення механізму державного замовлення та розвитку механізмів реалізації платних освітніх послуг, у тому числі на основі нарощування їх обсягу в структурі послуг, що надаються системою вищої освіти України.

Незадовільний стан інвестиційної активності у сфері вищої освіти, що обумовлює уповільнення розвитку парку основних засобів для виробництва та реалізації освітніх послуг, а також підприємництва у вищих навчальних закладах, звужує можливості освітніх установ щодо підвищення якості освітніх послуг на основі забезпечення їх споживачів та викладачів сучасним навчально-виробничим обладнанням та устаткуванням. За таких умов актуальності набуває розробка та впровадження прогресивних методів фінансування освітньої діяльності, у тому числі, впровадження на загальнодержавному рівні єдиної уніфікованої моделі фінансування вищого навчального закладу, яка складатиметься з наступних компонентів: (1) фінансове забезпечення навчання одного студента; (2) стипендіальне забезпечення одного студента на грантовій (конкурсній) основі; (3) розвиток інфраструктури (навчально-виробничого обладнання, устаткування, бібліотечного фонду тощо); (4) фінансового забезпечення науково-дослідної діяльності викладачів та студентів.

Окремої уваги потребує розробка пропозицій щодо зміцнення державних фінансів України на основі розширення бази оподаткування та удосконалення механізмів адміністрування окремих податків (зборів, обов'язкових платежів) із подальшим спрямуванням закумуляованих таким чином фінансових ресурсів на цілі розвитку системи вищої освіти, у тому числі нарощування обсягів державних капітальних вкладень у цю сферу, а також підвищення рівня фінансового забезпечення навчання одного студента у вищих навчальних закладах України I-IV рівнів акредитації.

До інших заходів щодо удосконалення фінансового забезпечення системи вищої освіти в Україні слід віднести розвиток:

- позабюджетних джерел фінансування сфери вищої освіти України, основою яких має стати оновлений механізм формування вартості освітніх послуг, а також інститут державно-приватного партнерства;
- грантової форми фінансового забезпечення студентів із родин з низьким рівнем доходів, а також талановитих студентів;
- спеціальних пільгових режимів оподаткування для студентів та їх родин, що забезпечують адресність отриманих преференцій;
- кредитування та субсидіювання освітньої діяльності за різними схемами надання та погашення позикових фінансових ресурсів.

Література

1. Барр Н. Высшее образование: способы и источники финансирования // Вопросы образования. 2005. – № 2. 129 – 142.
2. Браун У.О. Источники финансирования и их воздействие на качество образования в высшей школе // Вопросы образования, 2006. № 1. – С.113–139.
3. Закон України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 року №2984-III. – електронний ресурс: [режим доступу] – rada.gov.ua – 2014р.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 796 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної форми власності»– електронний ресурс: [режим доступу] – rada.gov.ua – 2014р.
5. Державна служба статистики України. – електронний ресурс: [режим доступу] – ukrstat.gov.ua – 2014р.
6. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/2014 навчального року: стат. бюл. / Державна служба статистики України, 2013. – 165 с.
7. Модели финансирования вузов: анализ и оценка / Под. ред. С.А. Белякова. – М.: Технопечать, 2005. – 274 с.
8. Келли У., Маклин Д., Макникол Й. Роль высших учебных заведений в экономическом развитии Великобритании // Экономика образования. 2006. № 6. – С. 80–83.
9. Балицкая И. В. Образование в современной Канаде: монография / И. В. Балицкая, Л. В. Волосович, И. И. Майорова. – Южно-Сахалинск: СахГУ, 2010. – 124 с.
10. Якунин В.И., Сулакшин С.С., Багдасарян В.Э., Нетесова М.С. Образование как фактор экономического развития. Монография – М.: Научный эксперт, 2008. – 104 с.
11. Національні рахунки освіти України у 2008–2010 роках: Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – 2012р. – електронний ресурс [режим доступу] – ukrstat.gov.ua
12. World development indicators / The World Bank. – Washington, D.C. – 2012. – 463 p.
13. Education at a Glance 2013: OECD Indicators, OECD Publishing. OECD (2013). – електронний ресурс – [режим доступу] -<http://dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en>
14. Солерно К. Распределение затрат в высшем образовании: экономическая опасность для развивающихся стран // Экономика образования. 2006. – № 4. с.120–123.
15. Экономическое положение вузов в условиях бюджетной реформы, повышения автономии и введения ЕГЭ / И. В. Абанкина, Т. В. Абанкина, Е. А. Николаенко и др. ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 208 с.
16. Тилак Я.Б.Г. Глобальные тенденции и финансирование высшего образования / Национальный институт планирования и управления образованием, Нью-Дели (Индия) «Образование в стране и мире» // Международный журнал. 2005–2006. № 1 (www.ocm.perm.ru).
17. Ханс-Георг Хофманн. Новые формы финансирования, гарантирующие равное образование для всех, и развитие системы платного образования // Университетское управление. 2000. – № 4(15). С. 35–42. – електронний ресурс : [режим доступу] – <http://ecsosman.hse.ru/univman/>.
18. Вахштайн В.С., Железов Б.В., Мешкова Т.А. Основные тенденции государственной политики в сфере высшего образования в странах ОЭСР // Вопросы образования, 2005. № 2. – С47–76.
19. Яковенко Л.І., Пащенко О.В. Економічні основи модернізації вищої освіти в умовах становлення економіки знань / Лариса Іванівна Яковенко, Олександр Володимирович Пащенко. – Полтава : Скайтек, 2011. –216 с.

20. Государственное финансирование высшего профессионального образования [Текст] / [И. В. Абанкина и др.] ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 351 с.
21. Шульгіна Л.М. Аналіз зарубіжного досвіду фінансування освітніх послуг / ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ: Теоретичний та науково-методичний часопис. _ №2. – Додаток 1: Наука і вища освіта. _ Київ, 2013. – 516 с. – С. 378–394
22. Council Directive 2011/64/EU of 21 June 2011 on the structure and rates of excise duty applied to manufactured tobacco (codification). – 2012. – http://ec.europa.eu/taxation_customs/
23. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. №2755-VI. – електронний ресурс: [режим доступу] – rada.gov.ua – 2014р.

3.2. ОЦІНКА ФІНАНСОВОГО СТАНУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Соціально-економічні умови, що постійно змінюються, потребують суттєвого розширення дії ринкових економічних відносин у сфері освіти; забезпечення стабілізації і зміцнення фінансового стану закладів освіти, підвищення ефективності використання фінансових ресурсів, активізації залучення позабюджетних джерел фінансування на потреби освітніх установ з метою багаторівневого, змішаного фінансування вузів.

Питання освітньої діяльності, її результативності та джерел фінансового забезпечення завжди перебували у центрі уваги науковців. Цим питанням приділяло увагу багато відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема І. Грищенко, В. Вітлінський, Т. Боголіб, О. Драган, І. Вахович, С. Ніщимна, О. Фонова, Б. Старцев та інші. Незважаючи на підвищену активізацію наукової думки щодо вирішення проблем фінансування навчальних закладів, питання щодо висвітлення фінансового стану українських ВНЗ не одержало належного відображення.

Забезпечення сталого зростання організації, стабільності результатів її діяльності, досягнення цілей, що відповідають фінансовим інтересам власників, суб'єктів її економічного оточення та суспільства в цілому неможливо без розроблення і реалізації певної стратегії установи. Як на етапі формування такої стратегії, так і при оцінці її реалізації важливу роль відіграє аналіз фінансового стану.

Фінансова стійкість – це такий стан підприємства, за якого обсяг його власних коштів достатній для погашення зобов'язань у довготерміновому періоді, кошти вкладені в підприємницьку діяльність окупаються за рахунок грошових надходжень від господарської діяльності, а отриманий прибуток забезпечує самофінансування та незалежність підприємства від зовнішніх залучених джерел формування активів [6].

Державні заклади освіти є неприбутковими організаціями, тому можна визначити, що для них фінансова стійкість передбачає отримання такого обсягу фінансових ресурсів, за якого вони покривали б витрати, пов'язані з наданням ними освітніх послуг і забезпечували збалансованість формування та використання бюджетних коштів.

Освітня діяльність є найбільш специфічною галуззю національної економіки, для якої характерні свої відмінні риси. Державний навчальний заклад має всі ознаки бюджетної організації. Вищий навчальний заклад (ВНЗ), як бюджетна організація, створена державними органами України, а також органами місцевого самоврядування і фінансується із державного бюджету повністю або частково. При дефіциті державних коштів вищий навчальний заклад шукає додаткові джерела ресурсного забезпечення [4].

Здатність установи вчасно здійснювати платежі, фінансувати свою діяльність на розширеній основі свідчить про її стійке фінансове становище. Фінансовий стан навчального закладу – це комплексне поняття, яке є результатом взаємодії всіх елементів системи фінансових відносин навчального закладу, визначається сукупністю виробничо-господарських факторів і характеризується системою показників, що відображають надходження, наявність, розміщення і використання фінансових ресурсів спеціального і загального фонду.

Фінансовий стан вузу можна розглядати як стан його фінансових ресурсів (формування, розподіл і використання), який забезпечує здійснення основної діяльності і розвиток вузу на основі зростання капіталу за рахунок бюджетних і позабюджетних надходжень при збереженні платоспроможності в умовах допустимого рівня ризику [3].

До ключових чинників, які впливають на обсяги фінансових ресурсів ВНЗ, належать: матеріально-технічна база ВНЗ; обсяг державного замовлення на підготовку фахівців; плата за освітні та інші послуги, які надає ВНЗ тощо.

Оскільки діяльність установи нерозривно пов'язана з оточуючим середовищем, то постає питання аналізу факторів, що впливають на її фінансовий стан. Фактори – це, з одного боку, умови здійснення господарських процесів, а з другого – причини, що впливають на ці процеси.

Усі фактори, що впливають на фінансовий стан підприємства можна класифікувати за наступними ознаками:

- за місцем виникнення: зовнішні та внутрішні;
- за структурою: прості та складні;
- за часом впливання: постійні та періодичні;
- за ступенем кількісного вимірювання: якісні та кількісні.
- за змістом: економічні, фінансові, соціально-політичні, демографічні, науково-технічні.

Найбільш доцільно розглянути зовнішні та внутрішні фактори, що впливають на фінансовий стан підприємства, оскільки до їх складу належать решта факторів у розрізі розглянутих вище класифікаційних ознак.

Основною умовою забезпечення фінансової стійкості освітньої установи є формування достатніх обсягів реалізації послуг, що дають змогу в повному обсязі виконати свої зобов'язання перед бюджетом, розрахуватися з працівниками, кредиторами та іншими контрагентами.

Українські ВНЗ функціонують в умовах недостатності державного фінансування, а як суб'єкти господарської діяльності повинні конкурувати на ринку освітніх послуг як всередині країни, так і за її межами. Для підтримки своєї стійкості заклади освіти використовують в своїй діяльності підприємницькі підходи, маркетинг, менеджмент, інноваційну та інвестиційну діяльність та інші елементи ринкової економіки.

Ці елементи реалізуються при здійсненні статутної діяльності закладу, що спрямована на одержання доходів з різних джерел. Це може бути:

- виконання замовлень на науково-дослідну діяльність на основі господарського розрахунку;
- використання госпрозрахункових виробництв та господарств, наприклад, виробничих майстерень;
- організація та ефективне впровадження контрактної форми навчання, залучення до навчання студентів з інших країн;
- залучення інвестицій для здійснення статутної діяльності та само інвестування у розробку нових зразків технологій, створення підсобних господарств, відкриття філій, розвиток матеріально-технічної бази тощо.

Внутрішня фінансова стійкість відображає такий стан потенціалу закладу, матеріально-технічної і цінової структури виробництва, за яких забезпечуються стабільні фінансові результати його діяльності. В основу досягнення внутрішньої стійкості покладено своєчасне і гнучке управління внутрішніми чинниками діяльності підприємства. Щодо зовнішньої фінансової стійкості, то під нею треба розуміти стійкість суб'єкта господарювання до впливів зовнішнього середовища. Така стійкість значною мірою залежить від ефективності макроекономічних методів регулюванням ринкової економіки [2].

До зовнішніх факторів відносимо такі, на які підприємство не може впливати або цей вплив може бути незначним. Серед цих факторів можна виділити національні та ринкові.

Найбільший вплив на фінансову стійкість установи мають економічні і фінансові чинники. Вони можуть зумовити виникнення кризових явищ, банкрутство і ліквідацію підприємства. До них відносимо зростання рівня інфляції, нестабільність економіки, неефективну внутрішню державну політику, зовнішньоекономічну політику держави та її спрямування тощо. На фінансову стійкість також істотно впливає фаза економічного циклу, в якій перебуває економіка держави. Під час кризи спостерігається відставання темпів реалізації від темпів виробництва продукту, зменшення рівня інвестування в матеріально-технічну базу та впровадження інновацій. Це спричинює скорочення доходів і грошових надходжень.

До внутрішніх факторів відносяться ті, що безпосередньо залежать від форм, методів та організації роботи на самому підприємстві.

Внутрішні чинники, які впливають на фінансове становище установи, можна поділити на якісні і кількісні.

До якісних належать: мета та галузь діяльності, ділова та професійна репутація, форма власності, організаційна структура управління, спеціалізація, прогресивність засобів і методів надання послуг, рівень матеріально-технічної бази.

До кількісних належать: кваліфікований склад керівництва і персоналу, доля ринку, інноваційна діяльність, здатність установи до адаптації, матеріально-технічної база, структура балансу, інвестиційна привабливість, доходність.

Визначаючи внутрішні фактори впливу, зауважимо, що вони тісно взаємозв'язані між собою. Тому слід включити до них спрямованість та гнучкість управлінської політики, зокрема управління витратами та доходами, грошовими потоками. Також на сьогодні діяльність будь-якого закладу не можлива без планування. Отже, оцінюємо також вплив ефективності аналізу виконання планових завдань та прогнозування показників на майбутнє.

Фінансова стійкість залежить від фінансового потенціалу підприємства. Фінансовий потенціал визначається обсягом власних, позичених та залучених фінансових ресурсів підприємства, якими воно може розпоряджатися для здійснення поточних та перспективних витрат [7]. З огляду на це, ефективність управління фінансовою стійкістю підприємства залежить від раціональності управління його фінансовим потенціалом.

Загальну сукупність фінансових потоків, що забезпечують діяльність державних ВНЗ, які передбачені Бюджетним кодексом України можна поділити на такі [5]: 1) асигнування з державного бюджету; 2) власні надходження за надання платних освітніх послуг громадянам України та іноземним громадянам; 3) власні надходження від господарської діяльності; 4) надходження від оренди майна закладами освіти; 5) надходження коштів від реалізації в установленому порядку майна (крім нерухомого майна); 6) отримані благодійні внески, гранти та дарунки; 7) надходження коштів від підприємств, організацій, фізичних осіб та від інших бюджетних установ для виконання цільових заходів; 8) кошти, що отримують вищі та професійно-технічні навчальні заклади від розміщення на депозитах тимчасово вільних бюджетних коштів, отриманих за надання платних послуг, якщо таким закладам законом надано відповідне право.

Проведення аналізу фінансового стану вищого навчального закладу дозволяє вирішити такі завдання як: 1) максимізація доходів; 2) активізація структури капіталу та забезпечення його фінансової діяльності; 3) побудова ефективного механізму управління; 4) використання ринкових механізмів залучення фінансових коштів.

Фінансовий аналіз може здійснюватися за допомогою різних моделей: описувальних – заснованих на використанні інформації з бухгалтерської звітності (система аналітичних коефіцієнтів); предикативних, або моделях передбачуваного, прогностичного характеру (точка критичного обсягу продаж.); нормативних, які дають можливість порівняння фактичних результатів діяльності ВНЗ із нормативними (розрахованими на підставі нормативу) інших [4].

Проведення аналізу фінансового стану із використанням різних моделей і методів доцільно проводити за наступним алгоритмом.

На першому етапі визначається об'єкт, мета і завдання дослідження. Об'єктом виступає конкретний навчальний заклад. Метою є підвищення ефективності його діяльності. Основним завданням є оцінка економічних показників, що характеризують діяльність фінансового стану вищого навчального закладу, і їх динаміки.

Другий етап передбачає вибір системи показників, які потрібно проаналізувати. Ці показники визначаються метою дослідження.

На третьому етапі проводиться збір інформації і оцінюється її достовірність і вірогідність. Інформаційним забезпеченням фінансового аналізу виступають дані фінансової звітності, планова інформація, кошториси, дані статистичної звітності, нормативна інформація, експертна інформація тощо. Важливим моментом є оцінка корисності даних і їх

відповідність завданням дослідження. Потрібно відібрати вихідні дані, необхідні для проведення аналізу.

Четвертий етап стосується безпосереднього аналізу фінансово-господарської діяльності ВНЗ. Аналіз діяльності установи починається з оцінки загального фінансового стану. У першу чергу проводиться аналіз доходів ВНЗ за спеціальним і загальним фондами, аналізується динаміка фінансування діяльності. Необхідно проаналізувати структуру доходів, оцінити виконання планових показників. Паралельно розглядаються структура витрат і виконання кошторису. Оскільки ВНЗ є неприбутковими організаціями, то особлива увага приділяється саме співвідношенню доходів і витрат, тобто за рахунок яких джерел фінансування покриваються витрати закладу. Аналізується також склад і структура балансу, фінансова стабільність, ліквідність і платоспроможність, ділова активність. Це дає можливість проконтролювати ресурсне забезпечення ВНЗ.

За результатами проведеного аналізу на п'ятому етапі виявляються «вузькі» місця і проводиться пошук резервів з підвищення ефективності роботи вищого навчального закладу.

Шостий етап передбачає аналіз перспективних напрямів діяльності ВНЗ. На основі отриманих результатів про доходи і витрати, наявні матеріальні, фінансові та інші ресурси визначаються ті види діяльності, які дають найбільші доходи з порівняно невеликими витратами. В умовах недофінансування діяльності українських ВНЗ такі напрями слід розвивати і розширювати.

Сьомий етап передбачає розробку заходів, що сприяють підвищенню ефективності роботи ВНЗ.

Отже, приведений алгоритм дозволить оцінити будь-які сторони діяльності ВНЗ, провести комплексну оцінку фінансового стану і дозволить за отриманими результатами приймати раціональні управлінські рішення.

Необхідно відмітити, що специфіка аналізу фінансового стану ВНЗ визначається сферою діяльності. Особливої уваги потребують кадрові ресурси і витрати, пов'язані з потребами працівників.

Фінансове положення вузів визначається як бюджетними коштами, що виділяються державою, так і позабюджетними, такими, що заробляються самими колективами в результаті освітньої, наукової і іншої діяльності. Для встановлення залежності між фінансовою забезпеченістю вузу і рівнем заробітної плати працівників і викладачів доцільно розраховувати такі показники. Для відображення бюджетної складової розраховується параметр, який обчислюється як об'єм річного бюджетного фінансування, що доводиться на одного викладача вузу. Виділяють ще один показник, який відображає загальне фінансове положення колективу вузу, що обчислюється як об'єм бюджетних і позабюджетних коштів на одного працівника [3].

Окремо слід виділити аналіз безбитковості діяльності вузу. В умовах недостатнього фінансування з боку держави вищі навчальні заклади покривають свої видатки за рахунок надходжень від фізичних та юридичних осіб. Тому доцільно контролювати ціну освітньої послуги для підтримки стійкого фінансового стану. Мінімальна ціна розраховується за формулою (3.1)

$$C_{\text{мін}} = \frac{\Phi_{\text{необхід.}} - \Phi_{\text{бюдж.}}}{N_{\text{макс.}} - N_{\text{бюдж.}}} \quad (3.1)$$

де $C_{\text{мін}}$ – мінімально необхідна ціна комерційного навчання;

$\Phi_{\text{необхід.}}$ – необхідний рівень фінансування вузу;

$\Phi_{\text{бюдж.}}$ – бюджетне фінансування вузу;

$N_{\text{макс.}}$ – максимальний контингент осіб, що навчаються;

$N_{\text{бюдж.}}$ – контингент осіб, що навчаються за державним замовленням.

За цим співвідношенням можна говорити про фінансове становище ВНЗ: чим менша мінімальна ціна, яку слід встановити для комерційного навчання з метою покриття розриву

між потребами і бюджетним фінансуванням, тим фінансовий стан навчального закладу кращий [1].

В сучасних умовах розвитку економіки фінансовий механізм повинен базуватися на поєднанні двох основних підсистем: державного регулювання та ринкового саморегулювання. Підсистема державного регулювання є визначальною, що пояснюється специфікою надання та отримання освітньої послуги. Держава виступає важливим замовником спеціалістів, що, в свою чергу, впливає на формування попиту та пропозиції на ринку праці.

Виділення у складі фінансового механізму функціонування освіти підсистеми ринкового саморегулювання обумовлено перетвореннями, що відбуваються у даній сфері, які пов'язані з необхідністю її реформування відповідно до вимог базових принципів реалізації Болонської декларації, змінами у фінансуванні та можливостями забезпечення автономії вищих навчальних закладів [5].

Таким чином, основною умовою забезпечення фінансової стійкості освітньої установи є акумуляція необхідних фінансових ресурсів. Важливим методологічним аспектом оцінки ефективності освітніх послуг є аналіз функціонування окремих суб'єктів господарювання в галузі освіти, від яких залежать адаптація освіти до ринкових умов. Для підтримки стійкого фінансового стану закладам освіти необхідно постійно контролювати свої фінансові ресурси і ефективно їх використовувати. Для цього слід проводити аналіз фінансового стану із врахуванням умов, в яких ВНЗ здійснює свою діяльність.

Література

1. Анализ и оценка экономической устойчивости вузов : монография / Беляков, С.А. [и др.] – Москва : МАКС Пресс, 2008. – 194 с.
2. Гайдис Н.М. Фінансовий аналіз : навч.-метод. посібн. / Н.М. Гайдис. – Львів: Вид-во ЛБІ НБУ, 2006. – с. 414.
3. Измайлович С.В., Одважна К.П. Подходы к оценке финансового состояния высшего учебного заведения // Материалы международной научно-практической конференции, г.Полоцк, 2011. – Ч.1, с. 99–103.
4. Каламбет С.В. Фінансовий стан державного вищого навчального закладу. // Экономика и управление. – 2005. – № 6 – с.86–88.
5. Откаленко О.М. Аналіз формування фінансових ресурсів закладів вищої освіти в Україні. // Збірник тез Одинадцятій Всеукраїнській науковій Internet-конференції ЖДТУ, 2013. – с. 79–80.
6. Партин Г.О., Дідух О.В. Особливості впливу основних чинників на фінансову стійкість підприємства в умовах фінансово-економічної кризи. // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – № 20.8 – с.275–279.
7. Романовський О.О. Підприємницька діяльність ВНЗ: шляхи виживання. // Європейський вектор економічного розвитку. – 2010. – № 1(8). – с.182–190.

3.3. ФІНАНСУВАННЯ ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Одна з ключових тенденцій XXI століття – становлення інноваційної економіки, яка за змістом є економікою знань, що розвивається на основі формування та використання людського капіталу. В свою чергу, інноваційна економіка містить складові, які необхідно створювати й розвивати до конкурентоспроможного рівня за світовими критеріями. Серед них значне місце мають: вища освіта, наука, людський капітал у цілому, включаючи високу якість життя й фахівців вищої кваліфікації тощо [8].

Така економічна парадигма змушує переглянути місце людини в системі соціальних відносин, де людину порівняли з нематеріальним активом, що володіє раціональною економічною поведінкою зі здатністю до створення інтелектуальної ренти, саморегулювання і саморозвитку. З урахуванням викладених узагальнень ідентифікацію людського капіталу, на нашу думку, доцільно розглядати в освітній сфері.

Капітал в економіці є одним із чотирьох основних факторів виробництва, які створені людьми для того, щоб з їхньою допомогою виробляти інші товари або послуги. У сучасній економіці розрізняють фізичний капітал (виробничий капітал), природний капітал та людський капітал [13]. Як зазначає О. Грішнова, людський капітал визнаний найціннішим ресурсом, набагато важливішим, ніж природні ресурси або накопичене багатство. Саме людський капітал, а не матеріальні засоби виробництва, є наріжним каменем конкурентоспроможності, економічного зростання і ефективності [3].

Людський капітал (human capital) визначається у формі інтелектуальних здібностей та практичних навичок, що набуті у процесі освіти та практичної діяльності людини [2]. В економічній науці – це здатність людей до участі у процесі виробництва [13]. Проте, таке тлумачення не повністю розкриває суть поняття людського капіталу, тому, вважаємо за необхідне, проаналізувати визначення цього поняття різними науковцями, виокремлюючи особливості його у сфері освіти.

У системі людського капіталу людина виступає ключовою ресурсною силою, що створює основні блага в організації. У понятті «людський капітал» смислоутворюючим елементом є слово «капітал». Словник визначає капітал (capital від лат. capitalis – головний) у широкому смислі як акумульовану (сукупну) суму товарів, статків, активів, які використовуються для отримання прибутку, багатств.

У. Петті, який вперше спробував оцінити грошову вартість виробничої якості людини, визначав людину або її здібності як капітал [11]. А. Сміт, у свою чергу, розглядав виробничі якості працівника як рушійну силу економічного процесу [11]. Г. Беккер, визначав людський капітал як наявний у кожного запас знань, навичок та мотивації. Дослідник вважав, що одним з найбільш важливих уявлень в аналізі людського капіталу є розмежування між загальною освітою і спеціальною підготовкою, або між загальними та специфічними знаннями [1, с. 593].

Е. Долан і Д. Ліндсей визначають людський капітал як капітал розумових здібностей, що є у людини не тільки від народження, а й здобуваються внаслідок «формального» навчання, освіти або на основі практичного досвіду. [5, с. 255–256]. С. Фішер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензі тлумачать людський капітал як міру, що втілена у людські здібності приносить прибуток. На їхню думку, людський капітал містить природжені здібності і талант людини, а також освіту та здобуту кваліфікацію [15, с. 303]. Е. Денісон визначав прогрес знань як джерело економічного росту [4, с. 519]. М. Критський визначає «людський капітал» як самозбагачення життєдіяльності людей, що реалізується у якості їх життя [9, с. 117]. Т. Харчук визначає людський капітал як соціально-економічну категорію, що є сукупністю творчих здібностей, знань, умінь, особистих якостей і психологічних властивостей людини як його власність і накопичується за рахунок інвестицій та може використовуватися для отримання прибутку.

Представники школи «трьох факторів виробництва» (А. Маршалл, Дж. Міль, Г. Сіджвік, В. Рошер) не вважали людину або працівника капіталом, однаке

«характеристики» людини, які використовуються у виробничому процесі відносили до категорії капіталу [10, с. 65]. Причому «характеристики» людини проявлялися через наявні знання, навички, вміння, здібності тощо – тобто через те, що робить людина, базуючись на своєму соціальному досвіді. Сучасна економічна наука розуміє людський капітал як сукупність (запас) знань, навичок та здібностей працівника, що застосовуються у виробничих або споживчих цілях. Зустрічається і така дифініція: «Людський капітал – це вартість, втілена в здібностях людини до творчої праці, які використовуються з метою створення додаткової вартості» [10]. Людський капітал має унікальні властивості: по-перше, він належить людині; по-друге, компанія його використовує, але не може ним володіти; по-третє, він нагромаджується не лише завдяки навчанню та професійній діяльності, а також і в системі позаекономічних зв'язків (дружнє спілкування, відпочинок та оздоровлення, неформальне навчання тощо).

При цьому людський капітал є джерелом доходів не лише у вигляді грошових надходжень, а й нематеріальних благ таких як моральне задоволення, підвищення соціального престижу, психологічна рівновага, можливість інтелектуального розвитку [16, с. 14]. О. Грیشнова визначає людський капітал як сформований або розвинений в результаті інвестицій і накопичений людьми (людиною) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів (заробітків) його власника [3].

Таким чином, з наведених визначень людського капіталу можна зробити висновок, що під людським капіталом науковці розуміють певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який сформований у результаті їх накопичень і який доцільно використовувати для отримання певних благ, він також сприяє зростанню продуктивності праці, з одного боку, і приводить до зростання заробітків (доходів) його власника.

Зрозуміло, що в сучасних умовах людський капітал формується переважно у сфері професійної освіти. Ця сфера представлена як закладами освіти (вищими навчальними закладами, професійними училищами, центрами перепідготовки та підвищення кваліфікації тощо), так і системою корпоративного навчання.

Інноваційний підхід до управління освітою та підвищення ролі якості освіти, що забезпечують високу конкурентоспроможність й ефективне управління навчальним процесом, вимагають переогляду ролі та значення людського капіталу у системі вищої освіти з огляду на сучасне інформаційне суспільство. Г. Єльнікова зазначає, що «у інформаційному суспільстві грошовий капітал поступово витискується людським капіталом. Отже, сучасна побудова будь-якої організації має відштовхуватися від людського ресурсу. Від людини – до організації, її структури і механізму» [6, с. 31]. Категорія «людський капітал» сформувалась у результаті тривалого історичного розвитку суспільних відносин з приводу використання людських здібностей та накопичення певних загальнолюдських наукових цінностей [2, с. 7].

Менеджери провідних компаній добре усвідомлюють, що в інноваційній економіці головною економічною цінністю в процесі виробництва є не обладнання і не технології (за наявності фінансового ресурсу їх можна придбати або в короткі терміни створити), а саме творчий (креативний) працівник, який здатен продукувати нові унікальні знання [10]. Як наслідок, в процесі конкурентної боротьби компанії намагаються отримати творчих працівників («скупування мізків»). Саме такі працівники здатні створювати основну масу інтелектуального капіталу компанії.

Трасекторія та результати переходу національного господарства на інноваційну модель розвитку значною мірою залежить від ефективності використання результатів творчої діяльності людини.

Інколи в літературі поняття «інтелектуальний капітал» та «людський капітал» ототожнюються. Ми вважаємо, що ці поняття ототожнювати не можна, оскільки людський капітал нагромаджується в результаті соціальної діяльності людини, а інтелектуальний капітал може бути створений (або придбаний) і належати компанії.

В сучасних умовах менеджери прагнуть до підвищення значущості інтелектуального капіталу, в першу чергу за рахунок підтримки високої продуктивності розумової праці людини. Одним із основних джерел зростання добробуту корпорації є так звана «пошукова активність персоналу» [10]. Творча енергія найманих працівників трансформується у інтелектуальний капітал, який приносить дохід власнику засобів виробництва (акціонеру, засновнику). Тож не дивно, що у провідних країнах світу зростає частка працівників, зайнятих у інтелектуальній сфері (наука, освіта, дослідження і розробки, інжиніринг, надання комерційних послуг та ін.). Вказані узагальнення цілком справедливі і для сфери вищої освіти.

Отже, основою формування інтелектуального капіталу є людський капітал, який має здатність до трансформації в інтелектуальний. Але яким чином відбувається ця трансформація?

Людський капітал є особливим ресурсом, який невіддільний від людини (працівника) – тобто безпосереднього носія знань, вмінь, навичок, фахової підготовленості. В результаті функціонування людського капіталу уможлиблюється створення особливих інтелектуальних продуктів, які можуть мати або не мати ринкову перспективу. Вказані інтелектуальні продукти можуть стати інтелектуальним капіталом лише у тому випадку, якщо вони будуть затребувані ринком та використовуватися в процесі виробництва нових благ. Іншими словами, інтелектуальний продукт може стати інтелектуальним капіталом лише в результаті комерціалізації, ризику щодо якої приймає на себе роботодавець (компанія). Це виглядає справедливим, адже саме роботодавець надав працівнику необхідні ресурси, що уможливили створення інтелектуального продукту.

Людський капітал є одним із основних чинників економічного зростання національної економіки. Саме цей чинник сьогодні розглядається як пріоритетний напрямок держаної соціально-економічної політики в економічно розвинених країнах. Людина, набуваючи нових знань, навичок, досвіду, стає головним рушієм економічного прогресу і національним багатством держави. З огляду на це кожна країна зацікавлена у збільшенні та відтворенні людського потенціалу. Як наслідок актуальності набувають питання навчання, освіти, бізнес-освіти, підвищення кваліфікації, перекваліфікація, які знаходять відображення в системі управління розвитком людських ресурсів.

Для прогресивного та динамічного розвитку економікою вимогою часу є постійний розвиток науково-технічного прогресу і активізація людського потенціалу. Так, світовий досвід вже в середині 70-х років минулого століття довів, що необхідною умовою прогресу науки, техніки, виробництва, суспільства є розвиток і максимальне розкриття творчих ресурсів фахівців.

Постіндустріальна епоха і сучасний розвиток науково-технічного прогресу призвели до того, що головним ресурсом в світі стає людський капітал. Людина, її особистість та індивідуальність, творчий потенціал та здібності, бажання та задуми, творча наснага та креативність, освіта та відповідальність становлять основу будь-якої діяльності. Людина є носієм духовної культури, моральних устоїв, знань, вмінь, навичок, досвіду. Ці складові знаходять відображення у категорії – людський потенціал, і визначають новий підхід до управління персоналом, а саме управління його розвитком. Актуальними сьогодні є питання гуманізації праці, тобто перетворення праці відповідно до уявлення про самоцінність людини, що людина – зміст і основа буття. Саме це визначає гуманізацію управління персоналом, яке складається з таких складових, як культура, в тому числі корпоративна, освіта, в тому числі професійна, виробництво, перш за все інтелектуальне, управління – партисипативне.

Ефективне використання людського потенціалу сьогодні стає основним чинником підвищення конкурентоспроможності національного господарства, у тому числі і системи вищої освіти, необхідною складовою досягнення успіху в реалізації його стратегічного розвитку і визначає розвиток усієї економіки.

Задля більш повного розуміння використання людського капіталу у системі вищої освіти, необхідно зазначити, що поняття «людський капітал» розглядається за трьома рівнями:

- **на особистісному рівні** людським капіталом називаються знання та навички, які людина здобула шляхом освіти, професійної підготовки, практичного досвіду, (використовуючи при цьому природні здібності) і завдяки яким вона може надавати цінні виробничі послуги іншим людям. На цьому рівні людський капітал можна порівняти з іншими видами особистої власності (майно, гроші, цінні папери), яка приносить доходи, і ми називаємо його особистим, або приватним, людським капіталом;
- **на мікроекономічному рівні** людський капітал являє собою сукупну кваліфікацію та професійні здібності всіх працівників підприємства, а також здобутки підприємства у процесі ефективної організації праці та розвитку персоналу. На цьому рівні людський капітал асоціюється з виробничим та комерційним капіталом підприємства, бо прибуток отримується від ефективного використання всіх видів капіталу;
- **на макроекономічному рівні** людський капітал включає накопичені вкладення в такі галузі діяльності, як освіта, професійна підготовка і перепідготовка, служба профорієнтації та працевлаштування, оздоровлення тощо, є суттєвою частиною національного багатства країни, і ми називаємо його національним людським капіталом. Цей рівень включає в себе всю суму людського капіталу всіх підприємств та всіх громадян держави (за виключенням повторного рахунку), так само, як і національне багатство включає в себе сукупне багатство всіх громадян і всіх юридичних осіб [3; 14].

Таким чином, таке розуміння сутності людського капіталу показує ієрархічність зв'язків між рівнями та безумовно пояснює шляхи узгодження та управління на кожному рівні.

В Україні на людський капітал майже не звертають уваги, в той час як саме він втілює людський потенціал і є об'єктом економічної діяльності. В економічно-розвинених соціально-орієнтованих країнах розвиток та використання людського потенціалу розглядається як основний чинник економічного зростання національних економік, пріоритетний напрямок державної політики, найважливіша передумова забезпечення макроекономічної стабільності та економічного піднесення країни.

Саме людина, набуваючи нових навичок та знань, стає головним рушієм розвитку. З огляду на це, кожна країна повинна бути зацікавлена у збільшенні та відтворенні людського потенціалу, що знаходить відображення в нових концепціях управління розвитком персоналу.

Актуальним сьогодні є вдосконалення процесу управління персоналом, який повинен враховувати вимоги часу. Нові вимоги життя змушують повністю змінювати старі парадигми стосунків роботодавців, менеджерів, працівників. Необхідною складовою такого процесу є законодавчо закріплене пріоритетне відношення до соціально-економічного забезпечення населення країни, яке втілює в собі реальний та потенційний людський потенціал і визначає успішність розвитку економіки.

В контексті нашого дослідження вказане важливе з огляду на те, що саме система вищої освіти має формувати вміння та навички працівників до творчої праці, формувати належну креативність працівників.

Не можна забувати, що найважливішими особливостями сучасного процесу вдосконалення управління розвитком персоналу є новий погляд на працівника як основного чинника успішності. Це базується на створенні довіри на підприємстві, що веде до розширення повноважень виконавців на місцях, заохочення здорового інакомислення, децентралізації та диференціації, зміни форми контролю та напряму інформації. Атмосфера взаємодовіри зароджує корпоративний дух, створює корпоративну культуру нового, інноваційного типу, яка є обов'язковою складовою сучасного процесу управління

персоналом. Саме це визначає необхідність соціального партнерства, яке розглядається і як етичне поняття і як організаційний принцип. Все це принципово змінює політику управління персоналом сьогодні, що знаходить відображення в управлінні розвитком людських ресурсів.

Сучасна тенденція вкладання коштів у розвиток персоналу пов'язана з тим, що саме персонал розглядається як основний ресурс підприємства, від якого залежить якість виробленого товару чи запропонованої послуги, рівень пізнаваності її серед інших, тобто успіх підприємства на ринку як ознака його конкурентоспроможності. Вказане є одним із чинників формування потужного сегменту корпоративної освіти, що представлена корпоративними університетами.

Розуміння нових якостей працівника, його потенціалу та можливостей, змушує змінювати відношення роботодавців до робітників. Вказане актуальне і для сфери вищої освіти. Удосконалення процесу управління персоналом у сучасних організаціях, у тому числі і у вищих навчальних закладах, повинно враховувати вимоги часу, що пов'язані з глобалізацією економіки, а також із характером інноваційних процесів, які є необхідною вимогою часу, з розвитком тонких цивілізаційних мереж, що сьогодні є незамінною складовою розвитку, з інтеграцією бізнесу, науки та освіти, з новими якісними ознаками сьогоdnішнього фахівця. Здібні працівники розуміють, що вони мають увесь час розвиватися, у тому числі на базі системи післядипломної освіти, а також за програмами корпоративної освіти.

Сучасний підхід до менеджменту людських ресурсів базується на визначенні, що персонал є основою конкурентоспроможності організації. Отже, сьогодні основною проблемою є не просто найом людей, а найом саме тих, хто дійсно потрібен організації, що стане запорукою успішної діяльності.

В теорії управління персоналом під кадровою політикою прийнято розуміти нормативно встановлену сукупність цілей, задач, принципів, методів, технологій, засобів та ресурсів з відбору, навчання, використання, розвитку професійних знань, вмінь, навичок, можливостей спеціалістів, керівників, інших учасників професійно-трудових відносин.

Головна мета формування кадрового потенціалу вищого навчального закладу – забезпечити внз необхідними трудовими ресурсами, здатними вирішити завдання та досягти підприємством поточних і стратегічних цілей. Це стає основою для формування людського капіталу вищого навчального закладу.

Головна мета розвитку кадрового потенціалу внз визначає підцілі та принципи системи управління персоналом. Останні являють собою правила, основні положення й норми, якими повинні оперувати керівники та фахівці в процесі управління кадрами. Розвиток кадрового потенціалу передбачає реалізацію стратегічних аспектів управління вищим навчальним закладом (такі, наприклад, як розробка й здійснення кадрової політики, в межах якої принципи управління персоналом відображають об'єктивні тенденції, соціальні й економічні закони, враховують наукові рекомендації суспільної психології, теорії менеджменту й організації, тобто увесь арсенал наукового знання, який і визначає можливості ефективного регулювання та координацію людської діяльності).

Групу загальних (базисних) принципів формування кадрового потенціалу складають принципи: системності, рівних можливостей, поваги до людини, командної єдності, правового та соціального захисту .

Являючи собою сполучення вмінь і знань персоналу, а не їхнє втілення в продукції або функціях організації, сукупні здібності персоналу є унікальним джерелом підвищення успішності вищого навчального закладу за рахунок комбінації науково-технічного, виробничого, організаційного, управлінського й кадрового потенціалів, створюють умови для розробки нових освітніх продуктів, забезпечують належну якість всієї діяльності. Також висококваліфіковані працівники відіграють важливу роль в реалізації стратегічних планів розвитку вищого навчального закладу, оскільки виступають своєрідною довгостроковою основою для розробки й прийняття гнучких, стратегічно важливих рішень (про скорочення персоналу, диверсифікацію продукції, раціоналізацію організаційної структури, реалізації

спільних з іншими закладами проектів тощо). Крім того, це дозволяє вищому навчальному закладу утримувати домінуюче положення на деяких сегментах ринку, оскільки базується на врахуванні довгострокових ринкових тенденцій й поточних запитів споживачів (роботодавців, студентів).

Принципи, за якими формується система управління кадровим потенціалом у вищому навчальному закладі, поділяються на дві групи: принципи, які характеризують вимоги до формування кадрового потенціалу, і принципи, які визначають напрями розвитку потенціалу. Обидві групи принципів реалізуються у взаємодії, характер якої залежить від конкретних умов функціонування системи управління закладом.

Для того, щоб діяльність вищого навчального закладу була успішною, треба безперервно планувати та підтримувати високий кадровий потенціал розвитку (а для цього необхідне відповідне фінансування), а також здійснювати моніторинг за кадровою політикою закладів-конкурентів. Саме тому ми звернули увагу на такий напрямок діяльності як розвиток людського капіталу вищого навчального закладу через зміцнення кадрового потенціалу, у тому числі шляхом перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

Проаналізуємо стан людського капіталу у сфері вищої освіти України. Для аналізу доцільно використати дані про ступінь забезпеченості вищих навчальних закладів науково-педагогічними кадрами, у тому числі із науковими ступенями.

Ключовою основою формування людського капіталу у сфері вищої освіти є доктори наук (тобто науково-педагогічні працівники, що мають науковий ступінь доктора наук). Згідно даних Держстату, у 2012 р. у сфері вищої освіти працювало 10928 докторів наук, що складає 70,1% від їхньої загальної кількості. Таким чином, в Україні основний потенціал наукових кадрів вищої кваліфікації сконцентровано у секторі вищої освіти. Дані про динаміку докторів наук у сфері вищої освіти характеризують дані табл. 8.

Таблиця 8

Доктори наук, зайняті в економіці України (осіб)

	2000	2005	2010	2011	2012
Усього	10339	12014	14418	14895	15592
Науково-дослідні інститути, наукові організації	3490	3596	3599	3565	3581
Вищі навчальні заклади	5944	7369	9758	10264	10928
<i>Довідково: частка у загальному обсязі, %</i>	<i>57,5</i>	<i>61,3</i>	<i>67,7</i>	<i>68,9</i>	<i>70,1</i>
Академії та їхні структурні підрозділи	269	344	321	322	318
Апарат управління міністерств і відомств	157	173	177	178	163
Промислові підприємства, науково-виробничі об'єднання	75	67	46	41	45
Інші організації та підприємства	404	465	517	525	557

Складено за даними Держстату

З наведених даних вбачається, що у секторі вищої освіти постійно зростає кількість докторів наук, причому випереджаючими темпами. Показник частки докторів наук, зайнятих у сфері вищої освіти, має тенденцію до постійного зростання (від 57,5% у 2000 р. до 70,1% у 2012 р.). Вказане свідчить про зростання людського потенціалу сфери вищої освіти. Необхідно спромогтися, аби усі доктори наук виконували наукові проекти (або науково-технічні роботи), брали участь у підготовці кадрів вищої кваліфікації, здійснювали інноваційну діяльність.

На жаль, доводиться констатувати, що працівники системи вищої освіти не демонструють високої наукової активності. Дані про кількість дослідників у системі вищої освіти наведено у табл.2.

Таблиця 9

Кількість дослідників

	Усього		У т.ч. мають науковий ступінь			
			Доктора наук		Кандидата наук	
	2011	2012	2011	2012	2011	2012

Усього	7038	68599	4415	4485	16117	15866
Державний сектор	35751	36487	3568	3795	11603	12002
Підприємницький сектор	27091	24766	405	228	2093	1465
Сектор вищої освіти	7534	7345	442	462	2419	2398
Неприбутковий сектор	2	1	-	-	2	1

Складено за даними Держстату

З наведеної таблиці вбачається, що сектор вищої освіти не є провідним за кількістю дослідників (тобто осіб, які виконують наукові дослідження в рамках затверджених наукових тем та науково-дослідних робіт). Із даних таблиць 1 і 2 вбачається, що у 2012 р. у секторі вищої освіти працювали 10928 докторів наук, натомість лише 442 із них є дослідниками. Відтак, реальні дослідження виконують лише 4,0% докторів наук, що працюють у вищих навчальних закладах.

Відповідаючи на вимогу часу, вищі навчальні заклади приділяють багато уваги проблемам зміцнення людського потенціалу, зокрема створюють підрозділи, що виконують функцію організації підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

Фінансування перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників може тлумачити як вкладення інвестицій у людський капітал вищого навчального закладу. В результаті таких інвестицій створюється «додатковий» інтелектуальний капітал, який може стати джерелом зміцнення конкурентних переваг вищого навчального закладу на ринку освітніх послуг.

На сучасному етапі розвитку економіки України для вищих навчальних закладів формування та розвиток ефективної моделі фінансування перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників стає обов'язковою умовою завоювання стійких та лідерських позицій на ринку освітніх послуг. Якість науково-педагогічного персоналу безпосередньо впливає на конкурентні можливості вищого навчального закладу і є однією з найбільш важливих сфер створення конкурентних переваг закладу на ринку освітніх послуг. Таким чином, в сучасних умовах саме науково-педагогічний персонал перетворюється на ключовий стратегічний ресурс розвитку вищого навчального закладу. При цьому можливість досягнення стратегічних цілей закладу визначається не стільки самою наявністю науково-педагогічного персоналу як такого, а сукупністю професійних та особистісних якостей, інтелектуальних і творчих здібностей персоналу.

На практичному рівні підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників проходить у різних формах: участь у роботі конференцій та семінарів, навчання на курсах підвищення кваліфікації у акредитованих навчальних закладах, виконання творчих робіт, проведення наукових та педагогічних експериментів тощо.

Фінансування перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників може здійснюватися за рахунок бюджетів (для вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності), власних коштів вищих навчальних закладів, коштів самих працівників, технічної допомоги тощо.

Отже, фінансування високорезультативного людського потенціалу вищого навчального закладу і його ефективне використання є найважливішим стратегічним напрямом управління ВНЗ.

Модель фінансування підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічного персоналу вищого навчального закладу формується в рамках реалізації кадрової політики ВНЗ. Кадрову політику організації розуміють як сукупність принципів, методів, форм, заходів і процедур із формування, відтворення, вдосконалення та використання персоналу, створення оптимальних умов праці, її мотивації та стимулювання. Суб'єктом кадрової політики виступає керівництво організації у взаємодії з іншими підрозділами. У посттрансформаційній економіці перед керівниками ВНЗ виникають серйозні проблеми у сфері організації управління науково-педагогічним персоналом. Зокрема, в умовах переходу до системи ринкового господарювання відповідно до змін в економічному й соціальному розвитку країни істотно змінюється й політика в області оплати праці, соціальної підтримки й захисту працівників. Вказане безпосередньо пов'язано із станом фінансування вищої

освіти, із ефективністю систем фінансового менеджменту на рівні окремих вищих навчальних закладів.

У вітчизняних вищих навчальних закладах існують нерозв'язані проблемні питання у фінансуванні підготовки та підвищення кваліфікації персоналу, що пов'язані з: трансформаційними процесами, орієнтацією навчального процесу до європейських стандартів; необхідністю підготовки персоналу відповідно до потреб суспільства та запитів роботодавців; недостатньою кваліфікацією персоналу кадрових служб; невідповідністю системи професійної підготовки та підвищення кваліфікації потребам ринку; недосконалістю системи добору кадрів тощо.

Практичне впровадження цих підходів в управлінні науково-педагогічним персоналом на рівні вищого навчального закладу та його структурних підрозділів дасть змогу: удосконалити кадрову політику щодо всього персоналу; оптимізувати розподіл завдань, функцій, повноважень і відповідальності органів управління щодо формування та реалізації кадрової політики в фірмах та застосовувати сучасні підходи кадрового менеджменту на всіх рівнях управління.

В умовах соціально-економічної трансформації в Україні вищі навчальні заклади мають оперативню й адекватно змінювати механізм управління, у тому числі і модель фінансування нарощування людського капіталу, гнучко реагувати на ринкові виклики. Будь-яке перетворення передбачає зміни в процесі управління персоналом, що зумовлює необхідність вирішення питань, пов'язаних із впровадженням дієвої кадрової політики у контексті розвитку персоналу, що є важливою складовою стратегії ефективного управління.

При формуванні стратегічних орієнтирів фінансування підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічного персоналу вищого навчального закладу враховуються такі фактори:

- специфіка діяльності, стратегія розвитку ВНЗ;
- фінансові можливості ВНЗ, визначається допустимий рівень витрат на управління персоналом;
- кількісні і якісні характеристики наявного персоналу і спрямованість його зміни в перспективі;
- ситуація на ринку праці та на ринку освітніх послуг (кількісні і якісні характеристики пропозиції праці, умови пропозиції);
- попит на робочу силу з боку конкурентів, рівень заробітної плати;
- впливовість профспілок, жорсткість у відстоюванні інтересів працівників;
- вимоги трудового законодавства, домінуюча культура роботи з найманим персоналом.

Головне завдання стратегії формування людського капіталу на рівні вищого навчального закладу – пошук і залучення продуктивних працівників, створення умов для повного розкриття їх потенціалу. Управління персоналом за змістом набагато ширше, ніж просте вирішення кадрових проблем. Воно орієнтується на визначення майбутніх потреб і розвиток потенціалу працівника, а також на усвідомлення кожним працівником власних завдань, створення сприятливого трудового клімату, мотивованого персоналу на досягнення поставлених цілей.

Все більшого значення набувають особистісні якості працівника, його інтуїція, досвід, здатність і вміння оцінювати ситуацію з різних аспектів, в тому числі і з погляду замовників (споживачів освітніх послуг), можливість творчо і по-новаторському підійти до вирішення проблем.

Важливим чинником підвищення ефективності управління персоналом є розуміння ролі особистості у забезпеченні ефективної роботи ВНЗ, підвищення аналітичної обґрунтованості рішень щодо використання трудових ресурсів.

Безпосередній підбір персоналу розглядається як функція управління, яка реалізується щодо особистості і ґрунтується на критеріях, що охоплюють норми поведінки й характеристики професійних навичок, котрі відповідають певній вакансії.

Розвиток соціально-трудових відносин багато в чому залежить від рівня оплати праці,

удосконалення цих відносин. За оцінкою спеціалістів в області менеджменту персоналу, нині в країнах з розвинутою економікою не більше 45% найманих працівників у структурі мотивів першість віддають досягненню матеріальної винагороди. При цьому за останні роки частка тих, хто віддає перевагу нематеріальним мотивам, різко зросла.

В умовах ринкової конкуренції актуальність підбору науково-педагогічних працівників стали для вищих навчальних закладів одними з найголовніших факторів, що визначають їхній конкурентний статус і репутацію на ринку. Підбір персоналу – найбільш відповідальний етап в управлінні персоналом. Уміння наймати на роботу найбільш підходящих людей гарантує отримання доходу, а не роботу в збиток, а також знижує плинність кадрів. Таким чином, тема вдосконалення системи підбору кадрів в даний час є дуже актуальною.

Заходом поліпшення і спрощення існуючої системи підбору кадрів вважаємо використання сучасних інструментів тестування, у тому числі «вхідне» тестування перед співбесідою. Тестування дасть змогу не тільки об'єктивно зробити оцінку як професійних так і особистих якостей потенційних претендентів, але й допоможе зекономити час та гроші, провівши первинний відсів кандидатів, що не відповідають вимогам за результатами тестування. Таким чином, можна відзначити актуальність розробки нових методів навчання і підготовки фахівців як елементу вдосконалення кадрової політики щодо підбору науково-педагогічних працівників.

Будь-який вищий навчальний заклад для того, щоб створити згуртований, відповідальний, високорозвинений і продуктивний науково-педагогічний колектив, має планувати внутрішній процес самовідтворення кадрів і вживати необхідні заходи для удосконалення системи підготовки, перепідготовки та залучення найбільш кваліфікованих фахівців.

Сьогодні одним з ключових чинників підвищення ефективності діяльності вищого навчального закладу є відношення до кадрів, науково-педагогічних працівників. Щоб мати висококваліфікованих фахівців, створити у них стимули до ефективної роботи, керівники ВНЗ вимушені використовувати науково обгрунтовану систему управління кадровим потенціалом. Нові умови господарювання у системі вищої освіти висувають нові вимоги до формування й використання кадрового потенціалу вищого навчального закладу.

Сучасні українські ВНЗ у своїй більшості мають проблеми в сфері управління кадровим потенціалом, а саме: відсутність інноваційної спрямованості кадрової політики та використання вдалого досвіду закордонних закладів; відсутність балансу на вітчизняному ринку праці науково-педагогічних працівників; нехтування індивідуальними потребами працівників; відсутність чіткої системи соціальних гарантій тощо.

Підвищення рівня конкурентоспроможності вищого навчального закладу в умовах сучасної кризи може бути досягнуто за рахунок двох принципових підходів. Перший – ліквідація існуючих недоліків в організаційній структурі вищого навчального закладу, які перешкоджають підвищенню конкурентоспроможності персоналу. У кадровій роботі цей підхід, як правило, пов'язаний з усуненням структурних підрозділів і працівників, які не відповідають стратегії розвитку вищого навчального закладу. Другий – створення привабливого іміджу та сприятливого психологічного клімату у колективі. Є підстави вважати цей підхід найбільш продуктивним, оскільки він реалізовує ряд важливих принципів.

Класифікація провідних інструментів формування кадрового потенціалу вищого навчального закладу:

- визначення потреби в персоналі;
- залучення персоналу і його відбір;
- складання посадових інструкцій працівників;
- підготовка, перепідготовка, підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників;
- мотивація персоналу.

Визначення потреби у персоналі передбачає установлення вихідних даних для розрахунку та безпосередній розрахунок необхідної чисельності працівників на певний період часу, робочих місць, обсягу витрат.

У посттрансформаційній економіці основними завданнями кадрової політики вищого навчального закладу є: уточнення розподілу завдань, функцій, повноважень і відповідальності; удосконалення системи оцінювання діяльності персоналу; формування резерву кандидатів для просування по службі; врахування конкретних результатів діяльності персоналу; використання різних систем стимулювання та мотивації; здійснення заходів щодо запобігання відтоку найбільш підготовлених фахівців.

Високий рівень людського капіталу вищого навчального закладу приваблює висококваліфікований персонал, що надає можливість для створення унікального поєднання професійних здібностей, що в свою чергу безпосередньо забезпечує кадровий потенціал з високою конкурентоздатністю. Підвищенню ефективності формування і використання кадрового потенціалу вищого навчального закладу сприяє скорочення втрат робочого часу та забезпечення його раціонального використання, удосконалення режимів праці і відпочинку. Важливими резервами підвищення ефективності формування і використання кадрового потенціалу вищого навчального закладу є зростання продуктивності праці та підвищення кваліфікації працівників відповідно до наявних потреб, поліпшення системи перепідготовки кадрів, а також поліпшення умов праці. Відповідно до виявлених резервів формуються напрями розвитку кадрового потенціалу вищого навчального закладу у складі відповідної стратегії.

Реформування національної освіти, складовою якої є розвиток ринку освітніх послуг, на сьогодні відбувається в Україні дуже суперечливо. Зокрема, вкрай незадовільний стан вищої освіти в Україні, що є однією із причин масового від'їзду людей закордон і занепаду національної економіки – не може бути виправданим економічними труднощами і складними трансформаційними процесами в нашому суспільстві.

Вища освіта має бути пріоритетом номер один не тільки на папері, але й у реальних діях уряду. Інакше на нас чекає припинення процесу відтворення людського капіталу з якостями, необхідними для життя в сьогоdnішній ситуації країни і світу.

Доводиться констатувати, що у державній політиці України відсутній системний підхід до інвестування у людський капітал. Важливою, на нашу думку, видається зміна погляду на людський капітал як на привабливий об'єкт інвестування. Незважаючи на те, що останнім часом намітилося незначне збільшення асигнувань на освіту, насправді ж з урахуванням інфляції воно залишається вкрай недостатнім. Особливо у важкому стані опинилася вузівська освіта і галузева наука, фінансування яких знизилася до критичної межі.

Водночас неприпустимо затягується процес інституційних перетворень системи науково-технічного і кадрового забезпечення економіки України відповідно до умов світового ринку. Загрозливих масштабів набуло старіння наукових кадрів, критичної межі досягла зношеність парку наукового обладнання та матеріально-технічної бази закладів вищої освіти, внаслідок чого наукова складова національної конкурентоспроможності системи вищої освіти неухильно знижується.

У той час, коли у всіх розвинених державах спостерігається виразна переорієнтація державної політики на використання наукових знань як головного ресурсу економічного зростання, науково-технічний потенціал України доведений сьогодні до стану, за яким можуть статися незворотні зміни, що унеможливають його використання в інтересах інноваційного розвитку суспільства [11].

Внаслідок трудової міграції українське суспільство втрачає «золотий фонд», потенціал, без якого важко сподіватися на випереджаючі темпи розвитку економіки України в цілому та підвищення конкурентоспроможності вищої освіти.

До системи заходів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності вищої освіти України у контексті аналізу використання людського капіталу, на нашу думку, доцільно віднести такі:

1. Розвиток та збереження людського капіталу нашої країни, як найважливіший механізм державного регулювання участі України у світовому обміні освітніми послугами. Вказане слід вирішувати шляхом розробки комплексної цільової програми, спрямованої на зміцнення людського потенціалу системи вищої освіти. В рамках цієї програми має бути відделено відповідний обсяг фінансових ресурсів (за рахунок різних джерел).

2. Запровадження фінансових стимулів до індивідуальних та приватних інвестицій у людський капітал, зокрема, у вищу освіту, підвищення професійного рівня, зайнятість та самозайнятість, заходи з охорони та зміцнення здоров'я тощо. Зокрема, доцільно запровадження пільг для тих закладів, які спрямовують кошти на фінансування перепідготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

3. Здійснення моніторингу фінансування створення людського капіталу в системі вищої освіти. Має бути створена відповідно моніторингова система на основі наявної статистичної звітності, а також із урахуванням результатів опитувань керівників вищих навчальних закладів.

4. Фінансування програм обміну, у тому числі на рівні науково-педагогічних працівників, аспірантів, студентів. Вказане можна здійснити, зокрема, через створення спільних міжнародних вищих навчальних закладів.

5. Регулярні дослідження ринку праці, моніторинг потреб у певних спеціалістах ринку праці. Вказані дослідження мають стати основою для формування фінансового ресурсу для виконання державного замовлення на підготовку фахівців, а також для виваженого ліцензування освітньої діяльності. В результаті буде уможливлена концентрація людського капіталу системи вищої освіти на дійсно пріоритетних напрямках діяльності.

6. Надання фінансової підтримки кадрових агенцій у питаннях працевлаштування випускників вищих навчальних закладів. Для цього, зокрема, необхідно розробити та ухвалити спеціальний закон, який врегулює суспільні відносини у сфері професійної орієнтації та роботи кадрових агенцій. Необхідно передбачити можливості державної підтримки вищих навчальних закладів, що демонструють високоефективну кадрову роботу.

7. Створення нових робочих місць у галузях, пов'язаних з інформацією та інтелектуальною сферою. Вказане можливе через стимулювання фінансування інвестицій у сферу інтелектуального (наукомісткого) виробництва.

Література

1. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический поход: Избр. Труды по экономической теории / Г.С. Беккер; Е.Б. Батракова и др. (пер. с англ.), Р.И. Капелюшников (сост. науч. ред., перевод автор. послеслов.), М.И. Левин (автор предисл.). – М.: ГУВШЭ, 2003. – 671 с.
2. Гавкалова Н.Л. Формування та використання інтелектуального капіталу. Наукове видання / Н.Л. Гавкалова, Н.С. Маркова. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2006. – 252 с.
3. Грішнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки / О.А. Грішнова. – К.: Знання, 2001. – 254 с.
4. Денисон Э. Исследования различий в темпах экономического роста / Э. Денисон; [сокр. пер. с англ., общ. ред. и вступ. статья [с. 5 – 15] док-ра эконом. наук В.М. Кудрова]. – М.: «Прогресс», 1971. – 645 с.
5. Долан Э.Дж. Микроэкономика / Э.Дж. Долан, Д. Линдсей; [пер. с англ. В. Лукашевича и др.; Под общ. ред. Б. Лисовика и В. Лукашевича]. – С.Пб.: «Литера плюс», 1994. – 448 с.
6. Єльнікова Г.В. Наукові основи розвитку управління загальною середньою освітою в регіоні: дис. ... доктора педагогічних наук: 13.00.01 / Єльнікова Галина Василівна. – Луганск, 2005. – 446 с.
7. Загорій А.М. Освіта як фактор формування людського капіталу Режим доступа: <http://mev->

- hnu.at.ua/load/ix_mizhnarodna_naukovo_praktichna_konferencija/5_mekhanizmi_efektivno
go_upravlinnja_personalom_pidpriemstv/16-1-0-124
8. Корчагин Ю. Человеческий капитал, экономика, инновации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lerc.ru/?pa rt=articles&art=1&page=46>
  9. Критский М.М. Человеческий капитал / М.М. Критский. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. – 120 с.
  10. Петти В. Антология экономической классики: Т.1. В. Петти, А. Смит, Дж. Рикардо / В. Петти. – М.: Экономкнуч. – Т.1. – 1993. – 475 с.
  11. Постанова Верховної Ради України «Про дотримання законодавства щодо розвитку науково-технічного потенціалу та інноваційної діяльності в Україні». № 1786-IV від 16.06.2004.
  12. Словарь по экономике и финансам. Глоссарий. ру [Электронный ресурс].- Режим доступа: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?RKgvoaygr
  13. Статистичний щорічник України за 2013 рік [статистичне видання] / Держстат України. – К.: 2014, 563 с.
  14. Фишер С. Экономика / С. Фишер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензи; [пер. с англ. со 2-го изд.] – М.: «Дело ЛТД», 1995. – 864 с.
  15. Харчук Т.В. Управління розвитком людського капіталу в організаціях системи вищої освіти: дис. ... канд. економ. наук: 08.06.01. / Т.В. Харчук. – К.: Європейський ун-т., 2005. – 184 с.

РОЗДІЛ 4

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

4.1. ДЕРЖАВНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ ТА СТРАТЕГІЧНЕ ПЛАНУВАННЯ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Важливість освіти у житті сучасної людини та ефективність використання прогнозування та стратегічного планування, як дієвого інструмента забезпечення розвитку освіти, знайшли своє підтвердження у прийнятих ООН главами держав і урядів 189 країн (у тому числі і Україна) стратегічних Цілях Розвитку Тисячоліття (ЦРТ)[1], де серед 8-ми цілей другою визначено розвиток освіти, та Європейської стратегії економічного розвитку «Європа 2002: стратегія розумного, сталого і всеохоплюючого зростання»[2] серед 5-ти основних цілей якої одна сформульована для сфери освіти.

Актуальність державного прогнозування та стратегічного планування розвитку вищої освіти України обумовлюється як загостренням її давніх проблем, так і новими викликами, які виникли у зв'язку із підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, задекларованими Президентом України змінами до Конституції України щодо децентралізації влади та прийняттям нового Закону України «Про вищу освіту». На наш погляд, не має потреби доводити, що відповіді на вказані виклики повинні бути сформульовані у відповідних державних стратегічних документах.

Історично першими елементами державного стратегічного планування освітньої діяльності можна вважати наявність у складі військових планів (доктрин та стратегій) ще стародавніх держав заходів щодо навчання воїнів та командирів різного рівня. Проте, початком зазначеного планування слід вважати законодавче введення у XIX столітті майже у всіх державах Європи, у США, Австралії і Японії загальної обов'язкової освіти.[3] До речі, у Російській імперії питання щодо введення загальної обов'язкової освіти виникло після революції 1905 року, але до падіння імперії відповідний закон так і не було прийнято.[4] Оскільки для реалізації вказаних законодавчих актів потрібні були значні фінансові ресурси, то у кожній країні при розробці фінансових планів (бюджетів) як на загальнодержавному, так і на муніципальному рівнях об'єктивно виникала необхідність здійснювати відповідні розрахунки на підставі показників планів освітньої діяльності.

В СРСР державне прогнозування та планування економічної діяльності обумовлювалось суспільною власністю на засоби виробництва і розглядалось одним із важливих інструментів економічної політики, який забезпечував вибір найефективніших шляхів досягнення високих кінцевих народногосподарських результатів, більшу орієнтацію планів на вирішення соціальних завдань, раціональне співвідношення галузевого і територіального розвитку, удосконалення міжгалузевих і внутрішньогалузевих пропорцій, забезпечення збалансованого зростання економіки, поліпшення якості роботи підприємств, об'єднань і міністерств.[5]⁵⁾ Розробка системи взаємопов'язаних державних планів (Основні напрямки економічного і соціального розвитку СРСР на 10 років, п'ятирічного та річного планів) здійснювались на єдиній методологічній базі згідно з порядком, який затверджувався постановою ЦК КПРС і Радою міністрів СРСР, виходячи із соціально економічних завдань, які визначались КПРС на довгострокову перспективу (програма КПРС), та Комплексною програмою науково-технічного прогресу (на 20 років).[6] Зазначені плани отримували статус законів, а їх показники мали директивний, обов'язковий характер. У всіх цих планах освітня діяльність, у тому числі і освітня діяльність вищої школи, мали окреме місце.

Так, у Методичних вказівках до складання державних планів економічного та соціального розвитку СРСР, які були обов'язковими до виконання всіма міністерствами та відомствами, Радами міністрів союзних республік, містились окремі підрозділи «Планування підготовки і розподілу фахівців із вищою та середньою спеціальною освітою», «Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів через аспірантуру». У зазначених підрозділах були викладені на єдиній концептуальній основі взаємопов'язані між собою та іншими розділами державних планів науково обґрунтовані детальні методики визначення потреби всіх галузей народного господарства у кваліфікованих кадрах, планування їх підготовки.[7]

Успіхи СРСР за відносно короткий період у розвитку освіти (у тому числі і вищої) дають багато підстав стверджувати, що у значній мірі вони були досягнуті за рахунок

широкого використання державного планування освітньої діяльності. Певним підтвердженням справедливості такого висновку може слугувати відомий факт, що успішний запуск у жовтні 1957 року Радянським Союзом першого супутника Землі у світі розглядали не тільки як результат концентрації ресурсів держави на розвиток космічних технологій, а й свідченням досягнень освітньої діяльності, зокрема вищого рівня викладання математики і природничих предметів у радянських навчальних закладах. Так, у США у 1958 році було прийнято «Акт про освіту для національної безпеки», в якому була викладена правова формула підтримки державних шкіл на федеральному рівні, оскільки до цього ні федеральний уряд, ні конгрес не мали права цього робити – це була прерогатива штатів і місцевої влади. Фактично, цим актом було започатковано формування нової освітньої політики на державному рівні спочатку у США, а потім у Європі, під егідою Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР).[8]

Саме на хвилі підвищеної уваги до впливу освіти на соціальний та економічний розвиток Т. Шульц (лауреат Нобелівської премії 1979 року у галузі економіки) на щорічних зборах Американської економічної асоціації 1960 року виголосив промову про взаємовплив освіти та економічного зростання, що стало початком формування теорії людського капіталу,[9] та врахування при розробці стратегій економічного зростання країн розробку відповідних стратегій розвитку освіти. Разом з тим, у 1970 роках оптимізм щодо ефективності державного планування економічного зростання як у цілому, так і освітньої діяльності, у західних країнах почав помітно зменшуватись. Так, у резюме редакційної статті журналу «Higher Education» у номері (1972р.), який був присвячений проблемам планування освіти, було зроблено висновок, що всі спроби спрогнозувати розвиток освіти на практиці не вдалося.[10] Дж. Псачаропулос і Г. Веймар об'явили планування освіти «вправами в оптимізмі», і поставили під сумнів саму можливість планування цього виду економічної діяльності.[11]

Проте практично у ці ж роки після публікації роботи Медоуза «Межі росту» (1972р.), підготовленої на основі дослідження на замовлення Римського клубу, та доповіді М. Месаровича і Е. Пестеля (1974р), другого документа підготовленого на замовлення того ж Римського клубу сприяли поверненню уваги до стратегічного планування соціально-економічного розвитку як людства в цілому, так і окремих регіонів світу. З наближенням нового тисячоліття значно зросло кількість прогнозів і стратегій у різних часових інтервалах: від короткострокових (на 2–5 років), до довгострокових (на 30–50 років), у яких у тій чи іншій мірі були представлена і освіта.

Першим державним документом незалежної України, у якому було викладене бачення освіти, стала державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), яка була затверджена постановою Кабінету Міністерств України від 3 листопада 1993р. №896 на виконання постанови Верховної Ради України «Про порядок введення в дію ЗУ «Про освіту», і яка перед цим була схвалена на I-ому з'їзді педагогічних працівників України. Головна мета Програми була сформульована наступним чином: «... визначення стратегії розвитку освіти України на найближчі роки та перспективу XXI століття (на 15 років)». Програма містила: стратегічні завдання; пріоритетні напрями; основні шляхи реформування освіти; принципи реалізації. Проте стратегія розвитку освіти у формі державного документа так і не була визначена, а через відсутність відповідних індикаторів і, у цьому зв'язку, через відсутність механізму включення гарних задумів і побажань в систему прийняття конкретних рішень (перш за все, до бюджетних планів), зазначена Програма залишилась лише декларативним документом.[12]

Другим державним документом стала Національна доктрина розвитку освіти, яка була затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002р. №347/2002.[13] Як і у попередньому документі, Доктрина визначала лише «... систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI століття», тобто на 25 років. Стратегія розвитку освіти у вигляді державного документа не

затверджувалась, індикатори виконання завдань не встановлювались, механізм врахування завдань Доктрини у державних нормативно-правових актах не передбачався.

У діючий на сьогодні Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, схваленій Указом Президента України від 25 червня 2013 року № 344/2013, [14] у розділі 1. «Загальні положення» зазначено, що вона «... конкретизує основні шляхи реалізації концептуальних ідей та поглядів розвитку освіти, визначених Національною доктриною розвитку освіти». На наш погляд, саме це і стало причиною того, що зазначена Стратегія успадкувала недоліки Доктрини у частині відсутності індикаторів розвитку освіти. Проте головною методологічною помилкою діючої стратегії є те, що об'єктом стратегії обрано не соціально-економічні відносини, пов'язані із створенням умов громадянам України для реалізації їх конституційного права на освіту, а система вищої освіти, про що свідчить назва підрозділу: «Аналіз сучасного стану національної системи освіти». У зазначеному аналізі повністю відсутні показники динаміки обсягів освітньої діяльності (чисельність учнів, студентів, які отримували освітні послуги; чисельність вчителів, викладачів, інших працівників виду економічної діяльності «Освіта»; кількості навчальних закладів, обсягів фінансування освітньої діяльності у розрізі джерел фінансування тощо), без яких просто не можливо сформулювати обґрунтовані визначення проблем, викликів та ризиків. Цілком природно, що відсутність професійного аналізу освітньої діяльності призвело до того, що розробники вимушені були обмежитись перш за все переліком нормативно-правових актів, які були прийняті за останні роки певними органами державної влади, і, як наслідок, основна мета Стратегії, стратегічні напрями, основні завдання сформульовані у вигляді «розпливчатих» лозунгів, виконання яких неможливо проконтролювати. Затверджений розпорядженням КМУ від 4 вересня 2013 року № 686-р План заходів з реалізації Національної стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, який містить 119 заходів (37 з яких стосуються вищої освіти), теж в переважній більшості представляють собою формулювання типу: «опрацювати проект закону», «розширити мережу...», «оптимізувати мережу...», «залучити...», «здійснити заходи...». До цього слід додати, що значна кількість заходів фактично були переписані із Плану заходів розвитку вищої освіти на період до 2015 року, затвердженого розпорядженнями КМУ від 27 серпня 2010 р. №1728-р [15], та із Стратегії державної кадрової політики на 2012–2020 роки, схваленої Указом Президента України від 1 лютого 2012 року №45/201. [16]

На наше переконання, навіть наведений далеко не повний перелік недоліків державних документів щодо розвитку освітньої діяльності в Україні дають підстави для висновку, що вони не повинні сприйматися як державні стратегічні документи, що відповідають сучасним методологічним вимогам.

До цього слід додати, що за всі роки незалежності України окремих державних прогнозно-програмних чи стратегічних державних документів щодо розвитку вищої освіти не приймалося.

Певним виправданням становища, яке склалося в Україні з державним прогнозуванням і стратегічним плануванням розвитку освіти у цілому і вищої освіти зокрема, може слугувати той факт, що в країні фактично перестала функціонувати загальна державна система довгострокового прогнозування та планування. На хвилях ринкового романтизму («риннок сам себе врегулює») та поверхневого, непрофесійного та непрагматичного розуміння концептуальних засад ліберальної економіки з накопиченого в Україні досвіду державного планування фактично залишилося лише бюджетне річне планування, яке зараз почало розробляти і планові показники на два наступні планові роки, тобто, бюджет на три роки.

Справедливості ради слід вказати на те, що й період формування цілісної національної економіки на уламках радянського народногосподарського комплексу, болісного впровадження елементів ринкового механізму, впровадження національної валюти, суперінфляційні процеси не сприяли впровадженню більш-менш адекватної системи державного прогнозування і планування.

У зв'язку із викладеним, актуальність необхідності розробки методологічних засад державного прогнозування і стратегічного планування розвитку вищої освіти України, на наше переконання, набуває значної ваги. При цьому слід зауважити, що зазначені вище засади повинні базуватися на засадах Європейського Союзу, положень Конституції України, Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», Бюджетного кодексу України, Закону України «Про державні цільові програми», постанови КМУ «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм». Виходячи із такого розуміння автором на основі більш ніж 30-річного практичного досвіду участі у розробці чисельних державних прогнозів, концепцій, стратегій, програм, планів, проектів за часи роботи у Держплані України, Мінекономіки на різних посадах (остання – заступник міністра) пропонується своє бачення державного прогнозування та стратегічного планування розвитку вищої освіти.

Враховуючи той факт, що в Україні практично відсутній офіційно встановлений понятійно-категоріальний апарат стратегічного планування вищої освіти, автор вважає за необхідне викласти визначення термінів, які, на його думку, повинні використовуватися під час роботи над відповідними державними стратегічними документами розвитку вищої освіти.

Перш за все наведемо визначення головного об'єкту, відносно якого будуть здійснюватись процеси державного прогнозування та стратегічного планування. На наше глибоке переконання, головним об'єктом для вищої освіти повинні бути соціально-економічні відносини, пов'язані із створенням умов громадянам України для реалізації їх конституційного права на здобуття вищої освіти. Так, у Конституції України, ст. 53, встановлено: «Кожен має право на освіту. Держава забезпечує доступність і безоплатність... вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; ... розвиток ... вищої ... освіти...; надання державних стипендій та пільг ... студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі». У цьому зв'язку цілком природно, що всі дослідники чи практичні працівники при розробці державних прогнозів та стратегій розвитку вищої освіти зобов'язані головним їх об'єктом розглядати забезпечення умов для реалізації наведеного вище конституційного права. Саме такий підхід відповідатиме і новій ідеї людиноцентризму в освітній діяльності, сформульованій В.Г. Кременем; «Завдання полягає у зміні пріоритетів: не людина повинна жити для колективу (у нашому випадку – для держави), а колектив (у нашому випадку – держава) має сприяти розвитку людини».[17]

Щодо терміну державного прогнозування розвитку вищої освіти, то ми вважаємо, що воно може бути сформульоване на основі терміну, визначеного у ст. 1 Закону України «Про державне прогнозування економічного і соціального розвитку України»: державне прогнозування розвитку вищої освіти – науково обґрунтоване передбачення напрямів розвитку вищої освіти у майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів розвитку. Прогноз розвитку вищої освіти є засобом обґрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень державними органами, органами місцевого самоврядування щодо регулювання освітньої діяльності вищих навчальних закладів.

Основними принципами державного прогнозування розвитку вищої освіти мають бути: цілісності (розроблення прогнозів з урахуванням прогнозів інших сфер діяльності на єдиній методологічній базі); об'єктивності (прогнози розробляються на основі державної статистичної інформації та Демографічного прогнозу України); науковості (прогнози розробляються на основі відповідної методології та використання світового досвіду у прогнозуванні та стратегічному плануванні розвитку вищої освіти); доступності (прогнозні документи повинні бути доступними для населення, громадськості, суб'єктів підприємницької діяльності, слугувати орієнтирами для планування життя громадянами, планів відповідних видів економічної діяльності).

За часовими ознаками державні прогнози розвитку вищої освіти поділяються:

- на короткострокові – від 1 до 3 років (використовуються сьогодні для бюджетного планування);
- середньострокові – на 5 років;
- довгострокові – до 10 років;
- над довгострокові – більше 10 років.

На наше переконання, враховуючи особливості діяльності ВНЗ, оптимальним строком прогнозу розвитку вищої освіти має бути 15–20 років. Виходячи із ідеї людиноцентризму в освітній діяльності вищої школи стратегії розвитку вищої освіти слід розробляти у розрізі джерел фінансування на вказаний період і зробити їх доступними для батьків, щоб батьки мали певне уявлення про можливості здобуття за кошти держави в Україні вищої освіти для їх дитини, яка поступає до 1 класу загальноосвітньої школи, і на підставі цих орієнтирів батьки могли б спланувати свою діяльність щодо накопичення коштів для забезпечення здобуття їхньою дитиною вищої освіти.

Офіційне визначення терміну стратегічне планування в Україні до цього часу відсутнє. Ми розглядаємо стратегічне планування розвитку вищої освіти як процес визначення цілей, конкретних значень показників їх досягнення на певну перспективу з одночасним формуванням основних механізмів та інструментів їх реалізації. На стадії розробки стратегічного плану передбачається виконання завдань і заходів, які визначають загальний характер змін освітньої діяльності ВНЗ, її стійкості та конкурентоспроможності. При цьому кінцевий результат не є строго фіксованим, а значення його конкретних показників встановлюються у певній зоні із заданими бажаними межами по розміру та часу.

Обов'язковими розділами державної стратегії розвитку вищої освіти мають бути:

- Аналіз стану вищої освіти України;
- Визначення цілей Стратегії;
- Формулювання основних показників, які характеризують досягнення цілей Стратегії;
- Завдання і заходи Стратегії;
- Організація та контроль виконання Стратегії, підготовка проміжних, щорічних та заключного звітів.

У розділі «Аналіз стану вищої освіти України» слід в обов'язковому порядку здійснити відповідний аналіз за наступними напрямками:

1. Аналіз стану реалізації конституційного права громадян України на здобуття вищої освіти за ОКР, у розрізі джерел фінансування, порівняння показників охоплення вищою освітою з відповідними показниками країн ЄС (перш за все такими країнами як Велика Британія, Німеччина, Франція, Польща). Відповідні статистичні дані у вигляді таблиць доцільно додати до проекту Стратегії. На підставі зазначеного аналізу формулюються основні проблеми у реалізації конституційних прав громадян України на здобуття вищої освіти та основні причини їх виникнення.

2. Аналіз стану задоволення потреб українського суспільства у фахівцях з вищою освітою (педагогів, лікарів, юристів, пріоритетних галузей економіки) зайнятості молоді з вищою освітою і формуванні на цій основі основних проблем та причин їх виникнення.

3. Аналіз стану якості освітніх послуг, які надаються українськими ВНЗ, та визначення основних проблем і причин їх виникнення за цим напрямом.

4. Аналіз готовності українських ВНЗ до інтеграції в Європейський освітній простір, визначення основних проблем та причин їх виникнення за цим напрямом.

5. Аналіз масштабів корупції у вищій освіті України за методологією ЄС, визначення основних проблем та причин їх виникнення за цим напрямом.

6. Аналіз діяльності українських ВНЗ в умовах ринкової економіки України (обсягів виробництва освітніх послуг, або освітнього продукту; місця і ролі їх у ВВП; ефективність використання трудових, фінансових, матеріально-технічних ресурсів тощо) з визначенням основних проблем та причин їх виникнення за цим напрямом.

У зв'язку з тим, що діюча нормативно-правова база в Україні не містить визначення освітньої послуги (освітнього продукту), що виробляється ВНЗ, ми розуміємо під цим наступне: освітня послуга (освітній продукт, освітня продукція, продукт освіти – тотожні поняття), як результат економічної діяльності українських ВНЗ це:

- Освітня діяльність ВНЗ, що вносить зміни в інтелектуальний стан окремих осіб і формує у них здатність створювати валову додаткову вартість;
- Виробляється за попереднім замовленням, формалізованим певним чином (одержанням диплома або іншого відповідного документа про здобуття вищої та післядипломної освіти), унаслідок чого заздалегідь визначається його відповідність певним вимогам (зокрема, освітнім стандартам вищої освіти);
- Включає лише ту освітню діяльність, яка згідно національним економічним класифікаторам видів економічної діяльності, продукції та послуг входить до секції «Освіта», група 85 «Вища освіта» та секції «Послуги у сфері освіти» відповідної групи;
- Має вартісний вираз за основною ціною, або ціною виробника.

Виходячи із наших попередніх досліджень стану вищої освіти України, задекларованого нами розуміння головного об'єкту державного прогнозування і стратегічного планування, структури стратегії пропонуємо наступні формулювання цілей Стратегії, основних показників, які характеризують досягнення цілей, основні завдання і заходи Стратегії. При цьому, враховуючи об'єктивну необхідність логічності взаємозв'язку між цілями, показниками, завданнями і заходами, ми спробуємо викласти їх разом, тобто, **ціль – показники – завдання і заходи.**

Головною ціллю Стратегії повинно бути створення умов громадянам України для реалізації їх конституційного права на здобуття вищої освіти.

Основними показниками, які характеризуватимуть досягнення головної цілі, можуть бути:

- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі освітньо-кваліфікаційних рівнів (ОКР) за рахунок усіх джерел фінансування, тис. осіб;
- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів Державного бюджету України, тис. осіб;
- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів органів державної влади, юридичних осіб, тис. осіб;
- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів фізичних осіб, тис. осіб;
- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в іноземних ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) за рахунок усіх джерел у розрізі ОКР, тис. осіб;
- Кількість українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок усіх джерел фінансування, тис. осіб;
- Кількість українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок коштів Державного бюджету України, тис. осіб;
- Кількість українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок коштів місцевих бюджетів, тис. осіб;
- Кількість українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок коштів органів державної влади, юридичних осіб, тис. осіб;
- Кількість українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок коштів фізичних осіб, тис. осіб;
- Кількість українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок усіх джерел фінансування, тис. осіб;

- Кількість українських студентів, які навчаються в українських і іноземних ВНЗ за рахунок усіх джерел фінансування, тис. осіб;
- Кількість українських студентів, які навчаються в українських і іноземних ВНЗ за рахунок усіх джерел фінансування на 10 тис. населення, осіб;
- Коефіцієнт охоплення населення України навчанням у ВНЗ, чистий, % (відношення кількості українських студентів, які навчаються в українських і іноземних ВНЗ за рахунок усіх джерел фінансування, до кількості населення вікової групи 15–24 роки);
- Коефіцієнт охоплення населення України навчанням в українських ВНЗ за рахунок усіх джерел фінансування, чистий, % (відношення кількості українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок усіх джерел фінансування, до кількості населення вікової групи 15–24 роки);
- Коефіцієнт охоплення населення України навчанням в українських ВНЗ за рахунок коштів Державного бюджету України, чистий, % (відношення кількості українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок Державного бюджету України, до загальної кількості населення вікової групи 15–24 роки);
- Коефіцієнт охоплення населення України навчанням в українських ВНЗ за рахунок коштів місцевих бюджетів, чистий, % (відношення кількості українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок Державного бюджету України, до загальної кількості населення вікової групи 15–24 роки);
- Коефіцієнт охоплення населення України навчанням в українських ВНЗ за рахунок коштів органів державної влади, юридичних осіб, чистий, % (відношення кількості українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок коштів органів державної влади, юридичних осіб, до загальної кількості населення вікової групи 15–24 роки);
- Коефіцієнт охоплення населення України навчанням в українських ВНЗ за рахунок коштів фізичних осіб, чистий, % (відношення кількості українських студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок коштів фізичних осіб, до загальної кількості населення вікової групи 15–24 роки);
- Питома вага кількості галузей знань, напрямів підготовки, спеціальностей, за якими громадяни України можуть здобути вищу освіту в українських ВНЗ відповідного регіону у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування у загальній кількості галузей знань, напрямів підготовки, спеціальностей, за якими громадяни України можуть здобути вищу освіту у всіх українських ВНЗ у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування, %;
- Питома вага кількості галузей знань, напрямів підготовки, спеціальностей, за якими громадяни України можуть здобути вищу освіту в українських ВНЗ відповідного регіону у розрізі ОКР за рахунок коштів Державного бюджету України у загальній кількості галузей знань, напрямів підготовки, спеціальностей, за якими громадяни України можуть здобути вищу освіту у всіх українських ВНЗ у розрізі ОКР за рахунок Державного бюджету України, %;
- Питома вага кількості галузей знань, напрямів підготовки, спеціальностей, за якими громадяни України можуть здобути вищу освіту в українських ВНЗ відповідного регіону у розрізі ОКР за рахунок коштів місцевих бюджетів у загальній кількості галузей знань, напрямів підготовки, спеціальностей, за якими громадяни України можуть здобути вищу освіту у всіх українських ВНЗ у розрізі ОКР за рахунок місцевих бюджетів, %.

Основними заходами для досягнення зазначеної головної цілі повинні бути, на наше переконання, розробка, затвердження на відповідному державному рівні Стратегії розвитку вищої освіти з встановленням конкретних індикаторів, передбачення механізмів щорічного включення до Державного та місцевих бюджетів відповідних обсягів державного фінансування, організації державного контролю за виконанням передбачених заходів,

використання інструментів державного регулювання соціально-економічного розвитку (державне та регіональне замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою, ліквідація проявів корупції у системі вищої освіти тощо).

Ціль 1 – задоволення потреб українського суспільства у фахівцях з вищою освітою для:

- забезпечення реалізації конституційного права громадян України на доступну і безоплатну дошкільну, повну загально середню, професійно-технічну освіту в державних і комунальних навчальних закладах (ст. 53 Конституції України);
- забезпечення реалізації конституційного права громадян України на безоплатну, у випадках, передбачених законом, правову допомогу (ст. 59 Конституції України);
- Збройних сил України (ст. ст. 17, 116 п.7 Конституції України);
- органів правопорядку (ст. ст. 27, 116 п.7 Конституції України);
- органів державного управління (ст. 116 п.5 Конституції України);
- підприємств державної і комунальної форм власності (ст. 116п.5, ст. 143 Конституції України);
- розвитку науки, охорони культурної спадщини та забезпечення історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, фізичної культури і спорту (ст. ст. 54, 116, 143 Конституції України);
- галузей реального сектора економіки , виходячи із фінансових можливостей держави (ст. ст. 13, 116п.5 Конституції України).

Основні показники цілі 1:

- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування за напрямом підготовки «Педагогічна освіта», тис. осіб;
- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів Державного бюджету України за напрямом підготовки «Педагогічна освіта», тис. осіб;
- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів місцевих бюджетів за напрямом підготовки «Педагогічна освіта», тис. осіб;
- Питома вага громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування за напрямом підготовки «Педагогічна освіта» у загальній кількості громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування, %;
- Питома вага громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів Державного бюджету України за напрямом підготовки «Педагогічна освіта» у загальній кількості громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів Державного бюджету України, % ;
- Питома вага громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів місцевих бюджетів за напрямом підготовки «Педагогічна освіта» у загальній кількості громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів місцевих бюджетів, %;
- Кількість учнів загальноосвітніх навчальних закладів на 1 вчителя;
- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування за напрямом підготовки «Медицина», тис. осіб;

- Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок місцевих бюджетів України за напрямом підготовки «Інженерія», тис. осіб;
- Питома вага громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування за напрямом підготовки «Інженерія» у загальній кількості громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування, %;
- Питома вага громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів Державного бюджету України за напрямом підготовки «Інженерія» у загальній кількості громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів Державного бюджету України, % ;
- Питома вага громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів місцевих бюджетів за напрямом підготовки «Інженерія» у загальній кількості громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ (випуск фахівців з вищою освітою) у розрізі ОКР за рахунок коштів місцевих бюджетів, %.

Основними заходами для досягнення цілі 1 є визначення державою прогнозних потреб у фахівцях з вищою освітою у розрізі видів економічної діяльності та щорічного формування державного та регіонального замовлень на підготовку фахівців з вищою освітою з обов'язковим фінансуванням підготовки із державного та місцевих бюджетів.

Ціль 2 – підвищення якості освітніх послуг, які надаються українськими вищими навчальними закладами.

Основні показники цілі 2:

- Кількість українських ВНЗ, які входять до основних світових рейтингів ВНЗ, одиниць;
- Кількість студентів, які навчаються в українських ВНЗ, що входять до основних світових рейтингів ВНЗ, тис. осіб;
- Питома вага студентів, які навчаються в українських ВНЗ, що входять до основних світових рейтингів ВНЗ, у загальній кількості студентів, які навчаються в українських ВНЗ за рахунок усіх джерел фінансування, %.

Основними заходами мають стати розробки стандартів вищої освіти по кожній спеціальності із визначенням розрахункової вартості підготовки за стандартом на основі впровадження Національної рамки кваліфікації (НРК) та Національної стандартної кваліфікації освіти (НСКО), максимально узгоджених із Класифікатором видів економічної діяльності (КВЕД); розвиток і збільшення обсягів наукової та науково-технічної діяльності ВНЗ.

Ціль 3 – зменшення незбалансованості обсягів підготовки фахівців з вищою освітою із потребами національного ринку праці.

Основні показники цілі 3:

- Рівень безробіття (за методологією МОП) за причиною не працевлаштування після закінчення ВНЗ, %.

Основні заходи:

- узгодження положень НРК і НСКО з КВЕД;
- поліпшення методики визначення потреб ринку праці у фахівцях з вищою освітою та формування державного і регіональних замовлень на підготовку фахівців з вищою освітою.

Ціль 4 – створення умов українським ВНЗ для конкурентоспроможності їх освітньої діяльності на українському, європейському та світовому ринках освітніх послуг вищої освіти.

Основні показники цілі 4:

- Кількість неадаптованих положень Угоди про асоціацію з ЄС в українському нормативно-правовому полі, одиниць.

Основний захід:

- адаптація освітньої діяльності українських ВНЗ до положень Угоди про асоціацію з ЄС.

Ціль 5 – подолання корупції в системі вищої освіти України відповідно до понятійно-категоріального апарату європейського освітнього простору.

Основні показники цілі 5:

- Кількість офіційно зареєстрованих корупційних порушень згідно національного законодавства у системі вищої освіти України, одиниць;
- Кількість українських ВНЗ, у який офіційно зареєстровані корупційні порушення згідно національного законодавства, тис. осіб;
- Питома вага українських ВНЗ, у яких офіційно зареєстровані порушення згідно національного законодавства, у загальній кількості українських ВНЗ, %;
- Питома вага студентів, які навчаються в українських ВНЗ у яких офіційно зареєстровані порушення згідно національного законодавства, у загальній кількості студентів, які навчаються в українських ВНЗ, %.

Основні заходи:

- впровадження в практику організації діяльності вищої освіти системи подолання корупції;
- демократизація управління;
- академічна автономія;
- фінансова автономія.

Ціль 6 – підвищення ефективності діяльності українських ВНЗ в умовах ринкової економіки.

Основні показники цілі 6:

- Вартість освітніх послуг вищої освіти, що є результатом освітньої діяльності ВНЗ в основних цінах (складова показника «Випуск» за видом економічної діяльності «Освіта»), млн. грн.;
- Темпи росту вартості освітніх послуг вищої освіти, що є результатом освітньої діяльності ВНЗ в основних цінах (складова показника «Випуск» за видом економічної діяльності «Освіта»);
- Питома вага вартості освітніх послуг вищої освіти, що є результатом освітньої діяльності ВНЗ в основних цінах (складова показника «Випуск» за видом економічної діяльності «Освіта») у загальній вартості товарів і послуг за видом економічної діяльності «Освіта», %;
- Питома вага вартості освітніх послуг вищої освіти, що є результатом освітньої діяльності ВНЗ в основних цінах (складова показника «Випуск» за видом економічної діяльності «Освіта») у загальній вартості товарів і послуг усіх видів економічної діяльності, %;
- Валова додана вартість (ВДВ), створена ВНЗ при виробництві освітніх послуг вищої освіти в основних цінах, млн. грн.;
- Темпи росту ВДВ, створені ВНЗ при виробництві освітніх послуг вищої освіти в основних цінах, млн. грн.;
- Питома вага ВДВ, створеної ВНЗ при виробництві освітніх послуг вищої освіти в основних цінах, у загальній ВДВ за видом економічної діяльності «Освіта», %;
- Питома вага ВДВ, створеної ВНЗ при виробництві освітніх послуг вищої освіти в основних цінах, у загальній ВДВ усіх видів економічної діяльності, %;
- Фінансування вищої освіти за рахунок усіх джерел фінансування, млн. грн.;
- Темпи росту фінансування вищої освіти за рахунок усіх джерел фінансування, %;

- Фінансування вищої освіти за рахунок Державного бюджету України, млн. грн. – всього:
  - Загальний фонд –
  - Спеціальний фонд –;
  - Темпи росту фінансування вищої освіти за рахунок Державного бюджету України, %, всього:
    - З них
    - Загальний фонд – ....%
    - Спеціальний фонд – ....%;
    - Питома вага фінансування вищої освіти за рахунок Державного бюджету України у загальному фінансуванні вищої освіти за рахунок усіх джерел фінансування, %. – всього:
      - у тому числі:
      - Загальний фонд – ....%
      - Спеціальний фонд – ....%;
      - Фінансування вищої освіти за рахунок коштів місцевих бюджетів, млн. грн. всього:
        - У тому числі
        - Загальний фонд – ....%
        - Спеціальний фонд – ....%;
        - Темпи росту фінансування вищої освіти за рахунок коштів місцевих бюджетів, %, всього:
          - З них
          - Загальний фонд – ....%
          - Спеціальний фонд – ....%;
          - Питома вага фінансування вищої освіти за рахунок коштів місцевих бюджетів у загальному фінансуванні вищої освіти за рахунок усіх джерел фінансування, %. – всього:
            - у тому числі:
            - Загальний фонд – ....%
            - Спеціальний фонд – ....%;
            - Фінансування вищої освіти за рахунок коштів органів державної влади, юридичних осіб, млн. грн. всього:
              - У тому числі
              - Загальний фонд – ....%
              - Спеціальний фонд – ....%;
              - Темпи росту фінансування вищої освіти за рахунок коштів органів державної влади, юридичних осіб, %, всього:
                - З них
                - Загальний фонд – ....%
                - Спеціальний фонд – ....%;
                - Питома вага фінансування вищої освіти за рахунок коштів органів державної влади, юридичних осіб у загальному фінансуванні вищої освіти за рахунок усіх джерел фінансування, %. – всього:
                  - у тому числі:
                  - Загальний фонд – ....%
                  - Спеціальний фонд – ....%;
    - Вартість підготовки одного фахівця з вищою освітою у розрізі ОКР по кожній (кожному) області (галузі) знань, напряму, спеціальності, виду економічної діяльності, форми навчання та за певний період навчання (навчальний рік, курс навчання тощо), тис грн.;

- Розрахункова вартість навчання одного студента в розрізі ОКР по кожній (кожному) області (галузі) знань, напряму, спеціальності, виду економічної діяльності, форми навчання (денна, вечірня, заочна) за календарний рік, тис. грн.;
- Кількість ВНЗ усіх форм власності, одиниць;
- Кількість ВНЗ державної та комунальної форм власності, одиниць;
- Кількість ВНЗ приватної форми власності, одиниць;
- Кількість студентів, які навчаються у ВНЗ усіх форм власності, тис. осіб;
- Кількість студентів, які навчаються у ВНЗ державної та комунальної форм власності, тис. осіб;
- Кількість студентів, які навчаються у ВНЗ приватної форми власності, тис. осіб;
- Середня кількість студентів на один ВНЗ усіх форм власності, тис. осіб;
- Середня кількість студентів на один ВНЗ державної та комунальної форм власності, тис. осіб;
- Середня кількість студентів на один ВНЗ приватної форми власності, тис. осіб;
- Кількість викладачів, які навчаються у ВНЗ усіх форм власності, тис. осіб;
- Кількість викладачів, які навчаються у ВНЗ державної та комунальної форм власності, тис. осіб;
- Кількість викладачів, які навчаються у ВНЗ приватної форми власності, тис. осіб;
- Середня кількість викладачів на один ВНЗ усіх форм власності, тис. осіб;
- Середня кількість викладачів на один ВНЗ державної та комунальної форм власності, тис. осіб;
- Середня кількість викладачів на один ВНЗ приватної форми власності, тис. осіб;
- Середня кількість студентів, які навчаються у ВНЗ усіх форм власності на одного викладача ВНЗ, осіб;
- Середня кількість студентів, які навчаються у ВНЗ державної та комунальної форм власності на одного викладача ВНЗ, осіб;
- Середня кількість студентів, які навчаються у ВНЗ приватної форми власності на одного викладача ВНЗ, осіб;
- Загальна площа учбово-лабораторних будинків ВНЗ усіх форм власності, тис. кв. м;
- Загальна площа учбово-лабораторних будинків ВНЗ державної та комунальної форм власності, тис. кв. м;
- Загальна площа учбово-лабораторних будинків ВНЗ приватної форми власності, тис. кв. м;
- Середня загальна площа учбово-лабораторних будинків ВНЗ усіх форм власності на одного студента, кв. м;
- Середня загальна площа учбово-лабораторних будинків ВНЗ державної та комунальної форм власності на одного студента, кв. м;
- Середня загальна площа учбово-лабораторних будинків ВНЗ приватної форми власності на одного студента, кв. м;
- Загальна площа гуртожитків ВНЗ усіх форм власності, тис. кв. м;
- Загальна площа гуртожитків ВНЗ державної та комунальної форм власності, тис. кв. м;
- Загальна площа гуртожитків ВНЗ приватної форми власності, тис. кв. м;
- Середня загальна площа гуртожитків ВНЗ усіх форм власності на одного студента, кв. м;
- Середня загальна площа гуртожитків ВНЗ державної та комунальної форм власності на одного студента, кв. м;
- Середня загальна площа гуртожитків ВНЗ приватної форми власності на одного студента, кв. м;

- Питома вага студентів ВНЗ усіх форм власності, які проживають у гуртожитках ВНЗ до чисельності студентів, що потребують улаштування до гуртожитку, %;
- Питома вага студентів ВНЗ державної та комунальної форм власності, які проживають у гуртожитках ВНЗ до чисельності студентів, що потребують улаштування до гуртожитку, %;
- Питома вага студентів ВНЗ приватної форми власності, які проживають у гуртожитках ВНЗ до чисельності студентів, що потребують улаштування до гуртожитку, %;
- Вартість товарів і послуг, що є результатом виду економічної діяльності «Професійна наукова та технічна діяльність» в основних цінах, яку здійснюють ВНЗ усіх форм власності, млн. грн.;
- Темпи росту вартості товарів і послуг, що є результатом виду економічної діяльності «Професійна наукова та технічна діяльність» в основних цінах, яку здійснюють ВНЗ усіх форм власності, %;
- Питома вага вартості товарів і послуг, що є результатом виду економічної діяльності «Професійна наукова та технічна діяльність» в основних цінах, яку здійснюють ВНЗ усіх форм власності, у загальній вартості товарів і послуг за видом економічної діяльності «Професійна наукова та технічна діяльність» в основних цінах, %.

Основні заходи:

- зміна статусу державних і комунальних ВНЗ із бюджетної установи на статус державного підприємства;
- фінансова автономія;
- збільшення обсягів виробництва і реалізації наукових та науково-технічних продуктів, продуктів видавничої діяльності, інших видів економічної діяльності;
- створення фондів ендаументу.

Запропонований перелік основних показників, які характеризують досягнення цілей Стратегії розвитку вищої освіти, базується перш за все на діючій офіційній статистичній інформації. Він може доповнюватись показниками бухгалтерського обліку, соціологічних опитувань. Для посилення обґрунтованості запропонованих показників досягнення цілей доцільно сформулювати динамічні ряди за попередні роки (не менше 5 років). Відповідні стратегічні данні показників та їх прогнози (планові) значення доцільно сформулювати у таблиці, як додатки до Стратегічного документа.

Завдання і заходи Стратегії. Оскільки Стратегію ми розглядаємо як державний документ, у якому викладено комплекс, або систему, взаємопов'язаних завдань і заходів, спрямованих на розв'язання виявлених під час аналізу стану вищої освіти України основних проблем та усуненню причин їх виникнення, досягнення визначених цілей з установами конкретних значень показників досягнення кожної конкретної цілі, то, на наш погляд, зазначені завдання і заходи доцільно представляти у вигляді таблиці, один із варіантів якої ми пропонуємо (таблиця 10).

Формулювання завдання і заходу повинно давати змогу оцінити їх виконання, у зв'язку з чим слід уникати слів «забезпечити розвиток», «сприяти...», «оптимізувати...», «залучити...» тощо. Конкретні значення показників обґрунтовуються з посиланням на вимоги відповідних нормативно-правових актів, міжнародних угод, порівняння з відповідними показниками ЄС (перш за все В. Британії, Франції, Німеччини, Польщі), усталені тренди розвитку національної вищої освіти.

Завдання, показники виконання завдань та заходи доцільно формулювати у чіткій послідовності (1,2, ...) для кожної цілі.

Головним виконавцем – координатором Стратегії визначається центральний орган виконавчої влади у сфері освіти. Виконавцями окремих заходів можуть бути інші ЦОВВ, органи місцевого самоврядування, установи, організації, підприємства незалежно від форм

власності (громадські організації та підприємства приватної форми власності – за їх згодою), при цьому один захід може мати декілька виконавців.

Значення конкретних показників досягнення цілей повинні базуватися на даних офіційної статистичної інформації як правило з 2000 року. Їх доцільно сформулювати у вигляді допоміжних розрахункових таблиць, які повинні додаватися до проекту Стратегії.

Оцінку прогнозних обсягів фінансових ресурсів слід здійснювати на основі даних фактично виділених обсягів фінансових ресурсів за останні 3–5 років з виділенням окремо коштів Державного бюджету України та окремо коштів місцевих бюджетів на фінансування вищої освіти. При оцінці прогнозних обсягів фінансових ресурсів слід також враховувати прогнозні показники зведеного бюджету України на фінансування вищої освіти на наступні три роки, затверджених в установленому порядку.

**Завдання і заходи
Стратегії розвитку вищої освіти України**

Найменування завдання	Найменування показника	Значення показника за роками							Найменування заходу	Розпорядники коштів	Джерела фінансування (Держбюджет, місцеві бюджети, інші)	Прогноз. обсяг фінансових ресурсів для виконання, грн.	У т.ч. за роками						
		всього	20...	20...	20...	20...	20...	20...					20...	20...	20...				
Головна ціль – створення умов громадянам України для реалізації їх конституційного права на здобуття вищої освіти																			
Приклад: Збереження досягнутого рівня охоплення населення України вищою освітою	Коефіцієнт охоплення населення України навчанням у ВНЗ,%, чистий																		
Ціль 1 – задоволення потреб українського суспільства у фахівцях з вищою освітою для ...																			
Приклад: Підготовка педагогічних кадрів для українських навчальних закладів державної і комунальної форм власності відповідно до розрахованих потреб	Кількість громадян України, які здобудуть вищу освіту в українських ВНЗ у розрізі ОКР за рахунок усіх джерел фінансування за напрямом підготовки «Педагогічна освіта», тис. осіб																		

Організація та контроль виконання Стратегії. Стратегія розвитку вищої освіти повинна затверджуватись постановою Кабінету Міністрів України, у якій в обов'язковому порядку повинні міститися положення про доручення головному виконавцю-координатору щороку організовувати роботу щодо включення відповідних обсягів фінансових ресурсів до Державного бюджету України та місцевих бюджетів для виконання завдань і заходів Стратегії.

Крім того, окремим пунктом слід сформулювати чіткі функції головного виконавця – координатора Стратегії, перш за все, щодо моніторингу виконання завдань і заходів Стратегії та інформування не менше одного разу на рік суспільства про хід виконання Стратегії.

Практика реалізації подібних Стратегій у різних сферах суспільного життя свідчить про доцільність створення координаційної ради як консультативно – дорадчого органу, до складу якої включаються представники головного виконавця – координатора, інших виконавців, НАН України, НАПН України, громадських організацій роботодавців, громадських організацій вищої освіти, органів місцевого самоврядування, громадських студентських організацій.

Література

1. Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2010. Національна доповідь. К., 2010, с. 43–44.
2. Нова Європейська стратегія економічного розвитку «Європа 2020: стратегія розумного, сталого, всеохоплюючого зростання» [Ел. ресурс] – режим доступу <http://eulaw.ru/content/307>
3. Малая советская энциклопедия, М., АО «Советская энциклопедия», 1930, т. 5, с.570.
4. Малая советская энциклопедия, М., АО «Советская энциклопедия», 1930, т. 7, с.423.
5. Методические указания к разработке государственных планов экономического и социального развития СССР. – М.; Экономика, 1980г, с.3.
6. Методические указания к разработке государственных планов экономического и социального развития СССР. – М.; Экономика, 1980г, с.3.
7. Методические указания к разработке государственных планов экономического и социального развития СССР. – М.; Экономика, 1980г, с.719–725.
8. «Моніторинг стандартів освіти», присвячено Джонові Ф.Ківзу, за редакцією Альберта Тайджниана, ОЕСР, Центра освітніх досліджень та інновацій, Франція і Т.Невілла Послвейта, Гамбургський університет, Інститут порівняльної педагогіки, Німеччина. Переклала з англійської Ірина Пилипчук, Львів, 2003, «Літопис», с. 22.
9. Schultz, T.W. (1961). Investment in human capital. American Economic Review 51, 1–17.
10. Higher Education, Nov. 1972, p. 387.
11. Prospects, 1978, №2, p. 247, 266.
12. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), пост. КМУ від 3.11.1993р., № 896.
13. Національна доктрина розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. Указ Президента України від 17.04.2002р., № 347/2002.
14. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. Указ Президента України від 25.06.2013р., № 344/2013.
15. План заходів розвитку вищої освіти на період до 2015 року, розпорядження КМУ від 27.08.2010р., № 1728-р.
16. Стратегія державної кадрової політики на 2012–2020 роки, Указ Президента України від 01.02.2012р., № 45/201.
17. В.Г. Кремень. Філософія людино центрizmu в освітньому просторі, 2-е видання, К., Товариство «Знання» України, 2010, с. 335–336.

4.2. ЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Кінець 21-го століття і початок третього тисячоліття за масштабами трансформаційних змін називають переломним тому, що в наш час настає нова ера в історії людства це ера інформаційного суспільства. Інформаційне суспільство – це не лише виробництво, засноване на комп'ютерних технологіях, процес створення та поширення знань та інформації, які перетворюються на повні продуктивні сили суспільства. Саме від рівня інтелектуального розвитку людини більшою мірою в майбутньому залежатиме успіх не лише будь-якої виробничої діяльності, але й взагалі будь-якої сфери життєдіяльності. Якщо ж урахувати зростання тенденції глобалізації, яка з посеред іншого означає небувале раніше загострення конкуренції між державами, набуває характеру й охоплює, окрім економіки, інші сфери, то стає очевидним, що лише країна, яка забезпечить адекватний вимогам часу розвиток освіти та науки, зможе сподіватися на гідне місце у світовому співтоваристві.

Одним із наслідків науково-технічної та «інформаційної» революцій і спричиненого ними зростання виробництва стала втрата суспільної необхідності ранньому початку праці та значне підвищення вимог до рівня освітньої та фахової підготовки людини. Цей процес розпочався ще в 1950–1960-х рр. у передових країнах Західної Європи, Північної Америки та Азії, охопивши решту країн з середини 1980-х рр. У країнах, які найближче підійшли до інформаційного цивілізаційного розвитку майже зникла потреба залучення до виробництва не лише підлітків, а й молоді. На сучасному етапі у високо розвинутих країнах дорослі в активному віці годують і одягають усе населення без найменших труднощів. Лише у поодиноких країнах закінчення обов'язкової освіти припадає на вік 14–15 років, у більшості ж воно сягає сьогодні 17–18 років.

Оцінюючи системні процеси вищої освіти у країнах Європи й Америки важливо зупинитися на найхарактерніших тенденціях розвитку закордонної вищої освіти [13], а саме:

- тенденція продовження обов'язкової освіти після школи;
- тенденція до диверсифікації структур вищої освіти;
- тенденція до побудови суспільства, яке безперервно навчатиметься (система безперервної освіти);
- тенденція до урізноманітнення вищих навчальних закладів;
- тенденція до розширення завдань вищих навчальних закладів;
- тенденція вдосконалення та розширення «короткої і професійної» вищої освіти;
- тенденція до якісних змін у вимогах та умовах праці викладачів вищої школи;
- тенденція до створення та розвитку нових університетів та інших вищих навчальних закладів на території з нижчим освітнім рівнем населення;
- нові тенденції в управлінні вищою освітою та її фінансуванні;
- нові тенденції у взаємодії вищих навчальних закладів і промисловців;
- тенденція до підвищення якості освіти;
- тенденція вдосконалення систем кваліфікаційного забезпечення вищої освіти;
- тенденція розширення навчання за кордоном;
- тенденція до зростання конкуренції на світовому ринку освітніх послуг;
- проблема втрати молодих науковців;
- євроінтеграція вищої освіти, яка має на меті створення єдиного європейського освітнянського простору (Болонський процес).

Тенденція до побудови суспільства, яке безперервно навчатиметься. Ідея безперервної освіти («Life-long Learning» – LLL) є однією з провідних в освітній політиці початку XXI ст. Нині вона розглядається як унікальний механізм виживання людини та суспільства в інформаційну епоху. Адже перехід від індустріального до технотронного, інформаційного суспільства, у якому наукові знання й інформація щорічно подвоюються або навіть потроюються, створює для людини принципово нові умови життя, вимагаючи постійного самовдосконалення й оновлення знань, зростання самосвідомості та почуття відповідальності.

Підрахунки економічної ефективності вищої освіти підтверджують її внесок у економічне зростання. Так, наприклад, Марцинкевич В., узагальнивши 20 різних оцінок окупності витрат на вищу освіту, проведених спеціалістами розвинутих країн, показав, що ці величини коливаються в межах від 8 до 20 %. Середній (зважений) показник у даному випадку дає 16% [9, с. 49]. З огляду на це, держава, приймаючи рішення про розподіл інвестиційних ресурсів, може керуватися тими самими економічними критеріями, що й підприємства або індивіди. Тому, на думку теоретиків людського капіталу, державі слід орієнтуватися на суспільні або соціальні норми віддачі від вкладень в освіту.

Система освіти, яка регулюється і фінансується державою, створює запаси людського капіталу, і чим вища цінність цього капіталу, тим більший економічний потенціал суспільства. У зв'язку з цим прихильники концепції людського капіталу вважають, що освіта є засобом соціально-економічної політики держави, важливішим ніж трансфертні виплати, прогресивне оподаткування чи перерозподіл багатства.

В Україні довгий час домінував погляд, що витрати на освіту є ресурсами поточного споживання, хоча і корисними, а все ж відірваними від сфери матеріального виробництва, від створення національного доходу, тому фінансування вищої освіти відбувалося за залишковим принципом. На жаль, цей погляд фактично не подолано й нині.

Рівень отриманої освіти пов'язаний із складністю праці. Чим вищий рівень освіти буде у працівника, тим вищою буде продуктивність та інтенсивність праці, тим складніші виробничі завдання він зможе виконувати. Недостача вмінь та навичок серед робітників нижчого рівня, які безпосередньо задіяні у промисловості і сільському господарстві, була і є тим елементом, який гальмує економічне зростання. Східно-азіатські країни для досягнення високих темпів зростання робили значні капіталовкладення у початкову та середню освіту з метою забезпечення підвищення якості вищої освіти та більшої віддачі праці в майбутньому.

Вища освіта робить найбільш вагомий внесок до економічного зростання через вплив випускників на поширення знань. Установи вищої освіти несуть основну відповідальність за знання та вміння випускників, їх здатність користуватися цими знаннями та вміннями на відповідальних посадах в уряді, при занятті підприємництвом, іншими професіями тощо.

З середини 1980-х до кінця 1990-х було проведено достатньо теоретичних досліджень, метою яких було вивчення інвестицій у людину. Так, Ромер П. і Вейл Д. довели, що рівень освіти впливає на зростання доходу всієї країни. Ромер П. у 1986 році спробував створити модель зростання, яка включала б пояснення того, як освіта робить внесок до економічного зростання. Він також намагався простежити взаємозв'язок між обсягами освіченої робочої сили і доходом країни [6, с.167].

Крім того, японський досвід довів, що багато інновацій відбуваються поступово, коли працівники намагаються розв'язати невеликі виробничі проблеми. Цей процес, який можна назвати «інновації на виробництві», дозволяє ефективно використовувати працівників, якщо вони володіють знаннями та вміннями для того, щоб знаходити нові шляхи розв'язання виробничих завдань. Це джерело інновацій є недоступним при наявності неосвіченої робочої сили.

Конкурентоспроможність країни визначається органічним поєднанням початкової, середньої та вищої освіти, і тим, як освітня система взаємодіє з наукою та економікою. Розглянуті теорії припускають, що уряд може відігравати вирішальну роль у підвищенні ефективності фінансування системи вищої освіти.

Додаткова освіта робить інтереси людини більш різнобічними, людина стає мобільнішою і краще розуміє можливості працевлаштування. Саме тому більш освічені люди, у порівнянні з менш освіченими, мають кращі шанси знайти роботу там, де в міру їх здібностей гранична вартість їх продукції буде найбільшою. При звільненні через зміни попиту на ринку праці вони можуть знайти інше місце роботи з меншими втратами заробітку (або взагалі без втрат) і залишаються безробітними впродовж коротшого періоду часу.

Отже, вища освіта впливає на розвиток технологій і є одним з факторів, які сприяють науково-технічному прогресові. Крім того, вища освіта забезпечує підвищення якості

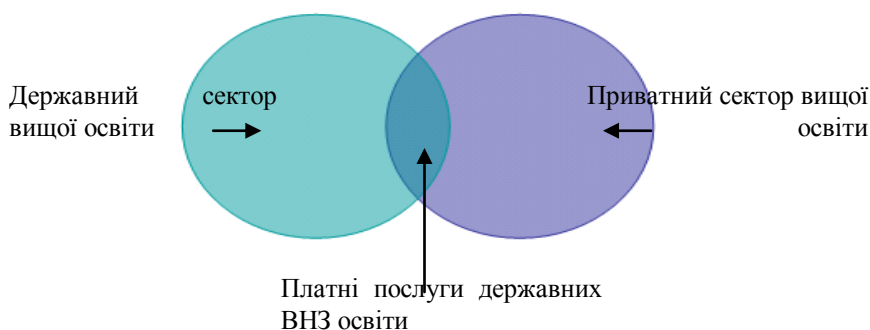
трудових ресурсів, які зможуть ефективніше використовувати найновіші досягнення НТП, що в свою чергу призведе до підвищення продуктивності праці і, як наслідок, буде відображено у зростанні ВВП. Це ті вигоди, які отримуватиме суспільство з поширенням щораз вищого рівня освіти для всього населення. При відповідному розподілі ВВП (при наявності належного рівня усіх інших факторів економічного зростання) це створюватиме передумови для досягнення добробуту всього населення, навіть для тих, хто не може з тих чи інших причин здобути вищу освіту.

Для особистості отримання освіти вище початкового рівня буде відобразитись у підвищенні заробітків, особливо у порівнянні з тими, хто здобув освіту нижчого рівня. Тобто освіта може виступати тим інструментом, який зможе встановити узгодженість між інтересами суспільства і особистості. Проте слід остерігатись, щоб освіта не перетворилась у знаряддя закріплення й відтворення існуючих соціальних структур, а не вдосконалення індивідуальних та колективних цінностей і накопичення знань. Отже, економічна роль вищої освіти є вагомою і прямо пропорційною до соціально-економічного розвитку суспільства та зростання ВВП.

На рис. 4.1. представлена система вищої освіти в Україні. Відмінність між державним та приватним секторами вищої освіти з точки зору фінансування полягає у різних механізмах акумуляції фінансових коштів. У державному секторі, кошти, акумульовані шляхом оподаткування підприємств і громадян, держава направляє у сферу вищої освіти для відшкодування витрат на освітні послуги, що споживаються окремими особами. Фінансовий перерозподіл коштів здійснюється згідно з визначеними державою пріоритетами освітньої політики, якими можуть бути:

- забезпечення доступності освіти для всіх верств населення;
- загальне охоплення громадян;
- пріоритетний розвиток певних галузей вищої освіти.

У приватному секторі освітні послуги надаються та споживаються за ринковими цінами. На ринку освітніх послуг функціонують приватні вищі навчальні заклади або надаються послуги на контрактній основі державними вищими навчальними закладами освіти.

Рис. 4.1. Система вищої освіти в Україні

До приватного сектору вищої освіти в Україні відносимо:

- по-перше, освітні послуги, що надаються приватними вищими навчальними закладами освіти та,
- по-друге, платні послуги державних вищих навчальних закладів освіти. До сектору приватних вищих навчальних закладів освіти відносимо також недержавні неприбуткові вищі навчальні заклади освіти, яких сьогодні більшість серед приватних ВНЗ у розвинених країнах Західної Європи та Північної Америки і за якими майбутнє. В Україні недержавних неприбуткових вищих навчальних закладів сьогодні ще не існує через відсутність законодавчої бази щодо їх створення та економічних умов функціонування.

Функціонування приватного сектору вищої освіти на ринку освітніх послуг створює конкурентне середовище між приватними та державними вищими навчальними закладами. Особливо зараз, коли кількість абітурієнтів зменшується, що пов'язано з демографічною кризою 1986–1988 років, коли темпи народжуваності різко знизились (однією з головних причин була аварія на ЧАЕС). Після цього друга хвиля спаду народжуваності, яка припала на 1990–1996 рр. була пов'язана зі складним станом економіки країни, різким зниженням рівня життя населення. Сьогодні ці діти є випускниками шкіл, тобто потенційними абітурієнтами вищих навчальних закладів освіти. Отже, у той час коли кількість вищих навчальних закладів поступово збільшувалася, кількість потенційних абітурієнтів зменшувалась. Тому, для того щоб майбутні студенти зробили вибір на користь того чи іншого ВНЗ, останній має мати певну низку переваг у порівнянні з іншими вищими навчальними закладами.

Така ситуація призводить до жорсткої конкуренції між приватними та державними вищими навчальними закладами, що в свою чергу веде до їхнього розвитку. Це є позитивним моментом функціонування приватного сектору вищої освіти в Україні сьогодні. Саме ця конкуренція призводить до того, що приватні ВНЗ постійно намагаються підвищувати якість своїх освітніх послуг, тобто високий рівень як теоретичних так і практичних знань своїх випускників.

Ринкова природа приватних вищих навчальних закладів зумовлює більшу їх пристосованість до змін та готовність відповідати сучасним потребам економіки. Саме приватні вищі навчальні заклади в змозі швидше адаптуватися до нових умов функціонування, вони першими відкривають нові спеціальності і таким чином заповнюють новостворені ніші на ринку праці спеціалістами нового рівня підготовки відповідно до сучасних вимог ринку праці.

Таким чином, незважаючи на те, у якому вищому навчальному закладі освіти людина отримує вищу освіту – в державному чи приватному, – на особистісному рівні ефективність інвестицій в освіту визначається збільшенням доходів людини внаслідок навчання; на мікроекономічному рівні – зростанням граничного продукту, прибутку або (для неприбуткових організацій) покращенням якості роботи, розширенням сфери діяльності; а на мезо- і макроекономічному рівні – збільшенням валового внутрішнього продукту, прискоренням темпів його зростання та забезпеченням інноваційного характеру розвитку.

Озираючись в минуле, сьогодні розуміємо, що політика доступності вищої освіти була домінуючою до 80-х років минулого століття практично в усіх розвинутих країнах світу. Проте, починаючи із середини 80-х років, у багатьох країнах темпи зростання бюджетних асигнувань у цю галузь перестали встигати за попитом, що збільшувався. У результаті впродовж останніх двадцяти років сформувалися три основні моделі фінансування вищої освіти, які принципово відрізняються [8, с. 21].

Перша модель орієнтована на створення вільного ринку у сфері вищої освіти. Теоретичною базою цієї моделі є неолібералізм, теорія і практика якого ґрунтуються на працях М. Фрідмана, Т. Мое, Ф. фон Хайека та інших. Ця модель функціонування сектору вищої освіти є найпопулярнішою сьогодні в США, Японії, Австралії, Новій Зеландії, Південній Кореї та країнах Південної Африки. Неоліберальна політика відстоює скорочення витрат на вищу освіту з боку держави і передачу вищої освіти під владу ринкових сил, тобто перенесення центру тяжіння з державного на фінансування за частками з боку держави, регіонів, підприємств, приватних благодійних організацій та самих споживачів освітніх послуг. Ця модель відкрита для приватизації системи вищої освіти в державі. Основний принцип – це забезпечення можливості вибору споживачами освітніх послуг державного чи недержавного вищого навчального закладу освіти без будь-яких обмежень з боку держави.

Це нова соціально-економічна парадигма, формування якої об'єктивно зумовлене всім соціально-економічним і суспільним розвитком під впливом глобалізаційних та інтеграційних процесів, якими характеризується сучасний цивілізаційний розвиток. Вона покликана і здатна забезпечити сучасний рівень професійної підготовки фахівців,

наступність і взаємоузгодженість формування професійного мислення як основи професійної культури. Адже з плином часу змінюються суспільства, технології життя, праці та навчання, обсяги знань, системи освіти. Людина як особистість формується та розвивається постійно і безперервно: від народження та протягом усього життя.

Тенденція до розширення завдань вищих навчальних закладів. Слід зазначити, що тенденція до всебічної університетської системи разом із розвитком потужного сектору вищої освіти не університетського рівня сприяли ширшому тлумаченню поняття «університет», яке відрізняється від традиційного визначення «європейського університету» – установа з інтенсивною співпрацею, узгодженістю між викладанням, навчанням та успіхами у ньому, де велика увага приділяється індивідуальному навчанням.

Ця тенденція чітко простежується нині переважно в університетах тих країн, які встигли найглибше зануритися у процес створення інформаційного суспільства. Донедавна мало структуровані системи вищої освіти виконували досить обмежену кількість завдань щодо збереження та зміцнення державних структур країни, проведення наукових і технологічних досліджень. Водночас вони займалися підготовкою науковців, а також забезпеченням економіки фахівцями високої кваліфікації. У більшості країн вищі навчальні заклади виконували ці завдання шляхом використання моно- (або мало-) дисциплінарного навчання. Якщо вища освіта була загальною, то фахова підготовка переносилася на робочі місця (класичним прикладом є Японія) [11].

Головні ж завдання щодо організації роботи вищих навчальних закладів з професійно орієнтованими програмами навчання, паралельно з університетським сектором, майже однакові у більшості країн:

- запропонувати професійно орієнтовані й економічно вигідні типи освіти для задоволення потреб ринку праці;
- забезпечити потреби зростаючої кількості абітурієнтів без істотного збільшення урядових витрат на вищу освіту;
- запропонувати програми, орієнтовані передусім на викладання, в яких частково використовуватимуться дослідження прикладного характеру;
- поновлення та поліпшення вже існуючої професійно орієнтованої освіти;
- створення реальних передумов для постійного та безперервного перенавчання переважної кількості зайнятих в усіх секторах економіки фахівців під тиском швидкого подвоєння накопичення людством інформації, відкриття та впровадження нових технологій і відповідних змін ринку праці (система безперервної освіти впродовж усього життя) тощо.

Поряд із розширенням функцій університетів, деякі країни обрали шлях створення спеціалізованих вищих навчальних закладів для забезпечення безперервної й нетрадиційної освіти.

Друга модель спрямована на формування суспільного ринку в сфері вищої освіти. Теоретичною основою даної моделі є концепція так званого гуманного капіталізму, розроблена Дж. Шумпетером, У. Ромбахом, Х. Майером та іншими. Це досить популярна нині модель функціонування сектору вищої освіти, обрана Канадою та низкою держав Західної Європи (наприклад Великою Британією, Іспанією, Італією тощо), яка характеризується рівновагою між активною допомогою держави та особистою відповідальністю індивіда в його навчанні та побудові ним кар'єри. Будучи спрямованою на часткове використання ринкових відносин у сфері вищої освіти, вона припускає поступове скорочення державного фінансування (не в абсолютному вираженні, а в розрахунку на одного студента) з одночасним збільшенням частки приватного фінансування, насамперед за рахунок самих споживачів. Відповідна політика передбачає створення різних можливостей за рахунок різних форм кредитування. Модель відкрита для часткової приватизації вищих навчальних закладів освіти, а також для спільного управління діяльністю ВНЗ всіма зацікавленими учасниками.

Нові тенденції у взаємодії вищих навчальних закладів і промисловців виявляються у формуванні нової форми взаємовигідної співпраці великої промисловості та великих вищих

навчальних закладів. Зокрема, йдеться про створення «технополісів», «технопарків», «комплексів» чи просто «центрів» (назв багато). У розвинених країнах така взаємовигідна співпраця професури та бізнесменів дозволяє розв'язати і деякі фахові проблеми, які нині постають перед викладачами.

Тенденція до підвищення якості вищої освіти. Відомо, що поняття якості, яке містить, поряд із економічними, соціальні, пізнавальні та культурні аспекти освіти, сприймається як усеосяжна інтегральна характеристика освітньої діяльності, її результатів. Це зумовлено, передусім, об'єктивними чинниками: від якості людських ресурсів залежить рівень розвитку країни; якість фахової підготовки має забезпечувати конкурентоспроможність випускників вищої школи на ринку праці, а отже і рівень їх соціальної захищеності. Крім того, в умовах глобалізації, виникнення транснаціональної освіти якість вищої освіти стає чинником, який визначає саму можливість існування певного вищого навчального закладу незалежно від форми власності [12].

I, нарешті, остання третя модель – це анти ринкова модель, орієнтована на блокування ринкових відносин у сфері вищої освіти. Теоретична база цієї моделі розроблена дослідним інститутом профспілок Європи (Брюссель) та дослідним центром профспілок працівників освіти Німеччини (Франкфурт). Ця модель використовується більшістю країн Західної Європи (Німеччина, Норвегія, Данія, Австрія, Франція, Швеція, Фінляндія та ін.) позиція її прихильників полягає в тому, що для подальшого розвитку добробуту суспільства держава повинна взяти на себе всю відповідальність за фінансування вищої освіти, хай навіть ціною введення нових податків (насамперед за рахунок збільшення оподаткування великої власності). Ідея анти ринкової моделі полягає в тому, щоб у системі вищої освіти відбувалося становлення індивідів як усебічно розвинених громадян. Це має бути турботою всього суспільства та бути вільним від домінуючого впливу ринку. Освітня політика полягає не лише в наданні рівних можливостей на вході, а й у стимулюванні забезпечення рівних результатів на виході. Дана модель є закритою для будь-якої приватизації вищих навчальних закладів освіти.

Можна зробити висновок, що функціонування приватного сектору вищої освіти є характерним для перехідної та ринкової економіки та властиве першим двом моделям. В такій ситуації закономірним підсумком стане неминуча трансформація вищих навчальних закладів освіти у підприємства освітнього бізнесу, в яких отримання знань обмінюватиметься виключно на гроші. Така логіка руху веде до тотальної комерціалізації сфери вищої освіти, до відсічення від неї незаможних прошарків населення, відтворення наявної стратифікації суспільства та подальшої його поляризації. Функціонування анти ринкової моделі можуть собі дозволити лише розвинені країни світу, які обирають необхідність концептуального визначення розвитку сектору вищої освіти лише завдяки державним вищим навчальним закладам, тим самим обмежуючи функціонування приватних ВНЗ. Такі країни повністю забезпечують фінансування сектору вищої освіти за рахунок держави, чітко визначають пріоритети розвитку сектору вищої освіти та повністю контролюють даний процес.

Потребують пояснення також нові тенденції в управлінні вищою освітою та її фінансуванні. Наприклад, спеціалісти вважають, що переважна більшість сучасних систем вищої освіти належить до централізованих, коли державі так чи інакше належать економічні або політичні важелі управління закладами. В Європі високою централізацією та громіздкими бюрократичними структурами вирізняються системи вищої освіти Франції (центральный департамент, що відповідає за освіту цієї країни, налічує понад 6 000 штатних працівників), Італії, Швеції, всіх країн постсоціалістичного простору тощо. Досить централізованими є системи освіти Японії, Тайваню, Південної Кореї, Сінгапуру тощо.

На протилежному полюсі – майже повністю децентралізована система вищої освіти США, де уряд майже не втручається навіть у важливі питання академічного життя. Проте, це не заважає освітній системі Сполучених Штатів Америки бути однією з кращих у світі,

свідченням чого є не лише наукові відзнаки дослідників США, а й значна кількість іноземних студентів та аспірантів.

Окрему групу утворюють федеративні системи вищої освіти (Канада, Німеччина, Індія). Наприклад, кожна з 16 земель ФРН має власне Міністерство освіти, яке керує всіма закладами на своїй території. Для координації програм і навчальних планів створено загальнодержавні структури, зокрема з 1969 р. діє Федеральне міністерство освіти.

Світова практика свідчить, що максимальна ефективність національних систем освіти визначається, безперечно, умовами країни. Однак, очевидно, що майже всі розвинені держави (навіть США) переходять до дедалі більшого державного фінансування передусім тих вищих навчальних закладів і лабораторій, наукові доробки яких забезпечують конкурентоспроможність національної продукції на світовому ринку. Існує чимало способів державного впливу на вищу освіту без створення централізованої державної структури [14]. Для цього використовуються кошти федерального бюджету й існуючі механізми розподілу та контролю.

Тенденція вдосконалення систем кваліфікаційного забезпечення вищої освіти (system of quality assessment) спонукає до вирішення досить важливої проблеми. Суть її в тому, що розвинені країни, вимагаючи від власних систем освіти виконання доволі складних завдань з інтелектуального забезпечення розвитку економіки та нових технологій за умов відкритого світового ринку, не можуть гарантувати збільшення витрат на вищу освіту, яке було б пропорційним указаним вимогам.

Європа дедалі більше поступається США у боротьбі за студентів, викладачів, дослідників і капітали, інвестовані в систему вищої освіти. Уже сама ця обставина зумовлює потребу в чіткіше прописаних і зіставних кваліфікаціях.

Для успішного розв'язання проблеми пропонується передусім усвідомити декілька моментів. По-перше, створення традиційних систем дослідження стану власної системи вищої школи, порівняння її з кращими світовими аналогами та вироблення рекомендацій щодо підвищення якості навчання та науково-дослідних досліджень.

Головна риса сучасного світу – стрімкі зміни. Курс нашої країни на перетворення в економіці, політичному і громадському житті тягне за собою зміни у всіх інших інститутах суспільства.

Управління освітою – діяльність органів влади та недержавних організацій, спрямована на підвищення ефективності освіти. Це процес, що регулює досягнення цілей освітньої політики, складається з наступних етапів:

- аналіз та оцінка ситуації, освітньої практики;
- постановка завдань управління, планування діяльності з реалізації завдань, організація узгодженої діяльності суб'єктів;
- контроль.

XXI століття це епоха інформаційного суспільства, епоха технологічної культури. Формування глобального інформаційного суспільства виводить на перший план проблему поширення знання. Дистанційна освіта здійснює наближення знання до споживача, дозволяє пропонувати освітні послуги всім бажаючим, незважаючи на географічні, державні, тимчасові та інші фактори. Стратегічна мета дистанційної освіти – забезпечити громадянам право отримання освіти будь-якого рівня на місці їх проживання або професійної діяльності. Дана мета досягається в руслі світової тенденції мобільного поширення знань у вигляді обміну освітніми ресурсами.

За даними зарубіжних експертів у XXI столітті для кожного працюючого вища освіта стане мінімальним рівнем освіти. У світі має місце інтернаціоналізація освіти не тільки за змістом, але й за методиками навчання і організаційних форм. Освіта стає інструментом взаємопроникнення не тільки знань і технологій, але і капіталу, інструментом боротьби за ринок, вирішення геополітичних завдань. При цьому дистанційні технології, володіючи високим ступенем охоплення, відіграють основну роль. Наприклад, у США за програмами дистанційного навчання сьогодні навчається близько 1 млн. чоловік. Навчальні курси, що

передаються по чотирьох освітніх каналах доступні по всій країні, а через супутник – іншим країнам світу. Програми електронної освіти розробляються більш ніж в 30 країнах. У Європі показовий приклад Національного університету дистанційної освіти в Іспанії, який відзначив свій 20-річний ювілей. Університет включає 58 навчальних центрів у країні і 9 – за кордоном (Бонн, Брюссель, Лондон, Женева, Париж та інші).

Останнім часом дистанційне навчання починає широко впроваджуватися в Росії, Казахстані, Україні та інших країнах СНД. Позитивним прикладом в області застосування новітніх інформаційних і телекомунікаційних технологій в освіті є Сучасна Гуманітарна Академія (більше 200 навчальних центрів у Росії, навчальні центри в країнах СНД – України, Казахстан, Білорусь, Молдова, Вірменія, Таджикистан, Киргизія, більше 145 тисяч студентів).

Відмінними рисами навчального процесу є гнучкість, адаптивність, модульність, економічна ефективність, орієнтація на споживача, опора на передові комунікаційні та інформаційні технології. Прийнято вважати, що освіта, заснована на інформаційних технологіях, представляє собою третю глобальну революцію в розвитку людства: перша пов'язана з появою писемності, друга – з винаходом книгодрукування.

Нові інформаційні технології в освіті мають суттєві переваги. Дані технології сприяють ліквідації відставання периферійних районів держав від столичних та інших університетських центрів в контексті вільного доступу до освіти, інформації та культурних досягнень людської цивілізації. Вони створюють умови для розвитку світового освітнього простору, експорту та імпорту освіти, об'єднання світового інтелектуального, творчого, інформаційного та науково-педагогічного потенціалів. Тому освітні інновації сьогодні успішно впливають на вирішення комплексу соціально-економічних проблем, насамперед, на викорінення безробіття, злочинності і т.д.

Література

1. Ахола С. Политика Финляндии в сфере высшего образования и Болонский процесс / С. Ахола // Социология образования. – 2013. – № 2. – С. 6–10.
2. Бабело С.А. Соціальна держава і соціальна сфера: змістовно-концептуальний взаємозв'язок // Економіка та держава. – 2008. – № 3. – С. 49–51.
3. Вища освіта України і Болонський процес: Навч. посібник / За ред. В. Г. Кременя. – Тернопіль, 2012. – 384 с.
4. Поляков М. Болонський процес: зближення, а не уніфікація // Вища освіта України. – 2010. – № 2. – С. 47–50.
5. Поляков Н. В., Савчук В. С. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – Д.: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.
6. Пріоритети розвитку вищої освіти в Україні в руслі загальноєвропейських тенденцій // Стратегічна панорама, 2013, № 3. – С. 165–168
7. Структурные изменения в высшей школе Великобритании: Обзор / Подг. И.Г. Животовская // Экономика образования. – 2013. – № 4. – С. 69–72.
8. Сучасні системи вищої освіти: порівняння для України: [Зб.] /Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; [Заг. ред. В.Зубка]. – К.: Вид. дім «KM Academia», – 2012. – 288 с. – К-1 [А 582027].
9. Тенденции и основные направления развития высшего образования в Европе: некоторые выводы // Социология образования. – 2012. – № 5. – С. 47–50.
10. Ченцов А. О бизнесе образовательных услуг // Высшее образование в России. – 2009. – № 2. – С. 120–123
11. Concrete Future Objectives of Education Systems., <http://europa.eu/int/scadplus/leg/en/ch>.
12. Education and Training in Europe: diverse systems, shared goals for 2010. The work programme on the future objectives of education and training systems. – <http://europa.eu.int/comm/education/policies>.

13. Schiff, Maurice Labor Mobility, Trade, and Social Capital // Review of International Economics; Nov 2012, Vol. 12
14. Treaty establishing the European Community (Articles 149 to 150) <http://europa.eu.int/eur-lex/lex/en/treaties>.

4.3. ПЕРСПЕКТИВНА МОДЕЛЬ ФІНАНСУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Будь-який вид економічної діяльності (сектор національного господарства), у тому числі і вища освіта, можуть функціонувати на основі використання інвестицій, які забезпечують реноваційні потреби виробників (надавачів послуг) у підтримці нормального операційного процесу, а також у модернізації матеріально-технічної бази. Для сфери вищої освіти проблематика нормального інвестиційного забезпечення має виняткове значення з огляду на необхідність постійної підтримки гарантовано високої якості процесу виробництва та надання освітніх послуг.

Інвестиційний процес у сфері вищої освіти регулюється законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами, в тому числі Законами України «Про інвестиційну діяльність», «Про інноваційну діяльність», «Про режим іноземного інвестування», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності», «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки в Україні» та ін.

Інвестиційна діяльність здійснюється на основі використання фінансових ресурсів, що заздалегідь акумулюються (заощаджуються) задля виконання інвестиційних програм (проектів). Фінансування інвестиційної діяльності – це процес фінансового забезпечення інвестування, тобто акумуляції та використання відповідно до чинного законодавства фінансових ресурсів на реалізацію інвестиційних програм і проектів.

Фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти має свої особливості, у першу чергу з огляду на те, що значна кількість інституційних одиниць сектору вищої освіти (вищих навчальних закладів) мають державну або комунальну форму власності (вони мають статус бюджетних установ та неприбуткових організацій).

Сукупність правил, норм, приписів, стандартів фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти утворюють модель фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти. Вказана модель в кожній державі має свої особливості, що породжені специфікою національної освітньої політики, а також практикою організації фінансової діяльності (бюджетний устрій, ступінь фінансової автономії вищих навчальних закладів, наявність фінансових ресурсів, механізм бюджетного адміністрування тощо).

Національні моделі фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти залежать від специфіки освітньої діяльності та функціонування вищих навчальних закладів у кожній конкретній державі [13].

По-перше, інвестування у сфері вищої освіти має забезпечити не лише нарощування фізичного капіталу з метою досягнення позитивних результатів господарювання у майбутньому, а й зростання інших складових капіталу (людського, інтелектуального), що викликає необхідність застосування різних технологій аналізу та передбачення.

По-друге, значна кількість інвестиційних проектів у сфері вищої освіти переслідує некомерційну мету. Освіта взагалі -- основа розвитку особистості, нації та держави, вона виступає визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства.

По-третє, інвестування у сфері вищої освіти має враховувати глобальні тенденції. Освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені. З урахуванням цього має формуватися і політика інвестиційного забезпечення розвитку вищої освіти.

По-четверте, інвестиційні процеси у сфері вищої освіти впливають і на інші сфери освіти (перш за все шкільку і професійну) та суміжних сфер життєдіяльності суспільства.

По-п'яте, у структурі джерел інвестицій, освоєних у сфері вищої освіти, традиційно значною є частка державного бюджету, а також різноманітних відомчих програм (в основному у державних вищих навчальних закладах, що входять у систему управління інших відомств).

Специфікою української моделі фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти є те, що більшість вищих навчальних закладів мають статус бюджетних установ, а тому їхня фінансова діяльність жорстко регламентується приписами бюджетного законодавства [1; 3; 9]. Нерідко стратегія бюджетної політики, що націлена на зменшення державних видатків, вступає у протиріччя із необхідністю збільшення фінансування інвестиційних програм і проектів, що реалізуються вищими навчальними закладами державної та комунальної форм власності. За умов вказаної моделі такі вищі навчальні заклади не можуть спрямувати на фінансування власної інвестиційної діяльності навіть ті фінансові ресурси, які були акумульовані із позабюджетних джерел (за рахунок надання освітніх та супутніх послуг за замовленнями юридичних та фізичних осіб).

Основними фінансовими джерелами інвестиційної діяльності сфери вищої освіти є [9, с. 36–37]:

- кошти державного бюджету (для вищих навчальних закладів державної форми власності);
- кошти місцевих бюджетів (для вищих навчальних закладів комунальної форми власності);
- кошти юридичних і фізичних осіб, громадських організацій та фондів, у тому числі благодійні внески і пожертвування;
- кошти від надання вищими навчальними закладами додаткових освітніх та інших послуг;
- гранти;
- інвестиційні (довгострокові) кредити;
- кошти від здійснення навчальними закладами економічної діяльності, регламентованої державою.

В контексті нашого дослідження доцільно проаналізувати тенденції фінансового забезпечення інвестиційної діяльності в системі вищої освіти України.

Протягом останніх років в системі фінансування інвестиційної діяльності розвитку вищої освіти України намітилися певні негативні тенденції, що викликані в першу чергу дефіцитністю бюджетних ресурсів. Не дивлячись на те, що відносний рівень бюджетного фінансування діяльності вищої освіти в Україні є доволі високим (від 2,1 до 2,4% від ВВП протягом 2010–2013 рр.), вказані ресурси спрямовуються переважно на фінансування так званих «захищених» статей видатків (заробітна плата, нарахування на неї, стипендія, оплата комунальних послуг в межах державного замовлення). Органи державної влади, в першу чергу Міністерство освіти і науки України, протягом 2010–2013 рр. неодноразово зверталися до керівників вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності із вимогою припинення витрачання фінансових ресурсів на реалізацію інвестиційних проектів і програм (окрім проведення аварійних та невідкладних робіт).

Стан фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти України характеризується даними табл. 1.

Таблиця 11

Фінансове забезпечення капітальних інвестицій у сфері вищої освіти

<i>Показники</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
Обсяг фінансових ресурсів, освоєних (використаних) на капітальні інвестиції у сфері вищої освіти, млн.грн.	1135,7	1605,6	1150,2	727,4
Довідково: частка вищої освіти у загальному обсязі фінансування капітальних інвестицій, %	0,60	0,62	0,39	0,27

Складено за даними Держстату [11].

Як вбачається з представлених у таблиці 1 даних, частка фінансових ресурсів, спрямованих на реалізацію інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти, протягом 2010–2011 рр. становила 0,60% від загального обсягу фінансування інвестиційної діяльності, а у 2012–2013 рр. цей показник знизився до 0,27-0,39%. Із статистичної точки зору, зниження частки фінансових ресурсів, спрямованих на реалізацію інвестиційної діяльності у сфері вищої

освіти відносно загального по економіці показника пояснюється позитивною динамікою абсолютних обсягів капітальних інвестицій в економіці у 2012 р. та стрімким зменшенням абсолютних обсягів капітальних інвестицій у сфері вищої освіти протягом 2012–2013 рр. Стрімке зниження протягом 2012–2013 рр. обсягу фінансових ресурсів, спрямованих на реалізацію інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти, пояснюється в першу чергу дефіцитністю бюджетних ресурсів (внаслідок чого знижувався обсяг фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти за рахунок бюджету), а також зменшенням доходу установ вищої освіти (внаслідок зниження обсягу студентського контингенту внаслідок зниження народжуваності у 90-х рр. ХХ ст.).

З урахуванням результатів попередніх розвідок [5; 7; 9] можемо констатувати, що у 2006, 2009, 2010, 2012, 2013 рр. у сфері вищої освіти фіксувалося зниження обсягу фінансових ресурсів, спрямованих на реалізацію інвестиційної діяльності, а збільшення фіксувалося у 2007, 2008 та 2011 рр. Це говорить про відсутність чіткої та прагматичної інвестиційної політики держави відносно сфери вищої освіти. Якщо у 2009 та 2013 рр. зниження обсягу фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти можна пояснити загальною інвестиційною кризою (у ці роки фіксувалося зниження загального обсягу капітальних інвестицій в економіці), то у інші роки зниження обсягу фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти не пов'язано із макроекономічними причинами, а отже, є наслідком реалізації економічної моделі функціонування вищої освіти.

Проаналізуємо фінансові джерела інвестиційного забезпечення вищої освіти. Дані про фінансові джерела інвестиційного забезпечення вищої освіти представлено у табл. 12.

Таблиця 12

Фінансові джерела капітальних інвестицій у сфері вищої освіти, млн.грн.

<i>Показники</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
Обсяг фінансових ресурсів, освоєних (викорис-таних) на капітальні інвестиції	1135,7	1605,6	1150,2	727,4
У тому числі за рахунок:				
Коштів державного бюджету	459,4	792,7	333,6	322,8
Коштів місцевих бюджетів	81,4	54,8	37,8	30,0
Власні кошти підприємств та організацій	548,5	620,1	669,3	357,2
Інші джерела фінансування	46,4	138,0	109,5	17,4

Складено за даними Держстату [11].

З наведених даних вбачається, що ключовим фактором зниження обсягу фінансових ресурсів, спрямованих на реалізацію інвестиційних програм і проектів у сфері вищої освіти протягом 2012–2013 рр., стало зниження обсягу видатків державного та місцевих бюджетів на ці цілі (у тому числі у 2012 р. обсяг видатків державного бюджету на фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти впали порівняно з попереднім роком більш як у 2 рази). У сфері вищої освіти для фінансування інвестиційної діяльності майже не використовується таке джерело як комерційний кредит (у 2012 р. за рахунок кредиту у сфері вищої освіти було освоєно лише 3,5 млн.грн. капітальних інвестицій, або 0,2% від загального обсягу капітальних інвестицій у цьому виді економічної діяльності).

За даними табл.2 визначимо структуру фінансових джерел капітальних інвестицій у сфері вищої освіти, результати розрахунків представлено у табл. 13.

Таблиця 13

Структура фінансових джерел капітальних інвестицій у сфері вищої освіти, %

<i>Показники</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
Обсяг фінансових ресурсів, освоєних (викорис-таних) на капітальні інвестиції	100,0	100,0	100,0	100,0
У тому числі за рахунок:				
Коштів державного бюджету	40,5	49,4	29,0	44,4
Коштів місцевих бюджетів	7,1	3,4	3,3	4,1
Власні кошти підприємств та організацій	48,3	38,6	58,2	49,1
Інші джерела фінансування	4,1	8,6	9,5	2,4

Складено за даними Держстату [11].

Як вже вказувалося, особливістю фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти є порівняно вища, ніж інших видах економічної діяльності, частка інвестицій, які фінансуються за рахунок коштів державного бюджету (для порівняння: у 2010, 2011 та 2013 рр. частка коштів державного бюджету у загальному обсязі фінансування капітальних інвестицій у сфері вищої освіти перевищувала 40%, у той час як середній по економіці показник становить близько 7%). У той же час частка власних коштів організацій вищої освіти (в першу чергу вищих навчальних закладів) у структурі фінансових джерел інвестиційної діяльності є порівняно незначною (менше 50%). Відтак, ключовим ризиком фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти є недостатнє бюджетне фінансування (у тому числі внаслідок бюджетного дефіциту). Можна також зробити висновок про відсутність системності у проведенні державної інвестиційної політики у сфері вищої освіти, залежності цієї політики від стрімких змін макроекономічної ситуації та стану бюджетних доходів.

Згідно висновку члена-кореспондента НАПН України М.Ф.Степка, з яким ми згодні, незадовільне державне фінансування діяльності вищих навчальних закладів є одним із основних чинників, що гальмує ефективну трансформацію національної сфери вищої освіти на інноваційну модель розвитку [7, с. 46–47].

Надійсність власних коштів установ і організацій (вищих навчальних закладів) як джерела фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти є недостатньою. Вищі навчальні заклади протягом 2008–2014 рр. відчувають на собі зниження платоспроможного попиту на освітні послуги (внаслідок падіння реальних доходів населення, зменшення кількості випускників середніх шкіл – потенційних споживачів освітніх послуг, переорієнтації певної кількості потенційних замовників на отримання послуг за кордоном тощо) [2]. В таких умовах вищі навчальні заклади цілком прогнозовано змушені відмовлятися від планів щодо нарощування фінансових джерел задля реалізації інвестиційних програм і проектів, у тому числі в частині впровадження освітніх інновацій, програм з енергозбереження, модернізації матеріально-технічної бази тощо.

Отже, потрібна оптимізація моделі фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти, у першу чергу на основі вироблення єдиних концептуальних підходів до формування відповідних пріоритетів і проектів, запровадження нових механізмів державно-приватного партнерства, залучення нетрадиційних (нових) джерел фінансування інвестицій тощо. З іншого боку, реалістично оцінюючи поточну макроекономічну ситуацію, слід визнати, що вироблення єдиної моделі фінансового забезпечення інвестиційної діяльності для системи вищої освіти є майже неможливим, оскільки вищі навчальні заклади, як ключовий елемент цієї системи, є принципово різними структурами за критеріями форми власності та організаційно-правової форми організації діяльності.

Вищі навчальні заклади державної та комунальної форм власності змушені формувати та реалізовувати власну інвестиційну політику з огляду на приписи органів державного управління в контексті реалізації загальної інвестиційної моделі держави. Нині державні інвестиційні ресурси вкрай обмежені, через що реалізація інвестиційних проектів у державному секторі економіки здійснювалася без належної бюджетної підтримки. Як вказує академік НАПНУ України В.П.Андрущенко, з метою акумуляції необхідних інвестиційних ресурсів для забезпечення розвитку вищого навчального закладу «досвідчений ректор створює п'ять – десять додаткових джерел» [4, с.6], тобто адміністрації закладів при формуванні власної інвестиційної програми прагнуть залучити позабюджетні джерела фінансування. Вищі навчальні заклади державної та комунальної форм власності змушені повністю переорієнтуватися на підтримку поточної спроможності реалізовувати навчальний процес та здійснювати традиційні заходи навчально-виховного змісту. Тобто, фінансове забезпечення інвестиційної діяльності державних вищих навчальних закладів не відповідає принципам комплексного підходу, носить несистемний характер.

Вищі навчальні заклади приватної форми власності мають більшу гнучкість у залученні фінансових ресурсів для фінансування інвестиційної діяльності, натомість вони є

вразливими з огляду на більш високе податкове навантаження, адже такі заклади створені як звичайні підприємства (а не бюджетні установи, які відповідно до податкового законодавства є неприбутковими організаціями). Вищі навчальні заклади приватної форми власності, будучи комерційними організаціями, що націлені на отримання прибутку, можуть залучати фінансові ресурси для фінансування власної інвестиційної діяльності із будь-яких не заборонених законодавством джерел, у тому числі за рахунок кредиту. Натомість економічна доцільність залучення фінансових ресурсів на реалізацію інвестиційних проектів у сфері вищої освіти із кредитного джерела видається вельми сумнівною з огляду на високу ціну комерційного кредиту.

В результаті ринкових трансформацій вищі навчальні заклади різних форм власності змушені працювати як суто ринкові інститути, і навіть конкурувати поміж собою. Керівники вищих навчальних закладів змушені ухвалювати управлінські рішення, що спрямовані на пошук додаткових джерел доходу, а не на підвищення якості освіти та підготовку високоосвіченого фахівця. Поширення таких феноменів, як справедливо вказує член-кореспондент НАПН України М.С.Скиба, призводить до зниження ефективності національної системи освіти в цілому [5, с. 236–240]. В результаті керівники вищих навчальних закладів не мають належного економічного підґрунтя для формування та реалізації інноваційних проектів.

Органи державної влади здійснюють фінансування інвестиційної діяльності бюджетних установ, у тому числі і вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності, виходячи з розуміння необхідності підтримки їхнього функціонування як виробників суспільних благ [15]. Фінансування інвестиційної діяльності бюджетних установ здійснюється, як правило, на основі застосування методології кошторисного планування. Методологія кошторисного планування у бюджетному процесі передбачає, що кожна організація (незалежно від того – чи веде облік самостійно або через централізовану бухгалтерію) складає індивідуальні кошториси, в яких визначаються окремі фінансові показники функціонування організації у плановому періоді. Існують два типи кошторисів:

- кошторис доходів і видатків, який складають установи, які можуть отримувати доходи з позабюджетних джерел за рахунок надання платних послуг (як правило, до них належать заклади охорони здоров'я, освіти і культури, наукові установи),
- кошторис видатків, який складають установи, які зазвичай не отримують доходи з позабюджетних джерел (органи державної влади та управління, юрисдикційні органи, в тому числі суди і прокуратура).

Серед основних проблем удосконалення методології кошторисного планування можна виділити наступні:

- неможливість повного врахування динаміки цін (вартості) на основні блага (включаючи вартість праці), що споживаються (використовуються) бюджетною установою (приміром, підвищення розміру мінімальної заробітної плати, що потребувало коригування кошторисів та оперативного узгодження їх з фінансовими органами),
- відсутність методик прогнозування обсягів надходжень від надання платних послуг (окремі послуги можуть надаватися і платно, і безоплатно),
- висока залежність доходів окремих бюджетних установ від загальних макроекономічних показників (наявних і реальних доходів населення), що майже неможливо врахувати у кошторисному плануванні,
- недосконалість методик планування матеріальних витрат, і як наслідок – необґрунтоване завищення окремих видатків (ціна палива, послуг зв'язку, окремих матеріалів),
- ймовірносний характер планування кількості (одиниць) та обсягу (глибини) надання певних послуг (кількість студентського контингенту, обсяг наданих платних послуг тощо).

Перспективна модель фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти має враховувати необхідність модернізації матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів, а також удосконалення освітніх технологій. При цьому слід мати на увазі, що модернізація системи вищої освіти повинна бути спрямована на забезпечення її якості відповідно до новітніх досягнень науки, культури і соціальної практики [1].

З огляду на специфіку вищої освіти як виду економічної діяльності, інвестиції у сфері вищої освіти мають спрямовуватися на розвиток інформаційно-комунікаційних технологій навчання студентів та слухачів. Впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують підвищення ефективності навчально-виховного процесу, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві, визначено у низці програмних документів як один із пріоритетів розвитку вищої освіти [10]. Можемо визначити такі напрями інвестування, що спрямовані на дальший розвиток інформаційно-комунікаційних технологій у сфері вищої освіти:

- забезпечення поступової інформатизації системи вищої освіти, спрямованої на задоволення освітніх інформаційних і комунікаційних потреб студентів та інших учасників навчально-виховного процесу;
- запровадження дистанційного навчання із застосуванням у навчальному процесі та бібліотечній справі інформаційно-комунікаційних технологій поряд з традиційними засобами;
- розроблення індивідуальних модульних навчальних програм різних рівнів складності залежно від конкретних потреб, а також випуску електронних підручників;
- створення індустрії сучасних засобів навчання, що відповідають світовому науково-технічному рівню і є важливою передумовою реалізації ефективних стратегій досягнення цілей освіти.

Не дивлячись на недостатність бюджетних ресурсів, держава має виділяти кошти на фінансове забезпечення інвестиційних проектів, що мають на меті підтримку рівного доступу громадян до якісної вищої освіти. Серед таких проектів можна визначити:

- запровадження ефективної системи інформування громадськості про можливості здобуття вищої освіти;
- створення умов для здобуття безоплатної вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних навчальних закладах;
- удосконалення правових засад здобуття освіти за рахунок бюджетів усіх рівнів та коштів юридичних і фізичних осіб;
- розширення можливостей здобуття вищої освіти шляхом індивідуального кредитування;
- створення умов для здобуття вищої освіти дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, та дітьми-інвалідами;
- забезпечення високої якості вищої освіти та професійної мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці шляхом інтеграції вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, наукових установ та підприємств, запровадження гнучких освітніх програм та інформаційних технологій навчання;
- додержання засад демократичності, прозорості та гласності у формуванні контингенту студентів, у тому числі шляхом об'єктивного тестування; створення умов для забезпечення навчання відповідно до потреб особистості та ринку праці.

В сучасних умовах необхідно розробити новітню (перспективну) модель фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти, орієнтовану на високу якість підготовки фахівців відповідно до потреб держави, економіки, суспільства. При розробці програм активізації інвестиційного забезпечення розвитку сфери вищої освіти необхідно враховувати виклики посткризового періоду, а також особливості переходу економіки України на постіндустріальну модель розвитку. Зокрема, при формуванні моделі інвестиційного забезпечення розвитку сфери вищої освіти слід враховувати її адаптованість

до динамічних змін кон'юнктури попиту та пропозиції (перш за все на ринку праці), а також забезпечення підготовки робочої сили належної якості та в достатній кількості [12]. З іншого боку, подальший розвиток системи вищої освіти вимагає значних інвестицій, які мають акумулюватися за рахунок усіх можливих джерел і освоюватися з урахуванням конкретної специфіки проекту. Вищим навчальним закладам при формуванні інвестиційних проектів необхідно орієнтуватися перш за все на зміцнення навчально-матеріальної бази, здійснити повну комп'ютеризацію навчальних закладів, впровадити сучасні інформаційні технології, забезпечити ефективну підготовку та підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників, запровадити нові економічні та управлінські механізми розвитку освіти [14]. Усі ці проблеми потребують першочергового розв'язання.

Збільшити рівень фінансового забезпечення інвестиційного процесу у сфері вищої освіти можливо на основі проведення виваженого реформування. Вказане має передбачати, зокрема, оптимізацію мережі вищих навчальних закладів. Також мають бути переглянуті підходи і критерії, які застосовуються при ухваленні рішень щодо інвестування розвитку вищих навчальних закладів за рахунок бюджетних коштів. На державному рівні варто змінити зовнішні критерії оцінки якості діяльності вищого навчального закладу. Допоки діє принцип «більше студентів – більше грошей» – страждає якість освіти. Відтак, необхідно розробити комплексні критерії оцінки якості освітнього процесу, які включають: оцінювання змісту та технологій навчання, що застосовуються під час навчання; оцінювання отриманих студентом знань; вимоги до організації та контролю за здійсненням навчального процесу; сучасні вимоги до компетентності викладачів та студентів; чітку і прозору процедуру самообстеження вищого навчального закладу як підґрунтя системи забезпечення якості.

Вирішення проблеми фінансового забезпечення інвестиційної діяльності системи вищої освіти дасть змогу досягти не лише короткотермінового економічного успіху, а й закласти засади для формування сталих довготермінових тенденцій розвитку національної економіки з її подальшою інтеграцією в Європейський простір вищої освіти. Академік НАПН України В.І. Луговий вказує, що для України входження в європейські простори вищої освіти і досліджень надзвичайно важливе, оскільки є кроком на шляху до реальної інтеграції в світову спільноту [6, с. 6–7]. Зрозуміло, що без належного фінансового забезпечення вказане завдання вирішити неможливо. Тому має бути сформульована чітка позиція: або ми реалізуємо відповідну інтеграційну програму на підставі належного ресурсного (у тому числі фінансового) забезпечення, або припиняємо (призупиняємо) її.

Перспективна модель фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти має бути побудована з врахуванням пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку вищої освіти. Серед таких напрямів виділимо наступні:

- постійне підвищення якості вищої освіти, оновлення її змісту та форм організації навчально-виховного процесу;
- забезпечення економічних і соціальних гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;
- органічне поєднання освіти і науки;
- запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій;
- створення індустрії сучасних засобів навчання і виховання, повне забезпечення ними вищих навчальних закладів;
- переорієнтація функціонування ринку освітніх послуг на основі належного науково-методичного забезпечення;
- інтеграція вітчизняної вищої освіти до європейського та світового освітніх просторів.

Особливістю інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти є необхідність закупівлі наукового та навчального обладнання, модернізації науково-педагогічної бази, здійснення витрат на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів та ін. Фактично йдеться про фінансування інвестицій, які можуть дати економічну віддачу (окупитися) через строки, що значно перевищують середні в економіці, або навіть зовсім не окупитися. З цього випливає, що інвестиції у сфері вищої освіти апіорі не можуть бути конкурентоспроможними

(звичайно, якщо йдеться про створення класичних технологій вищої освіти, а не псевдо-освіти). Вирішити цю проблему може лише держава в рамках реалізації державної соціально-економічної політики шляхом надання пільг і преференцій для інвесторів, які реалізують освітні проекти. Наголошуємо, що пільги має отримувати не заклад, який реалізує інвестиції, а саме інвестор – тобто, суб'єкт економічних відносин, який надав інвестиційний ресурс (це може бути вищий навчальний заклад, громадська організація студентів, корпоративна структура, промислове підприємство, іноземний інвестор, орган місцевого самоврядування тощо). Лише в такому разі проблему «непривабливості» освітніх інвестицій з точки зору вільного ринку може бути вирішено (оскільки завдяки пільгам «компенсуються» певні «недоліки» таких інвестицій).

Враховуючи викладені міркування, можемо сформулювати перспективні завдання державної підтримки фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти: 1) удосконалення інструментарію державного регулювання інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти, 2) обґрунтування концептуальних положень до політики державного (бюджетного) фінансування освітніх інвестицій, 3) впровадження ефективної моделі державно-приватного партнерства у сфері фінансування інвестиційної діяльності вищих навчальних закладів, 4) стимулювання модернізації техніко-технологічної бази вищої освіти, підвищення рівня її інтелектуального та матеріального забезпечення, підтримка повноцінної участі у програмах міжнародного освітнього співробітництва.

Відтак, перспективна модель фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти має передбачати:

- **визначення державного фінансування та інвестування вищої освіти як пріоритетного напрямку видатків бюджету;**
- формування багатоканальної системи інвестиційного забезпечення вищої освіти;
- повноцінне фінансування державою здобуття вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах у обсязі, визначеному державними стандартами;
- стимулювання інвестицій юридичних і фізичних осіб у розвиток вищої освіти;
- визначення пріоритетних напрямів інвестування вищої освіти і концентрація фінансових ресурсів для їх реалізації;
- **забезпечення ефективного використання коштів на функціонування та розвиток вищої освіти.**

Ефективність фінансування капітальних інвестицій, спрямованих у розвиток сфери вищої освіти, забезпечуватиметься на основі встановлення та неухильного дотримання таких базових принципів її фінансування:

- поступовий перехід до формування видатків державного та місцевих бюджетів на вищої освіту на основі встановлених нормативів;
- чітке розмежування бюджетного та позабюджетного фінансування діяльності навчальних закладів;
- забезпечення підзвітності та прозорості використання коштів;
- забезпечення формування державного замовлення на підготовку фахівців у вищих навчальних закладах різних форм власності на конкурсній основі з урахуванням якості освітніх послуг;
- **здійснення економічної діяльності навчальними закладами на засадах неприбутковості.**

Основними заходами, спрямованими на удосконалення моделі фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти, мають стати:

- **поліпшення технології формування видатків бюджетів різного рівня на вищу освіту, удосконалення системи кількісних та якісних показників для нормування зазначених видатків;**
- **розроблення диференційованих стандартів інфраструктурного забезпечення навчальних закладів різних типів;**
- **розроблення та запровадження диференційованих нормативів витрат на**

здійснення діяльності навчальними закладами;

- запровадження змішаного фінансування інноваційних проектів у галузі освіти, зокрема розроблення та запровадження механізму пільгового оподаткування доходів фізичних осіб, які спрямовують власні кошти на оплату навчання;
- удосконалення правового підґрунтя для приватного фінансування діяльності навчальних закладів;
- проведення органами управління освітою (державними та місцевими) регулярного моніторингу інвестування навчальних закладів з подальшим коригуванням відповідних дій;
- запровадження спільного державного та громадського контролю за формуванням і виконанням бюджетів навчальних закладів;
- застосування енерго- і теплозберігаючих технологій, ощадливе використання та розподіл ресурсів, що спрямовуються на освіту;
- модернізація мережі навчальних закладів.

На основі вказаних пропозицій та рекомендацій має бути вироблена чітка стратегія державної політики у сфері інвестування розвитку вищої освіти. Запронована стратегія має бути узгоджена (гармонізована) з іншими стратегічними документами, що визначають напрями прискорення соціально-економічного розвитку держави.

Одним із перспективних важелів стимулювання фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти є податки. Пропонуємо запровадження наступних податкових преференцій для інвесторів, що вкладають кошти у розвиток вищої освіти: виключення з бази оподаткування податком на прибуток коштів, що направляються на підготовку та перепідготовку фахівців у вищих навчальних закладах; застосування прискореної податкової амортизації на основні засоби вищих навчальних закладів; застосування пільг по сплаті земельного податку; звільнення з-під митного оподаткування навчального обладнання, що не виробляється в Україні [8].

На рівні державного управління доцільно провести роботу, спрямовану на удосконалення методології програмно-цільового планування, за яким плануються та здійснюються бюджетні видатки, у тому числі видатки на фінансування інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти. Ідея програмно-цільового методу полягає у тому, щоб забезпечити належну результативність та ефективність використання бюджетних коштів з метою отримання конкретних результатів з мінімально можливими витратами. Іншими словами, вкладені фінансові ресурси мають «працювати» на досягнення конкретного результату у розумні строки.

У практиці застосування програмно-цільового методу бюджетного проектування застосовують систему показників результатів виконання програм, яка охоплює показники затрат, продукту, ефективності, результату. Показники затрат є джерелом інформації, які дозволяють визначити необхідний обсяг фінансових ресурсів. Показники продукту слугують основою для визначення (уточнення) потреби у фінансових ресурсах, вказують на обсяг отриманих благ (виготовленої продукції, наданих послуг, виконаних робіт) в результаті реалізації програми. Показники ефективності дають змогу оцінити ефективність виконання заходів програми у комплексі, кількісно показують досягнуті ефекти. Показники результату характеризують ступінь вирішення поставлених завдань, вони слугують основою для визначення результативності діяльності розпорядника бюджетних коштів.

Практичне застосування програмно-цільового методу в практиці бюджетного планування дозволяє підвищити відповідальність головних розпорядників бюджетних коштів (у тому числі Міністерства освіти і науки, вищих навчальних закладів) у досягненні конкретних результатів, встановити чіткі критерії бюджетного фінансування (строки, обсяги, поворотність, додаткові умови тощо), оптимізувати процес бюджетного адміністрування.

При цьому системний аналіз положень ст.87 БК, яка встановлює перелік видатків, що здійснюються з Державного бюджету України, дозволяє зробити висновок, що законодавець в якості цільового орієнтиру при розгляді та затвердженні показників видаткової частини

бюджетів бере за основу не результати з точки зору кількості та якості наданих суспільству благ (послуг), а кількість функціонуючих бюджетних установ. Так, в п.7 зазначеної статті вказано, що за рахунок коштів Державного бюджету фінансуються окремі заклади освіти (навчальні заклади державної форми власності, в тому числі окремі школи, вищі навчальні заклади, позашкільні заклади тощо). У той же у законодавстві України відсутні правові вимоги щодо оцінки обгрунтованості запланованих результатів під час при розгляду та затвердження проектів видаткової частини відповідних бюджетів. Іншими словами, необгрунтованість або нереалістичність запланованих результатів не є безумовною підставою для відмови у затвердженні відповідного показника видатків. Вказане положення призводить до затвердження показників видатків, які передбачають фінансування низькорезультативних програм, або програм з наперед невідомим результатом, або «надлишкових» бюджетних установ, або надання «непотрібних» суспільству послуг (такі приклади нерідко наводяться у науковій і періодичній літературі).

Оцінити результативність соціальних видатків можна за допомогою методу кореляційно-регресійного аналізу, який дає змогу оцінити щільність зв'язку між результатними та факторними показниками. З використанням цього методу можна порівняти залежність певного результативного показника (рівень освіченості, рівень кваліфікованої зайнятості, рівень професійної захворюваності тощо) в залежності від зміни факторного показника (у нашому – обсяг видатків бюджету на фінансування інвестиційної програми або інвестиційного проекту у сфері вищої освіти).

Проведення аналізу інвестиційних видатків на реалізацію освітніх програм із застосуванням оновлених показників, у тому числі тих, що характеризують якість освіти, дасть змогу дати об'єктивну оцінку обгрунтованості проектів бюджетів в частині реалізації функцій держави в частині фінансування інвестиційної діяльності у системі вищої освіти.

Література

1. Грищенко І.М. Вища освіта в системі досліджень економічних процесів// Економіка і управління. – 2011. – №1 (49). – С.36–41.
2. Грищенко І.М. Підприємницькі аспекти трансформації вищих навчальних закладів України / І. М. Грищенко // Вісник КНУТД. – 2013. – № 5. – С. 50–64.
3. Грищенко І.М. Професійна освіта в системі економічних досліджень: Монографія. – К.: Грамота, 2014. – 384 с.
4. Економіка вищої освіти України: тенденції та механізм розвитку / за ред. акад.НАПНУ В.П.Андрущенка. – К.: Педагогічна преса, 2006. – 208 с.
5. Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні [монографія] / за ред. чл.-кор. НАПНУ І.М.Грищенка. – Хмельницький: ХНУ, 2010. – 478 с.
6. Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України / за ред. акад.НАПНУ В.І.Лугового. – К.: Педагогічна преса, 2009. – 384 с.
7. Економічні умови забезпечення якості освітніх послуг у системі вищої освіти [монографія] / за ред. чл.-кор. НАПНУ І.М.Грищенка. – К: Педагогічна думка, 2012. – 364 с.
8. Захарін С.В. Податкове стимулювання інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти / С.В.Захарін // Гармонізація оподаткування в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів: збірник тез наукової конференції. – Ірпінь: НУДПС України, 2011. – С.113–114.
9. Захарін С.В. Перспективи інвестиційного забезпечення розвитку сфери вищої освіти в контексті глобалізаційних викликів / С. В. Захарін // Економіка і управління. – 2011. – № 3. – С.35–46.
10. Инновационная политика высшего учебного заведения / под ред. д.э.н. Р.Н.Федосовой. – М.: Экономика, 2006. – 178 с.
11. Капітальні інвестиції [збірник статистичних матеріалів] / Держстат. – Електронний ресурс. – Доступний з: www.ukrstat.gov.ua.

12. Комарова О.А. Освітній потенціал: теоретико-методологічні та практичні аспекти формування / О.А.Комарова. – Кіровоград: ДЛАУ, 2009. – 336 с.
13. Кучеренко Д. Г. Стратегії розвитку освітніх систем країн світу [монографія] / Д. Г. Кучеренко, О. В. Мартинюк. – К.: ІПК ДСЗУ, 2011. – 312 с.
14. Повышение качества высшего образования и Болонский процесс / В.А.Трайнев, С.С.Мкртчян, А.Я.Савельев. – М.: Дашков и К., 2010. – 392 с.
15. Україна у вимірі економіки знань / За ред.акад.НАН України В.М.Гейця. – К.: Основа, 2006. – 592 с.

РОЗДІЛ 5

ПЕРСПЕКТИВНІ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ МОДЕЛІ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

5.1. ПЕРСПЕКТИВНА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА МОДЕЛЬ ПІДТРИМКИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Рівень розвитку освітньої системи країни є одним з ключових індикаторів, за яким визначається індекс глобальної конкурентоспроможності, а фінансові вкладення в освіту є найважливішими інвестиціями в людський капітал. До основних причин загострення конкурентної ситуації на ринку освітніх послуг в Україні слід віднести: зростання кількості та ринкової частки недержавних освітніх закладів, які відзначаються більшою мобільністю, розвиненою матеріально-технічною базою, гнучкістю цінової політики; входження України в Європейський освітній і науковий простір та, як наслідок, конкуренція із зарубіжними ВНЗ.

Досліджуючи проблему конкурентоспроможності ВНЗ, необхідно відзначити, що ситуація на вітчизняному ринку освітніх послуг з кожним роком стає все більш напруженою, а система управління вищими навчальними закладами, зважаючи на її консервативність та залежність від бюджетного фінансування, є найбільш вразливою ланкою в практиці управління конкурентоспроможністю. Це обумовлює необхідність розв'язання завдання формування найбільш ефективної моделі фінансування освіти в контексті стійкого розвитку системи освіти та забезпечення її конкурентоспроможності.

Зазначене визначає актуальність проблеми оцінювання та управління конкурентоспроможністю ВНЗ, дослідженню якої присвятили свої праці такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: О.Ю. Белаш, І.М. Гараєв, В.А. Лазарев, І.Р. Лошенко, С.А. Мохначев, Н.І. Пащенко, Х.А. Фасх'єв, у взаємозв'язку з фінансово-економічними чинниками з метою зниження рівня невизначеності у подальшому розвитку вищих закладів освіти, як суб'єктів освітньої діяльності. Проблематика стану фінансування освітньої сфери займає важливе місце в дослідженнях вітчизняних науковців, серед яких: О. Василик, В. Гейсць, В. Глушенко, О. Бойко, Т. Оболенська, П. Саблук, І. Чугунов та ін., однак питання розробки оптимальної моделі фінансування освіти залишається відкритим.

Як зазначалося в п. 2.2 конкурентні переваги ВНЗ останнім часом все частіше виявляються в здатності вищих навчальних закладів до підвищення якості управлінських, маркетингових, інноваційних та інших процесів, залежать від кваліфікації викладацького складу, рівня матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів, доступності для викладачів і студентів новітніх технологій, використання ефективних сучасних методів викладання. Але всі ці фактори безпосередньо залежать від рівня фінансового забезпечення ВНЗ та ефективності використання наявних в його розпорядженні ресурсів. Це особливо актуалізує проблему оптимізації джерел фінансування вітчизняної вищої освіти, яка на сучасному етапі соціально-економічного розвитку країни не менш актуальна і в контексті бюджетних проблем країни. З огляду на це пошук ефективних варіантів (моделей) фінансування сфери вищої із врахуванням передового світового досвіду належить до першочергових завдань, які потребують вирішення як на методологічному рівні, так і в практичній площині.

Аналіз факторів конкурентоспроможності ВНЗ свідчить, що в сучасних умовах важливе значення повинно відводитися як удосконаленню системи фінансування державних ВНЗ, так і механізмам розподілу бюджетних коштів між закладами освіти. До основних факторів, що визначають тенденції у зазначеній сфері слід віднести: трансформаційні процеси, які відбуваються в системі сучасної освіти; скорочення бюджетного фінансування вищої освіти, що вимагає від ВНЗ постійного пошуку інших джерел залучення фінансових ресурсів для свого стабільного розвитку і є визначальною умовою високого рівня конкурентоспроможності; зміна характеру і змісту вищої освіти, що пов'язано з необхідністю формування індивідуальних освітніх програм навчання, диверсифікації їх за змістом, термінами та формами надання освітніх послуг усім категоріям студентів і слухачів.

Зазначимо, що якість та конкурентоспроможність освітніх послуг, забезпечення ефективності реформ у вищій школі вимагає достатності обсягів фінансування, а також залежить від оптимальності складу і структури джерел фінансування, форм та методів, які при цьому використовуються. Проте, в Україні домінуючим джерелом сьогодні залишаються

кошти державного і місцевих бюджетів, оскільки саме державі належить пріоритет у формуванні, реалізації та модернізації освітньої політики відповідно до вимог сучасності.

Метою даного дослідження є формування нового бачення перспектив і засобів досягнення цілей вищої школи, аналіз моделей та механізмів фінансування, які дозволятимуть ВНЗ в умовах економічних і технологічних криз підтримувати достатній рівень конкурентоспроможності.

Аналіз міжнародного досвіду у сфері фінансування освіти свідчить, що в країнах Європи навчання у вищій школі для студента, як правило, є безкоштовним [1]. Аналізуючи досвід фінансування ВНЗ в різних країнах світу Е.І. Скоблева робить висновок, що можна фінансувати або споживача, або виробника освітніх послуг. На її думку країни з ринковою економікою фінансують споживача, країни з командно-адміністративною економікою – виробника [1]. Однак, у країнах ОЕСР практикується два концептуально різних підходи до оплати вищої освіти. Один з них полягає в тому, що держава оплачує вартість навчання вищим навчальним закладам, а студентам надає стипендії та / або гранти на період навчання для оплати витрат на проживання та компенсацію додаткових витрат, пов'язаних з навчанням, наприклад, таких як стажування (Норвегія, Швеція, Ірландія, Німеччина). Інший підхід полягає в тому, що оплата навчання здійснюється самим студентом, однак студент отримує за сприяння держави або грант (Голландія), або довгострокову позику (США, Великобританія). У разі надання гранту, отримання освіти залишається по суті безкоштовним для студента. Надаючи студентам позику, держава впливає і на встановлення плати за навчання.

Таким чином, фінансування вищої освіти в Європі здійснюється або безпосередньо, шляхом прямого перерахування коштів навчальним закладам, або опосередковано – через надання фінансової підтримки студентам чи переказ некомерційним благодійним організаціям бюджетних коштів для їх подальшого перерозподілу. У Євросоюзі прямі бюджетні асигнування складають 83,7% суспільно-державних витрат. Цю форму фінансування вважають кращою практично у всіх країнах [2]: так, у Чехії, Греції, Іспанії, Франції, Польщі, Португалії, Румунії та Словаччині більше 90 % коштів, виділених на вищу освіту, надходять безпосередньо в бюджет навчальних закладів.

Порівняльний аналіз систем бюджетного фінансування в різних країнах Європи, представлений в праці [3], дозволив виявити особливості окремих підходів до фінансування, орієнтованих на економічне стимулювання підготовки студентів різних спеціальностей, а також розвиток різних напрямів діяльності ВНЗ, зокрема:

- досвід окремих земель Німеччини, у яких вартість підготовки студента та обсяг фінансування наукової діяльності диференційовані залежно від набутої спеціальності або галузі досліджень;
- досвід земель Північна Рейн-Вестфалія и Рейнланд-Пфальц (Німеччина), в яких бюджетне фінансування дослідницької діяльності залежить від доходів від наукової діяльності, одержаних на основі контрактів з підприємствами;
- досвід землі Рейнланд-Пфальц (Німеччина), орієнтований на стимулювання експорту освітніх послуг;
- досвід Швеції, в якій значна увага приділяється фінансуванню таких спеціальних завдань, як стимулювання освітньої діяльності щодо підготовки фахівців з малозатребуваних спеціальностей або розробка нових програм;
- досвід Фінляндії, в якій передбачаються цільові асигнування на видатні дослідницькі роботи.

Слід зазначити, що реформа систем бюджетного фінансування ВНЗ, яка відбувається в країнах Європи, націлена на розширення автономії, а отже, й відповідальності ВНЗ у вирішенні питань бюджету, організаційної структури та кадрової політики. Це повинно привести до підвищення конкурентоспроможності ВНЗ в дослідженнях та освіті, впровадження відповідної системи фінансової звітності, застосування у сфері вищої освіти сучасних методик стратегічного та функціонального менеджменту.

В результаті узагальнення праць [2–5] виокремлено такі основні моделі фінансування вищої освіти, застосовувані у зарубіжних країнах:

1. У більшості країн, що розвиваються, бюджетне фінансування здійснюється на договірній основі. Особливістю договірного фінансування є те, що обсяг бюджетних асигнувань слабо пов'язаний з результатами діяльності ВНЗ.

2. Фінансування вищих навчальних закладів відповідно до вартості навчання – на основі нормативного подушного методу (Канада, Великобританія, Франція, Японія, Швеція, Норвегія, деякі держави Азії та Африки, що розвиваються). Нормативне подушне фінансування припускає, що уряд або адміністративно встановлює нормативи вартості навчання, або вони визначаються в результаті конкуренції ВНЗ за бюджетні асигнування (перемагає той, хто запропонує найменшу вартість навчання при необхідному рівні якості).

3. Фінансування «за результатами». У цьому випадку система виділення бюджетних коштів орієнтована на досягнення певних цільових результатів. Бюджетні кошти звичайно виділяються вищим навчальним закладам залежно від фактичного випуску студентів і аспірантів. Цей підхід використовують Данія, Фінляндія, Ізраїль, Голландія та деякі інші держави.

4. Фінансування, орієнтоване на потреби, передбачає, що бюджетні кошти надходять від держави безпосередньо до ВНЗ. В рамках цієї моделі ВНЗ, що підписав угоду з відповідним державним органом, зобов'язується готувати необхідних із суспільної точки зору фахівців за заздалегідь визначеними узгодженими цінами. Перевагою цієї моделі є те, що одночасно підвищується ефективність та мінімізуються витрати держави на підготовку необхідних фахівців. Проте, відповідність планової підготовки фахівців реальній потребі ринку праці визначається ступенем точності відповідних прогнозних оцінок держави.

5. Придбання державою у ВНЗ освітніх послуг для певних цілей. Дана система фінансування вищої освіти орієнтована на ринок. ВНЗ приймають участь у конкурсах на отримання держзамовлення на підготовку фахівців. При цьому виграє той ВНЗ, який за оптимального рівня витрат надає освітні послуги, що найкращим чином відповідають умовам конкурсу (потребам суспільства). Відмінність від попередньої моделі полягає в конкурсній процедурі розподілу державного замовлення і можливості скоротити витрати держави на освіту.

6. Фінансування, яке здійснюється безпосередньо споживачами освітніх послуг та орієнтоване на попит і внутрішні потреби закладу освіти. За цієї системи фінансування використовуються державні зобов'язання, які надаються у вигляді ваучерів, що мають обмежений термін дії, безпосереднім споживачам освітніх послуг. Як і в інших моделях, фінансування на основі ваучерів може бути доповнене доплатою з боку студента. Саме цей фактор вимагає від студентів більшої вимогливості до якості освітніх послуг, і тому таку модель слід вважати найбільш ефективною.

Слід зазначити, що закордонний досвід передбачає використання близько 4000 схем фінансування на основі ваучерів по оплаті навчання, які надаються безпосередньо споживачам освітніх послуг, розрізняються ступенем та характером державного регулювання у сфері освіти і залежать від використовуваного підходу до застосування ваучерних схем фінансування (ліберального ринкового підходу або підходу соціальної політики) [4].

В більшості країн склалася система багатоканального фінансування вищої освіти з домінуванням бюджетної форми в поєднанні з різними альтернативними, позабюджетними джерелами фінансування. Процес реформування схеми багатоканального фінансування вищої освіти відбувається не шляхом простого заміщення бюджетних джерел позабюджетними, а шляхом активного розвитку системи студентського кредитування. В розвинутих країнах стало загальноновизнаним, що держава несе виключну відповідальність у фінансуванні капітальних витрат і, перш за все, у фінансуванні вузівської науки, а також асигнувань в будівництво та розширення інфраструктури ВНЗ. В розвинутих країнах держава продовжує зберігати свої зобов'язання у фінансуванні поточних витрат на вищу

освіту, сприяючи таким чином скороченню нерівності в можливостях вступу до ВНЗ різних категорій абітурієнтів. Проте, останнім часом зміни в фінансуванні вищої освіти вказують на те, що більшість країн орієнтовані на віддачу у сфері наукових досліджень, а не у сфері навчання. Фінансування освіти безпосередньо на основі коефіцієнта продуктивності (результатів навчальної діяльності) здійснюється лише в трьох країнах – в Данії, Швеції та Нідерландах, де ВНЗ фінансуються на основі присвоєних наукових ступенів та позитивної оцінки їх діяльності.

За іншою класифікацією науковці розрізняють три головні моделі розподілу ресурсів серед ВНЗ – це: модель, що ґрунтується на формулі (formula based); проектне фінансування (project based); модель, основою якої є контракт (contract based) [4, 5]. Фінансування на основі формули здійснюється за критеріями: кількості студентів або кількості співробітників ВНЗ (критерії «входу»); кількості виданих дипломів, зароблених студентами кредитів (критерії «виходу»); комбінації критеріїв «входу» і «виходу». Згідно моделі проектного фінансування університети надають державним органам свої бюджетні кошториси. При цьому зазначимо, що проектне фінансування найчастіше застосовується для науково-дослідної діяльності ВНЗ та найчастіше – на конкурсній основі. Модель фінансування на основі контракту передбачає підписання індивідуальних контрактів між університетами та державою (в контрактах, як правило, узгоджуються освітні або науково-дослідні послуги, які плануються університетом, та індикатори їх успішного виконання).

На практиці в системах вищої освіти країн ЄС всі ці три моделі приблизно у 30 % випадків використовуються одночасно. Проте найбільш популярною є модель фінансування на основі формули. До переваг цієї моделі відносять: по-перше, справедливість і прозорість процесу розподілу фінансових ресурсів; по-друге, зниження адміністративного навантаження. Найбільшу вагу у формулах фінансування до цих пір мають такі критерії, як кількість студентів та число абітурієнтів в університеті, трудомісткість та матеріаломісткість їх навчання [5], але в останні роки збільшується вага показників «виходу», направлених на результат, наприклад, кількість виданих дипломів.

Отже, в даний час більшість країн прагне використовувати комбіновані підходи, намагаючись знайти оптимальні варіанти, що дозволяють не тільки забезпечити для своїх громадян доступ до вищої освіти, а й контролювати якість роботи вищого навчального закладу і результати навчання студентів.

Аналізуючи систему фінансування національних ВНЗ, до факторів, які визначають її особливості, слід віднести такі: організаційно-правова форма управління та форма власності, рівень ВВП, розміри доходів населення, податкове законодавство, спосіб формування державного бюджету, обсяги державного замовлення на підготовку фахівців, тип і рівень акредитації ВНЗ, попит на освітні послуги, обсяги прийому студентів-контрактників, спонсорської допомоги, рівень конкурентоспроможності ВНЗ [6].

Загалом всі джерела фінансування системи освіти в Україні поділено на два основні фонди: державний бюджет та спеціальний фонд (позабюджетні джерела). Напрями розподілу коштів загальнодержавного та місцевих бюджетів на освіту визначено Законами України «Про вищу освіту» [7] та «Про освіту» [8]. Згідно Закону України «Про вищу освіту» [7] для фінансування вищих навчальних закладів можуть залучатися додаткові джерела фінансування, не заборонені законодавством. Залучені кошти, які формують спеціальний фонд, спрямовуються на здійснення статутної діяльності вищого навчального закладу у порядку і на умовах, визначених законодавством. Співвідношення між бюджетним і не бюджетним фінансуванням освіти залежить від дії великої кількості чинників, а саме: темпів економічного розвитку, наявності бюджетних ресурсів за адекватної державної політики у сфері освіти, форми власності вищого навчального закладу та ефективності керівництва ним.

Необхідність формування спеціального фонду, в якому акумулюються кошти за надані вищим навчальним закладом платні послуги, обумовлюється обмеженістю обсягів бюджетного фінансування. Джерелами формування спеціального фонду фінансування системи освіти в Україні є: а) кошти, отримані від надання додаткових освітніх послуг; б)

спонсорські кошти; в) кошти благодійних фондів; г) кошти, отримані від надання комерційних послуг; д) плата за навчання; е) залучені кошти: кошти банківського та небанківського кредитування; державне кредитування (стипендії) на навчання у провідних вітчизняних та зарубіжних ВНЗ; є) кошти (гранти), отримані від участі у міжнародній кооперації ВНЗ (міжнародних проектах); ж) міжнародна допомога [9]. Крім того, в ролі донорів необхідних фінансових ресурсів для реалізації певних проектів розвитку системи освіти можуть виступати державні установи різних країн, міжнародні організації, некомерційні організації, зокрема громадські організації, приватні особи. Проблему збереження та розвитку матеріально-технічної та навчально-лабораторної бази (ступінь зносу основних засобів досягає більше 60%) окремі ВНЗ вирішують також шляхом здачі в оренду майна, хоча це не дозволяє докорінно покращити ситуацію і може розглядатися як тимчасові заходи.

Проте основним джерелом фінансування діяльності державних ВНЗ в сучасних умовах залишаються кошти державного та місцевих бюджетів, що спрямовуються на підготовку фахівців у межах державного замовлення та проведення науково-дослідних робіт. Згідно ст. 61 п. 2 Закону України «Про освіту», держава зобов'язується забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в розмірі не менше 10% національного доходу (за розрахунками це становить приблизно 8 % ВВП). В той же час, як показує аналіз, за часів незалежності України у жодному бюджеті зазначена стаття не виконувалась. Для порівняння: обсяг видатків на освіту до ВВП в окремих країнах з ринковою економікою становить від 3,6 до 5,8 %, зокрема, в Японії – 3,6, Німеччині – 4,8, США – 5,6, Франції – 5,8, у Бельгії та Фінляндії відповідно по 6,3; понад 7 в Ісландії, Норвегії та Швеції. Динаміку ВВП та видатків на освіту в Україні загалом і вищу освіту зокрема наведено в табл. 13.

Дані, наведені в праці [6] свідчать, що обсяги видатків на освіту в Україні, незважаючи на стійку тенденцію до зростання, суттєво відстають від аналогічних показників розвинутих країн. І хоча протягом досліджуваного періоду видатки на освіту випереджали показники зростання обсягу ВВП (крім 2011 та 2013 років), що є позитивним явищем, бюджетні витрати забезпечували переважно тільки фінансування витрат державних ВНЗ на стипендії, частково заробітну плату та комунальні платежі. Це пояснюється тим, що нормативний метод визначення обсягів фінансування, який використовується як спосіб розподілу бюджетних коштів, припускає їх коригування в сторону зменшення у

**Динаміка ВВП та видатків зведеного і державного бюджету на освіту
(розраховано автором за даними [10–14])**

<i>Показники</i>	<i>2007</i>	<i>2008</i>	<i>2009</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
ВВП, млн. грн.	720731, 0	948056, 0	913345, 0	1082569, 0	1302079, 0	1411238, 0	1454931, 0
Коефіцієнти зростання ВВП (ланцюгові)	1,32	1,32	0,96	1,19	1,2	1,08	1,03
Загальні видатки зведеного бюджету на освіту всього, млн. грн.	44333,6	60959,4	66773,6	79826,1	86253,6	101547,5	105534,1
у т.ч. за державним бюджетом, млн. грн.	15149,7	21554,3	23925,7	28807,5	27232,7	30242,9	30942,9
Загальні видатки зведеного бюджету на освіту в % до ВВП	6,2	6,4	7,3	7,4	6,6	7,2	7,3
у тому числі за державним бюджетом в % до ВВП	2,1	2,3	2,6	2,7	2,1	2,1	2,1
Коефіцієнти зростання:							
- загальних видатків зведеного бюджету на освіту всього (ланцюгові)		1,4	1,1	1,2	1,1	1,2	1,0
- у т.ч. за державним бюджетом (ланцюгові)		1,1	1,2	1,0	0,8	1,0	1,0

зв'язку з нестачею. Це обумовлює необхідність удосконалення або розробки підходу до визначення обсягів фінансування із врахуванням мінімальних соціальних стандартів, які дозволятимуть встановити нижню межу обов'язкового фінансового забезпечення розвитку освіти або застосування моделей кредитування студентів, враховуючи кращий світовий досвід.

Слід відзначити, що брак фінансування системи освіти викликає безліч не лише економічних, а й соціальних проблем. До таких проблем можна віднести: заборгованість ВНЗ по соціальних виплатах та комунальних послугах, ослабленість системи державного кредитування студентів, припинення фінансування програм покращення житлових умов науково-педагогічних працівників, недостатній обсяг фінансування наукової сфери, гальмування інноваційних програм розвитку освітньої системи. Крім того, необхідність збереження та розвитку матеріальної та навчально-методичної бази зумовлює залежність навчальних закладів від коштів, які надходять як плата за навчання студентів-контрактників, що негативно позначається на якості підготовки фахівців та, як наслідок, конкурентоспроможності ВНЗ [15].

З огляду на зазначене, диверсифікація джерел фінансування освіти (залучення коштів студентів, запровадження освітнього кредитування, відкриття програм платної додаткової професійної освіти, проведення наукових досліджень на замовлення та ін.) є одним із способів зменшення ресурсної залежності ВНЗ від держави. Ця проблема особливо загострилася внаслідок фінансово-економічної кризи, створюючи загрозу розвитку вищої освіти в Україні: з одного боку скоротилися можливості бюджетного фінансування ВНЗ та, як наслідок, можливості збільшення рівня заробітної плати професорсько-викладацького складу, видатків на наукові дослідження, бюджетного фінансування пільгових кредитів на будівництво житла для науково-педагогічного та педагогічного персоналу; з іншого боку – зросла частка коштів спеціального фонду, зароблених власне державними вищими навчальними закладами [16].

Іншим важливим індикатором розвитку освітньої системи та забезпечення її конкурентоспроможності є динаміка показника інвестицій в освітню сферу, особливо зважаючи на те, що Україна обрала модель розвитку економіки, заснованої на знаннях. В табл. 2 наведено дані про динаміку показників капітальних інвестицій в освіту за абсолютною величиною та їх часток в загальному обсязі інвестицій.

Таблиця 14

Динаміка капітальних інвестицій в освіту в Україні (розраховано автором за даними [17])

<i>Показник</i>	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
Загальний обсяг капітальних інвестицій за видами економічної діяльності, млн. грн.	189060,6	259932,3	293691,9	267728,0
Освоєно інвестицій в освіту, млн. грн. у фактичних цінах	1935,1	2223,9	1502,7	1053,9
Коефіцієнти зростання (ланцюгові)	-	1,149	0,676	0,701
Частка інвестицій в освіту, % до загального обсягу інвестицій	0,010	0,009	0,005	0,004

Як свідчать дані табл. 14 частка капітальних інвестицій в освіту в досліджуваному періоді має тенденцію до зниження – від 1 % загального їх обсягу у 2010 році і до 0,4% у 2013 році, що, враховуючи загальний стан освітньої сфери в Україні, не можна вважати позитивним. При цьому протягом аналізованого періоду з 2010 по 2013 рр. зростання обсягу капітальних інвестицій в освіту в абсолютному вимірі спостерігалось лише у 2011 році, після чого значення показника знизилось по відношенню до 2010 року майже у 2 рази. Безумовно така ситуація не могла не позначитися на потенціалі вітчизняних ВНЗ, в тому числі і в науковій сфері.

Важливе місце серед джерел фінансування ВНЗ України різних форм власності займає цільове фінансування міжнародних організацій та оплата за навчання іноземних студентів (в Україні вищу освіту здобувають понад 27 тис. студентів із більше ніж 110

країн світу). У рамках програми Європейського союзу ТЕМПУС реалізовано 126 проектів із загальним бюджетом понад 27 млн. євро [6]. Результатом співпраці вітчизняних ВНЗ з потенційними роботодавцями та іноземними вищими навчальними закладами є значне підвищення якості освітніх послуг та залучення додаткових фінансових ресурсів, що робить вітчизняні ВНЗ більш конкурентоспроможними не тільки на внутрішньому ринку освітніх послуг, але й на зовнішньому, підвищує їх потенціал.

Дослідження, проведені компанією СКМ спільно з фондом „Розвиток України», дозволили визначити найбільш ефективні освітні програми ВНЗ України з роботодавцями та іноземними університетами таких країн як: Словаччина, Чехія, Франція, Фінляндія, Німеччина, Великобританія, Греція, Білорусь, Казахстан, США, Австрія, Нідерланди, Іспанія, Португалія, Італія, Туреччина, Росія, Румунія, Польща, Бельгія, Японія, ЄС, Індія, Канада, Китай, Латвія [18, 19]. Це такі освітні програми як: ERASMUS, яка є провідною у ЄС в галузі освіти задля досягнення мобільності студентів та викладачів з метою європейського співробітництва у цій галузі (річний бюджет програми перевищує 450 млн.євро)); СОКРАТ (SOCRATES) – європейська освітня програма, метою якої є популяризація ідеї безперервної освіти, спрощення доступу до освіти, вивчення мов, досягнення більшої мобільності та інноваційний розвиток; програма GRUNDTVIG, якою передбачається фінансування майже всіх форм неспеціалізованої та безперервної освіти для дорослих для різних категорій населення та учасників освітнього процесу; програма TEMPUS охоплює 27 країн Західних Балкан, Східної Європи та Центральної Азії, Північної Африки і Близького Сходу та сприяє розробкам ЄС в галузі вищої освіти на основі Лісабонської стратегії та Болонського процесу з метою створення більшої кількості робочих місць та формування європейської зони вищої освіти (основними напрямками фінансування за цією програмою є спільні проекти та структурні заходи); програма EUROCORES, запропонована Європейським науковим товариством (ESF) для просунення спільних досліджень, розповсюдження наукових знань, планування комплексних дослідних завдань у всіх галузях науки на європейському рівні та у світовому масштабі (фінансування науково-дослідної діяльності надається національними інвестиційними організаціями, проте основні теми розробляються не на національній чи стратегічній базі, а пропонуються дослідниками за участі фінансуючих організацій).

Міжнародний досвід свідчить, що в умовах, коли за рахунок бюджетних коштів забезпечується право на освіту обмеженої категорії громадян (визнаних такими, що потребують державної підтримки), фізичні особи як основні споживачі освітніх послуг, не маючи достатніх доходів і заощаджень, залучають довгострокові кредитні ресурси [20]. Тим самим освітнє кредитування сприяє підтримці платоспроможного попиту на освітні послуги та забезпеченню доступності освіти.

Система освітнього кредитування, яка знайшла широке поширення в більшості розвинутих країн, має як свої відмінності, так і спільні риси в кожній країні завдяки спрямованості на досягнення спільної мети – забезпечення доступності освіти для різних категорій населення. В США існує три основні типи освітнього кредиту: студентська, батьківська, приватна та об'єднана позики [21]. Остання дозволяє позичальнику об'єднати всі свої позики в одну для спрощення виплати. Поряд з підтримкою студентів та їх сімей федеральний уряд США застосовує жорсткий контроль за використанням наданих коштів та поверненням кредитів. В Росії ведуться розробки по апробації і впровадженню різних схем освітнього кредитування. Проте, їх активне використання наражається на бар'єри нормативно-правового характеру, економічно не вигідні умови кредитування для позичальника, не вирішеність питань працевлаштування випускників [21].

До основних форм освітнього кредитування, які знайшли поширення країнах Європи, слід віднести: 1) бюджетні субсидії на відшкодування частини витрат позичальника на сплату відсотків за банківськими кредитами, отриманими на оплату навчання у ВНЗ; 2) державне цільове бюджетне субсидування; 3) державні гарантії за освітніми кредитами; 4) бюджетні субвенції на відшкодування кредитним організаціям

різниці в процентних ставках за кредитами, наданими фізичним особам на оплату освітніх послуг ВНЗ; 5) бюджетні субсидії на відшкодування витрат позичальника по страхуванню майна, що виступає заставою по освітньому кредиту, і особистого страхування позичальника; 6) податкове відрахування сум, спрямованих фізичною особою на оплату навчання та погашення відсотків за користування освітнім кредитом (позикою); 7) бюджетне фінансування інформаційного забезпечення в галузі освітнього кредитування; 8) освітнє кредитування в режимі надання позики; 9) корпоративна модель студентського освітнього кредитування з державною підтримкою; 10) банківський (комерційний) кредит [16–21].

Розглянемо особливості основних моделей фінансування освіти, які рекомендуються фахівцями ВДНА Мінфіну РФ [21], як найбільш прийнятні, та які, на нашу думку, за умови їх адаптації можуть бути реалізовані і в Україні, оскільки окремі їх елементи використовуються в національній системі фінансування вищої освіти.

Державне цільове освітнє субсидування визначається необхідністю забезпечити потребу суспільного (неринкового) сектора економіки у професійних кадрах [21]. При цьому підході зберігаються такі інститути як держзамовлення, цільовий прийом, фінансове планування бюджетних витрат на основі нормативних показників витрат на підготовку одного фахівця. Обов'язковою умовою одержання субсидій є наявність договору, який регулює взаємовідносини між студентом, державою та освітньою установою. При укладанні договору студенти беруть на себе зобов'язання відпрацювати встановлену кількість років на підприємствах і в установах суспільного (неринкового) сектора економіки, коли органами державного або місцевого управління за узгодженням з ВНЗ визначається місце роботи випускників після завершення навчання. Величина субсидії на соціально-побутові потреби визначається на рівні прожиткового мінімуму в регіоні розташування ВНЗ. За умови виконання всіх положень договору, включаючи відпрацювання за направленням встановленої договором кількості років після завершення навчання, випускник ВНЗ звільняється від повернення в бюджет субсидованих на навчання коштів. Така система вимагає від ВНЗ персоніфікованого аналітичного обліку отримувачів державних субсидій. Розглянуту систему російські фахівці відносять до систем натурального надання та відшкодування позик (субсидій), що підлягають поверненню [21].

Освітній кредит в режимі надання позики є ще одним різновидом державного освітнього кредитування, який прив'язується до майбутніх доходів або може передбачати використання інших схем [21]. При цьому виокремлюють два види державних освітніх кредитів: власне на навчання та кредит на соціально-побутові й інші супутні одержанню освіти послуги (харчування, житло, одяг тощо). Для кожного з них пропонується передбачити особливості правового регулювання в частині суми кредиту, термінів перерахування чергових платежів та порядку виконання обов'язку їх перерахування. Доступність одержання освітнього кредиту забезпечується рядом положень: визнанням договору освітнього кредитування публічним; закріпленням граничного розміру процента по кредиту, нижчим від ставки рефінансування НБУ; наданням позичальнику можливості відстрочення повернення кредиту до початку трудової діяльності та його погашення періодичними платежами (у розстрочку).

В механізмі державного фінансування поточних витрат ВНЗ державне кредитування повинно стати головною формою організації соціальної підтримки студентів, повністю або частково замінюючи існуючу та низькоефективну систему державного стипендіального забезпечення. Цей вид бюджетного кредиту, який надається фізичній особі, може бути пов'язаний з майбутнім доходом студентів. Схема повернення такого кредиту може бути побудована на принципах іпотечної позики із збільшеним терміном виплати кредиту. В окремих випадках такий кредит на навчання та соціально-побутові й інші послуги доцільно оформлювати у формі державної субсидії для громадян, які добровільно зобов'язуються після закінчення навчання у ВНЗ відпрацювати за

розподілом в одній із галузей державного сектора економіки або сфери державного управління [21].

Корпоративна модель студентського освітнього кредитування з державною підтримкою є одним з методів кредитування студентів, що передбачає грошову форму кредитування і натуральну форму повернення позики. Ця модель фінансової підтримки студентів конкретного ВНЗ передбачає участь третьої зацікавленої сторони – потенційного роботодавця, який і сплачує значну частину витрат на навчання. До її переваг слід віднести наступне: відповідальність за повернення субсидії перекладається на корпорацію (підприємство), яке виступає роботодавцем; можливість навчання студентів на базі підприємств, які мають сучасне обладнання і використовують найновіші технології, що для більшості ВНЗ є проблемою через брак коштів на придбання такого обладнання і технологій; можливість для підприємств готувати фахівців для майбутньої професійної діяльності безпосередньо для своїх виробничих потреб в реальному технічному середовищі, а для ВНЗ – вирішення питань практики без додаткових витрат; розподіл сум, які підлягають поверненню в бюджет, між випускником, який прийшов працювати на підприємство і підприємством з терміном погашення від 10 до 15 років.

Банківський (комерційний) кредит студентам передбачає участь кредитної установи (уповноваженого банку), через який студентам надаються освітні кредити. Для забезпечення ефективності кредитування за цією моделлю необхідно в рамках існуючого законодавства врегулювати відповідними урядовими нормативними документами умови та порядок надання й повернення освітніх кредитів, права і обов'язки кредитних організацій і позичальників, заходи державної підтримки студентів.

Зазначимо, що в Україні практика освітнього кредитування не отримала широкого розповсюдження з різних причин, зокрема: відсутності дієвої державної підтримки програм освітнього кредитування, низького рівня життя населення та високих інфляційних очікувань в Україні на довгостроковий період, а також з причини непривабливих умов надання освітніх кредитів (високими витратами позичальника та коротким періодом залучення коштів, а отже, низькою економічною ефективністю для позичальника, що свідчить про необхідність удосконалення механізму освітнього кредитування в цілому) та ін. Так, зокрема, для забезпечення державної підтримки студентського кредитування було б доцільним створення за рахунок бюджетних коштів спеціального централізованого фонду підтримки студентського кредитування (ЦФПСК). Створення такого фонду дозволить: здійснювати повернення одержаного кредиту випускниками ВНЗ як довгострокової позики при невисокій процентній ставці; індексацію студентських кредитів відповідно до темпів інфляції; дотримуватися нормативного співвідношення розміру студентського кредиту на соціально-побутові та інші послуги з величиною прожиткового мінімуму. Крім того, до завдань ЦФПСК може бути віднесено розробку критеріїв вибору уповноваженого банку та інші функції, включаючи забезпечення ризиків неповернення виплат процентів по кредитах. За умови використання корпоративної моделі студентського освітнього кредитування з державною підтримкою участь підприємства-роботодавця в оплаті освітніх послуг може здійснюватися у формі відрахувань в ЦФПСК за диференційованими ставками залежно від груп ВНЗ та рівня доходів випускників.

Дослідивши стан фінансування вищої освіти та джерел формування фінансових ресурсів [2, 6, 16–20] до пріоритетних напрямів удосконалення системи фінансування освіти в контексті забезпечення конкурентоспроможності ВНЗ необхідно віднести:

1) забезпечення ефективного розподілу фінансових ресурсів на видатки освітніх послуг з державного та місцевих бюджетів у розмірах, достатніх для розвитку вищих навчальних закладів, враховуючи стан матеріально-технічної та лабораторної бази, можливості відтворення потенціалу науково-педагогічних кадрів та розвитку науки;

2) посилення контролю та здійснення систематичного аналізу цільового використання коштів на освіту, забезпечення у вищій школі дієвих механізмів громадського контролю за їх витрачанням;

3) удосконалення методів визначення обсягів фінансування освіти та розробка нормативів фінансування із врахуванням мінімальних соціальних стандартів, які дозволять встановити нижню межу обов'язкового фінансового забезпечення розвитку освіти;

4) удосконалення механізму фінансування освіти в Україні із врахуванням міжнародного досвіду, перехід на багатоканальне фінансування, прийняття рішучих заходів щодо збільшення та диверсифікації джерел фінансування вищої освіти та оптимізації їхньої структури;

5) створення умов для використання інтелектуальної праці, підвищення її престижності та попиту на неї, приведення обсягів підготовки фахівців з вищою освітою до потреб сучасного ринку праці;

б) удосконалення науково-методичного та інформаційного забезпечення освітнього процесу, створення умов для проведення фундаментальних та прикладних досліджень у ВНЗ, які виступатимуть додатковим джерелом фінансування вищої освіти та сприятимуть підвищенню рівня конкурентоспроможності національних ВНЗ;

7) розвиток системи освітнього кредитування, що сприятиме: підвищенню зацікавленості громадян у використанні кредитних ресурсів для оплати освітніх послуг; забезпеченню доступності освітнього кредиту для широких верств населення; стимулюванню платоспроможного попиту на ринку освітніх послуг; збільшенню обсягу фінансових ресурсів у закладах вищої освіти; залученню фінансових ресурсів у сферу довгострокового освітнього кредитування;

8) створення нової моделі економічної діяльності вищих навчальних закладів, яка базується на солідарній участі держави, корпоративного сектора і громадян.

Враховуючи світовий досвід та сучасні тенденції фінансування вищої освіти головним завданням, яке потребує вирішення при розробці моделі фінансування вищої освіти, є забезпечення доступності та якості вищої освіти. З огляду на це системи державних іменних фінансових зобов'язань (ваучерів) та освітніх кредитів (позик) слід розглядати як механізми забезпечення рівного доступу до вищої освіти громадянам, які належать до різних верств суспільства за умови забезпечення гарантованої якості освіти.

Таким чином, вважаємо необхідним застосування моделі багатоканального фінансування вищої освіти, яка, крім законодавчо визначених джерел фінансування, також включатиме:

1) *державні іменні фінансові зобов'язання (ДФЗ)* або освітні ваучери, які надаються студентам на певних умовах для подальшої їх передачі обраним вищим навчальним закладам в якості можливої альтернативи існуючій системі бюджетних асигнувань, що безпосередньо спрямовуються ВНЗ. ДФЗ при дотриманні встановлених вимог можуть стати гнучким інструментом адресної соціальної підтримки студентів, оскільки забезпечують прозорість та відкритість фінансових потоків у освітній сфері; призначені сприяти зростанню економічної справедливості в суспільстві, надаючи адресну підтримку студентам з малозабезпечених сімей; у відповідності до характеру попиту і пропозицій будуть стимулювати притік інвестицій в перспективні напрями розвитку вищої освіти, які визначають споживачі освітніх послуг. Крім того, це сприятиме створенню нового перспективного механізму бюджетного фінансування ВНЗ, який ґрунтується на встановленні нормативних бюджетних асигнувань в розрахунку на одного студента та реалізації принципу «бюджетні кошти йдуть за студентом».

2) *освітній кредит* як дієвий інструмент розширення недержавного фінансування ВНЗ за умови розвитку державної підтримки освітнього кредитування студентів. Це один з перевірених світовою практикою способів розширення доступності якісної освіти, що сприяє підтримці талановитих студентів та малозабезпечених сімей..

3) *енаумент-фонди (endowment funds)* або фонди цільового капіталу, які ефективно використовуються в США. Практика створення фондів цільових капіталів є новою для України і потребує розробки законодавчих норм, які б забезпечили можливість некомерційним організаціям формувати цільовий капітал за рахунок коштів бізнесу, спонсорів та благодійників з метою використання доходів від управління цим капіталом для вирішення найбільш актуальних задач, зокрема на підвищення заробітної плати викладачам, розв'язання житлових проблем співробітників і студентів, інші цілі.

Отримання доходів від інвестиційних активів до цих пір не отримало застосування у національній вузівській практиці. Слід зазначити, що реалізації даного типу фінансування перешкоджають такі основні причини:

- відсутність великих приватних (персональних і корпоративних) пожертв для створення подібних фондів в системі освіти, зокрема з причини відсутності традицій та стимулів, в тому числі податкових, приватної благодійності;
- висока ризиковість фондового ринку та банківської системи в поєднанні з достатньо високим рівнем інфляції та валютними обмеженнями;
- обмеження свободи інвестиційної діяльності державних ВНЗ;
- не розробленість нормативно-правової бази розвитку фондів цільового капіталу;
- відсутність практичного досвіду.

За даними експертів Світового банку однією з чотирьох основних умов формування економіки знань є освіта та навчання, які характеризують наявність освіченого та професійно підготовленого населення, здатного до продукування, розподілу та використання знань. Для вирішення завдань, які сьогодні ставить перед системою вищої освіти, потребується суттєве зростання обсягу фінансування освіти. Це дозволить забезпечити динамічний розвиток освітньої галузі, стимулюватиме процеси комерціалізації знань, сприятиме посиленню ринкових позицій державних ВНЗ, зростанню їх конкурентоспроможності, оскільки лише за наявності надійних та стабільних джерел фінансування освіта виконуватиме свою місію щодо розвитку людського потенціалу країни.

Ускладнення ситуації на світових фінансових ринках та, як наслідок, ускладнення умов кредитування в Україні не сприяє швидкому переходу до використання нових джерел фінансування, в тому числі і в освітній сфері. Разом з тим впровадження освітнього кредитування, удосконалення та розвиток форм співпраці вищих навчальних закладів із бізнесовими колами як для створення внутрішньо вузівських інвестиційних фондів, так і для вирішення завдань самофінансування окремих навчальних програм та наукових досліджень слід віднести до важливих перспективних напрямів удосконалення системи фінансування вищої освіти в Україні.

Література

1. Скоблева Э.И. Условия и механизмы финансирования высшего образования в современной России / Э.И. Скоблева // Евразийский международный научно-аналитический журнал «Проблемы современной экономики». – № 1 (33). – 2010 // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=3047>
- Хайнацька Ю.Ю., Гордеева Т.А. Анализ финансирования выдатків на освіту в Україні // Ю.Ю. Хайнацька, Т.А. Гордеева / Десята Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Сучасний соціокультурний простір 2013» // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://intkonf.org>
- Тараканов В.В. Реформирование системы бюджетного финансирования высшего образования в странах Западной Европы / В.В. Тараканов // Вестник Волгоградского государственного университета. – № 1. – 2009 // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/reformirovanie-sistemy-byudzhethnogo-finansirovaniya-vysshego-obrazovaniya-v-stranah-zapadnoy-evropy>

- Модели финансирования ВУЗов: анализ и оценка / Под ред. С.А. Белякова. – М.: Технопечать, 2005. – 274 с.
- Обзор систем высшего образования стран ОЭСР / Отв. ред. М.В. Ларионова. – М.: Издательский Дом ГУ-ВШЭ, 2005. – 108 с.
- Буцька О. Ю. Джерела фінансування вищих навчальних закладів / О.Ю. Буцька // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/>
- Закон України „Про вищу освіту» / Законодавство України // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua> (остання редакція від 17 лютого 2011 року).
- Закон України «Про освіту» / Законодавство України // [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://www.osvita.org.ua/pravo/law_00/
- Демчук О. Благодійні фонди – запорука прозорого використання неурядових коштів у державних закладах освіти / О. Демчук // Інформаційний портал Харківської правозахисної групи : Права людини в Україні // [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.visnyk.iatr.org.ua/>
- Інформація про стан виконання Зведеного та Державного бюджетів України за січень-грудень 2012 року (відповідно до звіту Державної казначейської служби України від 16.02.2012) / http://minfin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=364385&cat_id=77440
- Інформація про стан виконання Зведеного та Державного бюджетів України за січень-грудень 2013 року (відповідно до звіту Державної казначейської служби України від 25.01.2013) / http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=392172&cat_id=77440
- Бюджетний моніторинг: аналіз виконання бюджету за 2010 рік (Видання підготовлено Інститутом бюджету та соціально-економічних досліджень (ІБСЕД) у рамках реалізації проекту «Зміцнення місцевої фінансової ініціативи» за підтримки Американського народу, наданої через Агентство США з міжнародного розвитку (USAID)) / http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/Budget-Monitor/KV_IV_2010_Monitoring_ukr.pdf
- Інформація про стан виконання Зведеного та Державного бюджетів України за 2011 рік (відповідно до звіту Державної казначейської служби України від 16.02.2012) / http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=328298&cat_id=77440
- Федосов В.М. Бюджетна система [підручник] / За наук. ред. В.М. Федосова, С.І.Юрія. – К.: Центр учбової літератури; Тернопіль : Економ. думка. 2012. – 871с.
- Куліков П.М. Організаційно-економічні особливості функціонування системи освітнього кредитування в Україні / П.М. Куліков // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – № 1. – 2009. – с. 167–174.
- Шевченко Л.С. Фінансування вищої освіти: подолання загроз ресурсної залежності / Л.С. Шевченко // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.rusnauka.com>
- Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності / Офіційний сайт державної служби статистики України // [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Нанівська Є.В. Альтернативні джерела фінансування вищої освіти України // Є.В. Нанівська// Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Інновації та традиції в сучасній науковій думці» // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://intkonf.org/nanivska>
- Рейтинг кращих університетських програм ВНЗ України (студентський портал України 2008–2010р.р., «Фокус») // [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://mir-studenta.com/rejting-vuzov/>
- Соляникова С.П. Финансовые аспекты развития образовательного кредитования в Российской Федерации / С.П. Соляникова // Официальный сайт Национального института системных исследований проблем предпринимательства // [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://www.nisse.ru/business/article/article_146.html
- Молчанов И.Н. Финансирование высшего профессионального образования / И.Н. Молчанов // <http://www.auditfin.com/fin/2008/1/Molchanov/Molchanov%20.pdf>

5.2. ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ У КОНКУРЕНТНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Доцільність розробки методичних рекомендацій щодо складання стратегії (плану стратегічного розвитку) вищого навчального закладу на основі використання конкурентних переваг є актуальним завданням сучасної науки і практики. Стратегія розвитку вищого навчального закладу взагалі виступає управлінським інструментом, за допомогою якого менеджмент закладу вживає заходів, спрямованих на мінімізацію негативного впливу внутрішніх та зовнішніх загроз, а також посилює позитивний вплив конкурентних переваг. Вказане має призводити до зміцнення конкурентоспроможності (конкурентної позиції) вищого навчального закладу на ринку освітніх послуг. Кількісно цей процес відображається у збільшенні ринкової частки вищого навчального закладу на ринку, а також у відповідному зростанні дохідності та прибутковості основної діяльності.

Відомі європейські економісти А. Келлер, Н. Блау, Г. Дудерштадт та їхні численні колеги у своїх працях обґрунтували необхідність стратегічного планування для вищих навчальних закладів. А. Келлер зазначає, що у стратегії (плані стратегічного розвитку) вищого навчального закладу доцільно виділяти щонайменше три внутрішні складові (традиції та цінності, сильні та слабкі сторони, можливості та пріоритети керівництва) та три зовнішні складові (тенденції зовнішнього середовища, напрями розвитку ринку, конкурентна ситуація). Н. Блау вказує на доцільність структурної організації для творчої (інноваційної) діяльності вищого навчального закладу. Г. Дудерштадт застерігає від дії основних рушійних сил стратегічного планування (фінансові імперативи, зміни потреб суспільства, технічний прогрес, ринкові умови), а також наполягає на доцільності врахування різниці між класичною та професійною вищою освітою. Дослідник зазначає, що заклади професійної освіти мають змінюватися відповідно до тенденцій змін у тій сфері, для якої вищий навчальний заклад готує випускників.

Президент швейцарської бізнес-школи IMD Пітер Лоранж виділяє основні напрями створення вищим навчальним закладом суспільно корисної споживчої цінності: наукові дослідження (створення нових знань), навчання (розповсюдження знань), виховання сумлінних громадян (соціалізація особистості). Вищий навчальний заклад, прагнучи виробляти ці цінності, може будувати свою стратегію на основі теорії М. Портера. Виходячи з цього, вищий навчальний заклад може будувати свою стратегію за такими напрямками: виробництво освітніх послуг з найменшими витратами; диференціація освітніх послуг; орієнтація на широкий ринок; орієнтація на специфічну ринкову нішу.

Л. Прус пропонує будувати стратегію розвитку вищого навчального закладу на основі двох критеріїв: частка ринку та асортимент. Такий підхід, на думку дослідника, дозволяє ідентифікувати на ринку освітніх послуг лідерів, послідовників та нішерів. Додатковий критерій – динаміка ринкової частки вищого навчального закладу – дає змогу зрозуміти про тип стратегії (наступальна або захисна).

На думку Л.М. Яременка, ключовим чинником ефективності фінансово-господарської діяльності вищого навчального закладу є формування його вектора (у широкому розумінні) стратегічних цілей, а також своєчасне коригування цього вектора. Учений пропонує менеджменту вищого навчального закладу скласти матрицю можливих бальних оцінок стратегічних цілей на основі результатів оцінювання економічних показників, що характеризують успіхи закладу за конкретними цілями.

Виходячи з концептуальних положень теорії М. Портера, проект стратегії розвитку вищого навчального закладу може базуватися на одній із чотирьох альтернатив:

1. Виробництво освітніх та супутніх послуг з найменшими витратами.
2. Диференціація освітніх послуг (висока асортиментність освітніх програм)
3. Орієнтація на широкий ринок (у т.ч. за рахунок використання новітніх технологій, включаючи технології дистанційної освіти).

4. **Орієнтація на вузьку ринкову нішу, у т.ч. виробництво «унікальних» освітніх послуг.**

Обрання конкретного типу стратегії розвитку вищого навчального закладу здійснюється вищим менеджментом закладу з урахуванням поточної ринкової ситуації, прогнозу динаміки ринку, аналізу зовнішніх викликів, наявного потенціалу, спеціалізації та інших факторів.

Вважаємо, що найбільш ефективним методом стратегічного управління розвитком вищого навчального закладу є конкурентний метод, оскільки вищі навчальні заклади функціонують у висококонкурентному середовищі. Крім того, кожен вищий навчальний заклад має елемент унікальності, тобто певний набір конкурентних переваг, які можуть бути джерелом стратегічного успіху на ринку. У випадку, якщо вищий навчальний заклад вдало просуватиме та використовуватиме на ринку власні конкурентні переваги, на нього очікує стійке збільшення конкурентоспроможності, і як наслідок – поліпшення ринкової позиції та збільшення результативності діяльності.

Основою загальної моделі стратегічного управління розвитком вищим навчальним закладом є стратегічне планування. Результатом стратегічного планування є проект стратегії. Виходячи із проведених узагальнень, процес стратегічного планування розвитку вищого навчального закладу має включати кілька обов'язкових етапів:

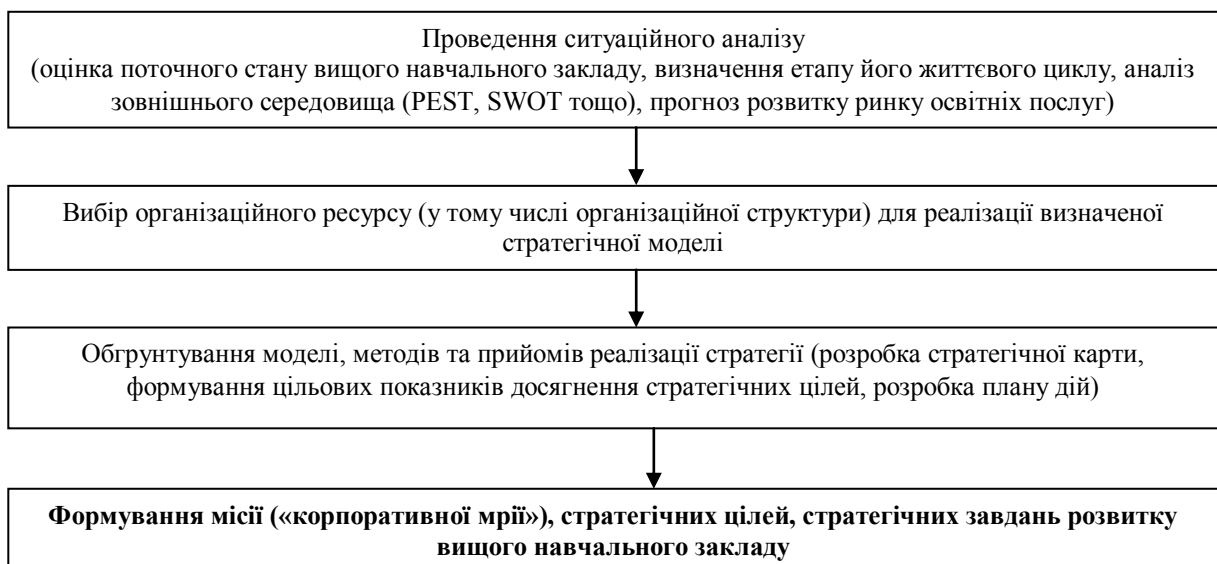
1. Проведення ситуаційного аналізу (оцінка поточного стану вищого навчального закладу, визначення етапу його життєвого циклу, аналіз зовнішнього середовища (PEST, SWOT тощо), прогноз розвитку ринку).

2. Формування місії, стратегічних цілей.

3. Обґрунтування моделі, методів та прийомів реалізації стратегії (розробка стратегічної карти, формування цільових показників досягнення стратегічних цілей, розробка плану дій).

4. Вибір організаційного ресурсу (у тому числі організаційної структури) для реалізації визначеної стратегічної моделі.

Графічна інтерпретація етапів процесу стратегічного планування розвитку вищого навчального закладу представлено на рисунку 5.1.

Рис. 5.1. Етапи стратегічного планування розвитку вищого навчального закладу

В рамках ситуаційного аналізу, який є основою для ідентифікації конкурентних переваг вищого навчального закладу та продуктів, що він виготовляє і надає, проводиться аналітичне оцінювання зовнішнього середовища (ринку освітніх

послуг, державної освітньої політики), діяльності конкурентів (вищих навчальних закладів, що працюють у аналогічній ніші), аналіз внутрішнього середовища (сильних та слабких сторін діяльності). Ситуаційний аналіз у вищих навчальних закладах має неабиякі особливості. По-перше, один заклад за різними освітніми продуктами може мати різних конкурентів (приміром, у сфері надання освітніх послуг за економічними спеціальностями – один набір конкурентів та конкурентних переваг, у сфері надання освітніх послуг за технологічними спеціальностями – інший набір конкурентів та конкурентних переваг тощо). По-друге, конкурентні переваги, які є безсумнівними для фахівців, можуть не сприйматися споживачами (приміром, щодо змісту навчання). По-третє, у зв'язку з глобалізацією ринку освітніх послуг до переліку конкурентів українських вищих навчальних закладів слід включати і іноземні, тим більше що вони проводять в Україні агресивні рекламні кампанії.

Розробка стратегії починається з вироблення місії («корпоративної мрії»), формулювання цілей та стратегічних завдань. Місія вищого навчального закладу відображає той ідеал (ідеальне становище), до якого прагне заклад як унікальна організація. Місія має бути чіткою, лаконічною, зрозумілою. Стратегічні цілі мають відображати ключові прагнення вищого навчального закладу як унікальної організації, що одночасно змінює соціальне середовище, виконує передові наукові дослідження, нарощує інтелектуальний потенціал суспільства, сприяє соціалізації та становленню особистості, і в той же час орієнтована на високу ефективність діяльності (у тому числі в частині отримання високих доходів). Стратегічні завдання діяльності вищого навчального закладу відображають основні способи (напрями) досягнення задекларованих стратегічних цілей. Вважається, що стратегічні завдання відображають практичний механізм стратегічного управління розвитком вищого навчального закладу.

Після розробки місії, цілей і завдань необхідно чітко сформулювати споживчу цінність, яка створюється вищим навчальним закладом в процесі виробництва та надання (передачі) освітніх та супутніх послуг. П.Лоранж пропонує три можливі підходи:

1) масове виробництво і використання економії від масштабу (виробництво з низькими витратами по М. Портеру як з орієнтацією на широкий ринок, так і на вузьку ринкову нішу);

2) створення та використання партнерських мереж;

3) рішення унікальних проблем своїх цільових споживачів.

Враховуючи, що вищий навчальний заклад є високодиверсифікованою організацією, ми пропонуємо застосовувати різні підходи, виходячи із змісту конкретної послуги та її конкурентних переваг.

Фахівці в галузі стратегічного управління перед формуванням переліку ключових конкурентних переваг в рамках стратегічного планування рекомендують спочатку визначити етап життєвого циклу організації. В контексті нашого дослідження можемо сформулювати наступну гіпотезу: кожен етап життєвого циклу вищого навчального закладу має певний набір кількісних та якісних характеристик внутрішнього і зовнішнього середовища. Вивчення наявних методик та моделей ідентифікації етапу життєвого циклу організації сфери послуг показали, що для ідентифікації етапу життєвого циклу організації та його тривалості достатньо вивчення невеликої кількості показників внутрішнього (від 3 до 5) і зовнішнього (від 3 до 5) середовища.

З урахуванням специфіки діяльності вищого навчального закладу ми рекомендуємо брати до уваги наступні показники:

- у сфері внутрішнього середовища: кількість студентів на одного науково-педагогічного працівника; частка науково-педагогічних працівників із науковими ступенями; кількість наукового та навчального обладнання (у

- тому числі сучасних комп'ютерів) на одного студента; середній рівень наукової та інноваційної активності одного науково-педагогічного працівника; забезпеченість учасників навчально-виховного процесу матеріальними ресурсами (приміщеннями, навчальним обладнанням тощо);
- у сфері зовнішнього середовища (прогноз кількості абітурієнтів (як потенційних споживачів освітніх послуг), частка вищого навчального закладу на ринку освітніх послуг (за доходами, за кількістю студентів), академічний конкурс (кількість абітурієнтів на одне місце), співвідношення бюджетних та контрактних місць, темп фінансування наукових досліджень та інноваційних розробок (у тому числі у розрізі джерел), співвідношення доходів за освітніми та супутніми послугами тощо).

В рамках аналізу доцільно визначити «конфліктні зони» між факторами внутрішнього та зовнішнього середовища. Для ідентифікації та виявлення тенденції ключових конфліктів (протиріч) необхідно проаналізувати можливі сценарії розвитку ситуації та виділити так звані «бажані» та «небажані» напрями (тенденції) розвитку вищого навчального закладу. Для цього доцільно використовувати метод прогнозних сценаріїв, який описаний у відповідній методичній літературі [13].

В процесі стратегічного планування необхідно чітко розуміти, що є основним продуктом (або набором основних продуктів) вищого навчального закладу як конкурентної організації. Формування набору конкурентних продуктів є доволі складним завданням. Адже окремі продукти, які виробляються вищим навчальним закладом, можуть бути конкурентними, а окремі – ні. Конкурентні продукти – це продукти, які можуть бути запропоновані на ринку основними конкурентами. Далеко не всі продукти (у тому числі освітні послуги), які виробляє (надає, продає) вищий навчальний заклад можна вважати конкурентними. Окремі послуги є такими, що мають обмежену сферу розповсюдження і навіть за певними критеріями відносяться до монопольних. Приміром, вищі навчальні заклади пропонують для студентів денної форми навчання послугу проживання у гуртожитках. Але ця послуга реалізується не на відкритому ринку, а серед обмеженого кола потенційних споживачів. Тобто, реально скористатися цією послугою можуть лише ті особи, які мають певний статус, і коло цих осіб доволі обмежене. Відтак, проживання у гуртожитку не можна вважати конкурентною послугою, оскільки її може надати студенту лише один виробник (надавач). Як приклад монопольної послуги, що надає вищий навчальний заклад, можемо назвати послугу із розгляду дисертацій (результатів дисертаційних досліджень) спеціалізованими вченими радами, що створені при вищих навчальних закладах. Інколи такі послуги є унікальними (фактично монопольними).

Основним продуктом, що виробляє вищий навчальний заклад, є його освітня програма (або сукупність освітніх програм). Освітня програма – це комплекс освітніх та сукупних послуг, які надаються споживачам (студентам) для здобуття певної кваліфікації (у вигляді передачі знань, здобуття навичок, відпрацювання вмінь тощо).

Різні вищі навчальні заклади, здійснюючи підготовку за однаковими напрямками підготовки та спеціальностями, пропонують різні освітні програми. Приміром, за напрямом підготовки «Менеджмент» на ринку освітніх послуг представлено кілька освітніх програм, що доволі помітно різняться між собою. Так, навчальним планом з менеджменту у Київському національному економічному університеті передбачено поглиблене вивчення фундаментальних економічних дисциплін, у Київському національному торгово-економічних дисциплін – вивчення прикладних дисциплін (у тому числі з товарознавства, організації побутового обслуговування тощо), у Київському національному університеті технологій та дизайну – вивчення технологічних дисциплін (у тому числі поглиблене опанування

інформаційно-комунікаційних технологій, застосування в процесі навчання модульного середовища), у Київському національному лінгвістичному університеті – вивчення на високому рівні двох іноземних мов, у тому числі із застосуванням технологій підготовки професійних лінгвістів. Аналогічні приклади різноманіття освітніх програм можна навести і за іншими напрямками підготовки. Відповідно, потенційні споживачі (абітурієнти, їхні батьки, роботодавці) можуть обирати привабливі для них освітні програми, виходячи із власних очікувань та цільових орієнтирів.

Результатом освітньої послуги, як ми вказували, є певна кваліфікація (кваліфікаційний рівень) випускника. Відповідно, саме характеристики цієї кваліфікації мають складати елементи споживчої цінності освітнього продукту.

Щоправда, як ми вже вказували, потенційні споживачі освітніх послуг беруть до уваги не лише характеристики освітніх продуктів (зміст освіти, ціну), але і інші фактори – наявність у закладі гуртожитку, можливість отримання військової освіти, наявність партнерських програм з іноземними закладами, розташування навчальних корпусів тощо. У випадку, якщо споживачі освітнього продукту при вирішенні питання про купівлю освітніх послуг звертають увагу на вказані обставини (в межах конкретного закладу), тоді ці обставини (фактори) доцільно включати до переліку конкурентних переваг. Рівень значимості того або іншого фактора пропонуємо визначати за даними опитувань потенційних та реальних споживачів.

Основою для розробки стратегії розвитку вищого навчального закладу є аналіз ринку, а також визначення стратегічних зон господарювання (діяльності) на ринку та його окремих сегментах (секторах). В контексті нашого дослідження ринок освітніх послуг доцільно характеризувати через елементи пропозиції, тобто з точки зору діяльності вищих навчальних закладів та наявності у них різних освітніх продуктів, оскільки споживачі освітніх послуг, як правило, позбавлені можливості значимо впливати на характеристики освітньої послуги, що ними споживається. Це відбувається через це, що на ринку освітніх послуг пропонується досить мало індивідуальних освітніх програм (на противагу від ринку перукарських послуг або ринку туристичних послуг, де основою успіху є ідентифікація потреб клієнта та задоволення цієї потреби за розумну ціну).

Оскільки, як ми вже обґрунтували, найбільш ефективним методом стратегічного управління розвитком вищого навчального закладу є конкурентний метод, стратегія розвитку вищого навчального закладу має враховувати реалізацію конкурентних переваг закладу та (або) ринкових продуктів, що він виробляє (надає, продає).

Конкурентна перевага вищого навчального закладу – це концентрована форма вияву ринкових переваг вищого навчального закладу у різних сферах діяльності, яка проявляється у конкретних характеристиках ринкових продуктів (ціна, якість, доступність, наочність, змістовність тощо). Конкурентна перевага освітнього продукту (освітньої програми, освітньої послуги) може виражатися через конкретні споживчі характеристики, які для потенційних або реальних споживачів є більш привабливими, ніж у освітніх продуктах інших закладів.

На наш погляд, перед розробкою стратегії розвитку вищого навчального закладу, кожен освітній продукт (освітня програма, освітня послуга), що пропонується на відкритому ринку, має бути проаналізована з точки зору виявлення (ідентифікації) та оцінки наявності конкурентних переваг. До конкурентних переваг освітніх та супутніх послуг відносяться насамперед такі: ціна; гнучкість умов оплати (можливість розстрочок); якість; змістовність; термін надання (у т.ч. можливість скороченого опанування програми); можливість пільгового споживання додаткових послуг (проживання у гуртожитку, студентські гуртки); можливість доступу до

додаткових послуг (доступ до навчання на військовій кафедрі, доступ до програми «подвійний диплом»); зручність розташування місця споживання послуг; доступність послуги за рахунок використання інформаційних технологій; імідж закладу; престижність освітньої програми (спеціальності); можливість продовження навчання у магістратурі або аспірантурі та інші.

Освітні послуги можуть мати і інші конкурентні переваги, що обумовлюються особливостями вищого навчального закладу або особливостями професії, за якою здійснюється підготовка. Приміром, для туристичних спеціальностей конкурентною перевагою може бути стажування у іноземних готелях, для технологічних та технічних – можливість опанування окремих дисциплін у сучасних лабораторіях, для медичних – можливість пільгового навчання у інтернатурі тощо.

Конкурентні переваги розвитку вищого навчального закладу можуть бути ефективно реалізованими лише у випадку належної організації маркетингової діяльності закладу, тобто через формування результат-орієнтованих механізмів просування конкурентоспроможних освітніх продуктів на ринок за допомогою маркетингових інструментів (засобів). Окремі фахівці радять вищому навчальному закладу, з огляду на широку асортименту лінійку освітніх програм та високу диверсифікацію діяльності, розробляти окрему маркетингову стратегію. Така пропозиція видається слушною, оскільки різні продукти, що виробляє вищий навчальний заклад, мають просуватися на ринок із використанням різних маркетингових інструментів. Ми пропонуємо замість маркетингової стратегії розробляти окремий розділ про маркетингове просування освітніх та супутніх послуг на ринку (маркетинг-план), і включати цей розділ до загальної стратегії розвитку вищого навчального закладу. Маркетинг-план вищого навчального закладу має передбачати просування на ринок конкурентоспроможних освітніх та супутніх послуг (у тому числі у формі комплексних освітніх програм), що мають конкретні конкурентні переваги. Ці переваги мають бути доведені до потенційних споживачів у розумний (доцільний) спосіб. Основою для розробки стратегічного маркетинг-плану є аналіз ринку освітніх послуг, виявлення його ключових тенденцій, ідентифікація потреб потенційних споживачів (абітурієнтів та роботодавців), прогноз ринкової ситуації.

Маркетинг-план як елемент загальної стратегії розвитку вищого навчального закладу може передбачати реалізацію наступних складових:

- оптимізація та активізація роботи з брендом;
- оптимізація та більш ефективне використання засобів реклами по просуванню освітніх послуг (рекламна стратегія);
- оперативний і поточний моніторинг під завдання розвитку бізнесу;
- пошук нових рішень щодо залучення абітурієнтів та активізація ресурсів закладу для їх здійснення;
- активна участь в аналізі внутрішніх процесів і реструктуризації управління.

Важливим елементом стратегічного управління розвитком вищого навчального закладу на основі використання методології реалізації конкурентних переваг є чітке визначення показників (характеристик), які мають стати критеріями (кількісними орієнтирами) належної результативності та ефективності стратегічного розвитку закладу. Ми вже вказували, що кількість моніторингових показників не має бути значною (3–5 од. для внутрішнього середовища та 3–5 од. для зовнішнього середовища, причому ці показники можуть стосуватися як закладу в цілому, так і окремих освітніх програм і послуг).

У табл. 15 наведено можливий перелік критеріїв (кількісних орієнтирів), які доцільно брати до уваги при плануванні результатів стратегічного управління розвитку вищого навчального закладу.

Таблиця 15

Можливий перелік критеріїв (кількісних орієнтирів), які доцільно брати до уваги при плануванні результатів стратегічного управління розвитком вищого навчального закладу

	<i>Зовнішнє середовище</i>	<i>Внутрішнє середовище</i>
Вищий навчальний заклад	Загальний конкурс (кількість заяв на одне місце) Частка внз на ринку освітніх послуг (за доходами, за кількістю споживачів) Зростання загального ліцензованого обсягу Зростання обсягу державного замовлення Обсяг фінансування наукової та інноваційної діяльності	Частка науково-педагогічних працівників із науковими ступенями Забезпеченість студентів навчальним обладнанням Забезпеченість викладачів науковим обладнанням Середня кількість наукових публікацій на викладача Забезпеченість підручниками та методичною літературою
Конкретна освітня програма (освітня послуга)	Конкурс (кількість заяв на одне місце за спеціальністю) Ринкова частка внз за кількістю споживачів у розрізі програми, спеціальності Рівень працевлаштування випускників (за програмою) Зростання ліцензованого обсягу за програмою Зростання обсягу державного замовлення за програмою	Якість навчання, якість освіти за програмою, спеціальністю Зростання кількості відмінників за програмою Забезпеченість навчально-методичними комплексами за програмою, спеціальністю Забезпеченість програми підручниками, посібниками Якість персоналу випускової кафедри

Розроблено автором

Ми вважаємо, що узагальнюючим (синтетичним) показником, який свідчить про високу результативність та якість стратегічного управління вищим навчальним закладом, може стати зміцнення конкурентної позиції вищого навчального закладу на ринку освітніх послуг. Вимірювання цієї позиції може здійснюватися на основі оприлюднених рейтингів вищих навчальних закладів. Зростання (зміцнення) рейтингової позиції вищого навчального закладу у рейтингах є свідченням високої результативності (належної якості) стратегічного управління у вищому навчальному закладі.

Важливим елементом механізму стратегічного управління розвитком вищого навчального закладу є вибір організаційного ресурсу (у тому числі організаційної структури) для реалізації визначеної стратегічної моделі. У сучасних джерелах пропонується розглядати варіант, що акцентує увагу на розвитку різних частин капіталу (як ресурсу): людського капіталу, інтелектуального капіталу, організаційного капіталу, інтерфейсного капіталу, фізичного капіталу тощо.

Організаційна модель розвитку вищого навчального закладу має забезпечити як поточне функціонування закладу, націлене на вироблення та надання освітніх послуг з конкретними споживчими характеристиками, так і реалізацію програми стратегічного розвитку.

Про високу результативність та ефективність функціонування організаційної моделі вищого навчального закладу можуть свідчити: достатня забезпеченість студентів навчальним обладнанням та навчальною літературою, високий рівень патентної активності науково-педагогічних працівників, своєчасне оприлюднення наукових досліджень у друкованих виданнях, своєчасне проходження ліцензійних та акредитаційних процедур (за наслідками яких видаються встановлені ліцензійні та акредитаційні документи), стан правової захищеності результатів наукових досліджень та інноваційних розробок, динаміка проведених масових заходів (наукових конференцій, симпозиумів, семінарів тощо), якість додаткових послуг (харчування, проживання у гуртожитку), організація оновлення бібліотечного фонду тощо.

В останні роки набуває важливого значення рівень оснащення конкретного вищого навчального закладу сучасними засобами комунікації та зв'язку (які, наприклад, дозволяють навчати за дистанційною формою). Стан використання інформаційних систем і технологій доцільно оцінювати шляхом аналізу відповідності нормативам вищої освіти, а також рівнем використання інформаційно-комунікаційних технологій у реальному навчальному процесі. Доцільно звертати увагу на інформатизацію процесів навчання, виконання індивідуальних завдань (курсівих робіт та проектів, ОДЗ тощо), перевірки рівня знань тощо.

Нинішня ситуація вимагає від менеджменту вищого навчального закладу здатності гнучкого та швидкого реагування на зміну зовнішнього середовища, у тому числі зміну потреб ринку праці, що потребує внесення адекватних змін до переліку освітніх програм та до змісту вже наявних програм. Здатність швидко реагувати на зміну зовнішнього середовища є одним із основних критеріїв оцінки ефективності організаційної моделі.

Гнучкість та адаптивність управлінського механізму, враховуючи специфіку діяльності у сфері вищої освіти, прямо залежить від мобільності кадрового, наукового, інноваційного потенціалів, навчально-методичного забезпечення, технічного та інформаційного оснащення.

Одним із ключових ресурсів вищого навчального закладу є кадри. Освітня діяльність взагалі – це, у вузькому значенні, передача знань, а також прикладне навчання. Цей процес з високою ефективністю можливо організувати лише на основі використання знань, вмінь та навичок висококваліфікованих фахівців – професіоналів у певній галузі. Основу кадрового ресурсу вищого навчального закладу становить людський капітал, який формується науково-педагогічним персоналом.

В процесі стратегічного розвитку вищого навчального закладу мають відбуватися постійні позитивні зміни, спрямовані на зміцнення людського потенціалу (що проявляється, зокрема, у зростанні кваліфікації науково-педагогічних працівників), його адаптації до змін у науці, техніці, практичній діяльності.

Про високий рівень людського потенціалу вищого навчального закладу свідчать наявність наукових публікацій викладачів у визнаних світових виданнях, присудження науково-педагогічним працівникам вчених звань академіка або член-кореспондента, високий індекс цитування публікацій викладачів, виконання науково-педагогічними працівниками наукових (науково-дослідних) робіт (за держбюджетною тематикою, за господарськими угодами, за грантовими програмами тощо), захист дисертацій штатними науково-педагогічними працівниками, участь студентів у міжнародних наукових олімпіадах тощо.

Важливим ресурсом розвитку людського капіталу вищого навчального закладу є підтримка позитивного (сприятливого) психологічного клімату серед працівників, утвердження атмосфери взаємовиручки та творчості серед науково-педагогічного персоналу. Вважаємо, що стратегічне управління вищим навчальним закладом на основі конкурентних переваг має здійснюватися з урахуванням необхідності виконання згаданого завдання, маючи на увазі, що людський капітал є основним стратегічним ресурсом стійкого розвитку закладу та зміцнення його конкурентної позиції на ринку освітніх послуг. В проекті стратегії розвитку вищого навчального закладу необхідно передбачати заходи, спрямовані на вирішення питань соціального розвитку, підтримки дієвої системи соціального захисту співробітників, утвердження командного духу, налаштування науково-педагогічного колективу на вирішення важливих наукових, освітніх та виховних завдань.

Оцінити стан соціально-психологічного клімату у колективі (або у колективах, якщо йдеться про оцінку у розрізі структурних підрозділів) вищого навчального закладу можна як за допомогою результативних критеріїв (результати наукової творчості, ефективність виконання різних завдань), так і на основі самоаналізу за допомогою різноманітних опитувань, тестів тощо.

В умовах високої конкуренції на ринку освітніх послуг вищі навчальні заклади мають використовувати конкурентні переваги, пов'язані із позитивним іміджем (репутацією) закладу. Серед таких конкурентних переваг можуть бути: давня позитивна історія закладу, славетні традиції, позитивне ставлення роботодавців, відзнака закладу або його працівників державними нагородами, визнання закладу та його наукових шкіл міжнародною спільнотою, присутність закладу на високих («топових») позиціях у національних рейтингах та ін. Оцінити репутацію або імідж вищого навчального закладу можна або за результатами рейтингів, або на основі опитувань роботодавців та абітурієнтів (або їхніх батьків). В ідеалі, рівень репутації або іміджу вищого навчального закладу має оцінюватися на основі об'єктивних показників, що характеризують якість освіти за конкретною освітньою програмою (освітнім продуктом).

Наведені узагальнення дають змогу зробити висновок, що стратегічне управління вищим навчальним закладом має здійснюватися на основі розгляду закладу як відкритої, складної і динамічної соціально-економічної системи, яка постійно змінює свої характеристики, а відтак – і змінює конкурентну позицію на ринку освітніх послуг. Завдання механізму стратегічного управління вищим навчальним закладом – забезпечити зміцнення конкурентної позиції закладу за рахунок найбільш ефективного використання

конкурентних переваг. Доцільно чітко розуміти, що вищому навчальному закладу як відкритій соціально-економічній системі притаманні такі якості:

1) цілісність, що проявляється через вплив різних складових системи на інші (особливо важливе значення мають професійний та кваліфікаційний рівень викладацького складу, мотивація усіх суб'єктів навчально-виховного процесу, організаційна культура, стан впровадження новітніх навчальних технологій, розуміння місії і стратегії закладу тощо),

2) диференціація, що проявляється через розподіл компетенцій між різними структурними підрозділами закладу,

3) централізація, що проявляється через виділення у організаційній структурі системи елементів, які мають ухвалювати стратегічні та поточні рішення, а також виділення пріоритетів (цільових критеріїв) при ухваленні рішень

4) система інформаційних входів, що впливає на якість моніторингу та оцінки ринкової інформації,

5) наявність механізму зворотнього зв'язку

6) динамічність, адаптивність, управлінська гнучкість,

7) чітке розуміння обсягу наявного потенціалу та граничних можливостей закладу (відповідно до наявних ресурсів);

8) розуміння унікальності (освіти, методик навчання, пропонованих напрямків підготовки, рівнів навчання тощо);

9) цілеспрямованість (наявність місії, системи стратегічних цілей, що усвідомлюються колективом).

Ми вважаємо, що в процесі розробки стратегічних рішень та реалізації стратегії розвитку вищого навчального закладу на основі використання конкурентних переваг доцільно розглядати вищий навчальний заклад як специфічну «освітню корпорацію», яка надає освітні послуги відповідно до державних стандартів, а також інші послуги відповідно до статуту. Відтак, якщо розглядати вищий навчальний заклад як специфічну «освітню корпорацію», при здійсненні стратегічного управління вищим навчальним закладом доцільно застосовувати окремі стандартні процедури та інструменти стратегічного управління у корпоративних структурах (суб'єктах корпоративного сектору). Зрозуміло, що діяльність вищого навчального закладу має ознаки підприємницької, і в багатьох видах діяльності спрямована на отримання доходу. В той же час в процесі реалізації механізмів стратегічного управління (у тому числі при стратегічному плануванні) вищий навчальний заклад не завжди доцільно розглядати виключно як підприємницьку структуру, хоча б тому, що ключовим результатом діяльності вищого навчального закладу не є отримання прибутку або зростання корпоративної вартості (вартості акцій). Вищий навчальний заклад, реалізуючи елементи «освітньої корпорації», все-таки у сучасній практиці розглядається в першу чергу як джерело продукування особливого суспільного блага, що проявляється в першу чергу через підготовку професійних кадрів високої кваліфікації. Відтак, основним цільовим критерієм стратегічного успіху вищого навчального закладу має бути висока якість освіти (навчання) за усіма освітніми програмами (освітніми продуктами), що споживаються студентами. Ця теза підтверджується і світовою практикою, яка завжди в якості критерію успіху закладу розглядає рівень працевлаштування випускників та їхній середній розмір доходу (або заробітної плати).

При розробці програми стратегічного розвитку вищого навчального закладу на основі використання конкурентних переваг доцільно враховувати вимоги нормативно-правових документів, у тому числі законодавчих актів, державних програм, державних стандартів, які визначають стратегічні орієнтири розвитку системи вищої освіти в цілому. Зокрема, у Національній програмі розвитку освіти на період до 2015 року передбачено впровадження новітніх механізмів удосконалення системи управління освітою, серед яких доцільно відзначити наступні:

- вироблення єдиної освітньої політики, забезпечення наступності між рівнями освіти;
- підвищення самостійності навчальних закладів у розпорядженні фінансовими ресурсами;
- оптимізація мережі навчальних закладів з урахуванням демографічних і економічних реалій та необхідності підвищення якості освіти (створення освітніх округів, оптимізація мережі шкіл, реформування системи інтернатних закладів; передання функцій управління ПТУ на місцевий рівень; створення укрупнених регіональних ВНЗ);
- перегляд застарілих типових штатних нормативів.

Розроблено та затверджено План з покращення та адаптації національної системи забезпечення якості вищої освіти (з урахуванням стандартів та норм Європейського реєстру забезпечення якості), який передбачає:

- створення систем внутрішнього забезпечення якості у вищих навчальних закладах;
- створення системи зовнішнього забезпечення якості вищої освіти;
- забезпечення якості в діяльності агенцій/установ із зовнішнього забезпечення якості.

Як бачимо, у програмних державних документах містяться положення, практична реалізація яких безпосередньо стосуватиметься конкретних вищих навчальних закладів. Тому в процесі стратегічного управління вищим навчальним закладом мають функціонувати механізми, спрямовані на моніторинг нормативно-правової бази у галузі вищої освіти, здійснення оперативної оцінки впливу цієї бази на стан ринку освітніх послуг та діяльність самого закладу, а також вироблення проектів рішень, спрямованих на адаптацію до нормативних змін.

Важливою складовою механізму реформування системи вищої освіти, що здатно відчутно вплинути на процес стратегічного управління вищими навчальними закладами, є запровадження дієвої (а не декларативної) автономії цих закладів. Автономія вищого навчального закладу може мати академічний, фінансовий або організаційний аспект. В українському законодавстві (Закон України «Про вищу освіту») сформульована низка приписів, які можна вважати гарантіями автономії вищих навчальних закладів. Проте значна кількість вказаних приписів мають декларативний характер, або формалізують традиційні стандарти освітньої діяльності.

Невирішеними залишається низка проблем щодо регламентування розширення повноважень вищих навчальних закладів у питаннях формування та реалізації кадрової політики, політики соціального захисту науково-педагогічних працівників, підтримки прозорості академічного життя, розподілу фінансових ресурсів, звітування про ефективність використання бюджетних коштів, регламентування процедур доступу до навчання та ін.

Стратегічними орієнтирами трансформації автономії університетів у системі вищої освіти мають стати:

1. Відмова від державної монополії на вищу освіту, орієнтація на поступове розширення присутності на ринку освітніх послуг вищих навчальних закладів недержавної форми власності.
2. Загальна лібералізація механізму державного управління системою вищої освіти, збільшення автономії вищих навчальних закладів.
3. Розвиток у системі управління вищої освіти мережі організацій-посередників («державних агенцій», яким Міністерство освіти і науки делегує частину власних повноважень та «університетських агенцій», яким вищі навчальні заклади делегують частину своєї автономії).
4. Підтримка подальшого змінення вищих навчальних закладів ринкових суб'єктів, з наступним освоєнням практик організації діяльності (пошук та адміністрування грантів, отримання банківських позик, укладання договорів з

комерційними організаціями, створення комерційних програм і дочірніх навчальних закладів спільно з іншими закладами, участь у міжнародних проектах тощо).

5. Поступова децентралізація системи управління вищою освітою, орієнтація зусиль державних органів на застосування непрямих методів управління розвитком ринку освітніх послуг.

6. Підтримка процесів інтеграції вищих навчальних закладів до європейського освітнього простору відповідно до вимог міжнародних договорів та національного законодавства.

Література

1. Пріоритети розвитку вищої освіти в Україні в руслі загальноєвропейських тенденцій // Стратегічна панорама, 2004, № 3. – С. 165–168.
2. Рейтинг кращих університетських програм ВНЗ України «Фокус» [Електронний ресурс] студентський портал України 2008–2010р.р. Режим доступу: <http://mir-studenta.com/rejting-vuzov/>
3. Структурные изменения в высшей школе Великобритании: Обзор / Подг. И.Г. Животовская // Экономика образования. – 2003. – № 4. – С. 69–72.
4. Сучасні системи вищої освіти: порівняння для України: [Зб.] /Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; [Заг. ред. В.Зубка]. – К.: Вид. дім «KM Academia», – 288 с.
5. Тенденции и основные направления развития высшего образования в Европе: некоторые выводы // Социология образования. – 2004. – № 5. – С. 47–50.
7. Ченцов А. О бизнесе образовательных услуг // Высшее образование в России. – 1999. – № 2. – С. 120–123
8. Concrete Future Objectives of Education Systems., <http://europa.eu/int/scadplus/leg/en/ch>.
9. ЮНЕСКО – www.unesco.org.ua
10. Європейський освітній портал – <http://www.eu-edu.org>
11. Education and Training in Europe: diverse systems, shared goals for 2010. The work programme on the future objectives of education and training systems. – <http://europa.eu.int/comm/education/policies>.
12. Schiff, Maurice Labor Mobility, Trade, and Social Capital // Review of International Economics; Nov2004, Vol. 12
13. Treaty establishing the European Community (Articles 149 to 150) <http://europa.eu.int/eur-lex/lex/en/treaties>.

5.3. ОЦІНЮВАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Постановка завдання. Розвиток ринкової економіки вимагає від вищих навчальних закладів (ВНЗ) використання товарно-грошових відносин і економічних методів управління, що суттєво впливає на роботу функціональних підрозділів та служб. Нині ВНЗ – стали рівноправними суб'єктами ринкових відносин.

У цих умовах сутність економічної постановки й економічного змісту формування ринково-орієнтованої моделі сучасного ВНЗ полягає у забезпеченні можливості мати більш високу організаційну готовність виконувати якісно державне замовлення (надавати освітні послуги) з мінімально можливими витратами. Підтвердженням правочинності такої постановки питання є визнання освіти як виду економічної діяльності, що підтверджує наявність економічної складової в характері цієї діяльності.

В контексті стимулювання економічного розвитку освіти важливу роль відіграють інвестиції, їх обсяги, темпи нарощування та спрямованості. Складність оцінювання необхідних обсягів та ефективності капіталовкладень в освіту полягає в специфіці, властивій освітній діяльності, яка створює освітній продукт [1].

Вагомий внесок в дослідження питання оцінки ефективності використання матеріально-технічної бази системи вищої освіти установ зробили такі вітчизняні вчені як В. Базелевич, В. Геєць, О. Грішнова, М. Єрмошенко, В. Кремень, І. Каленюк, А. Мазаракі, Т. Оболенська, В. Пономаренко, І. Тимошенко, Л. Федулова та інші. Світові тенденції у розвитку вищої освіти, зокрема економічні аспекти, в умовах глобалізації вивчали зарубіжні вчені – Г. Беккер, Д. Бок, К. Поланьї, Б. Кларк, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма, Й. Шумпетер та інші. У своїх дослідженнях вчені приділяли увагу питанням розкриття економічної сутності інвестицій, перспективам інвестиційного забезпечення розвитку вищої освіти, розробці стратегій розвитку системи вищої освіти. При цьому недостатня увага приділяється розробці методики аналізу забезпечення розвитку та ефективності використання матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів.

Оцінка забезпечення розвитку та ефективності використання матеріально-технічної бази системи вищої освіти як одного із визначальних чинників формування якості освітньої послуги.

Основні результати дослідження. Сучасна вітчизняна і світова діяльність вищої школи характеризується подальшою інтенсифікацією навчального процесу через впровадження новітніх технологій навчання, інформатизації, посиленням самостійної роботи студентів і їх практичної підготовки. Все це вимагає додаткових площ, зміни їх видової структури відповідно до означених тенденцій та положень Національної доктрини розвитку освіти України у XXI ст. для посилення фахової підготовки, забезпечення розвитку і самореалізації особистості студента [2]. У зв'язку з цим зростає роль пріоритетного розвитку матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів, що обумовлює актуальність теми дослідження.

Як і раніше, у постіндустріальну епоху для здійснення освітньої діяльності необхідна робоча сила, засоби праці й предмети праці. Умови виникнення й зростання ефективності навчального процесу визначаються межами і параметрами організації цього процесу. Освітня діяльність здійснюється ВНЗ у сукупності всіх факторів, що беруть участь у освітньому процесі – ті хто вчить, ті хто вчиться і місце та умови для навчання. Переважна частина цих умов носить економічний характер. Так, наприклад, місце і умови навчального процесу (будівлі, обладнання, методичні посібники, літератури тощо) є засобами виробництва. Вчитель – викладач, майстер, лаборант і т. п. – це свого роду робоча сила. Предмет праці – це студент, з яким необхідно здійснити певний набір дій у вигляді різних форм, методик навчального процесу для того, щоб із нього отримати необхідний продукт із певними споживчими властивостями у вигляді робочої сили з необхідними компетенціями.

Нині реальний стан справ розвитку системи вищої освіти України зумовлює необхідність аналізу динамічного розвитку ринку освітніх послуг та оцінки своїх сильних та слабких сторін ВНЗ з метою вироблення відповідної організаційної й економічної поведінки. Якісні характеристики процесів освіти завжди залишаються в центрі уваги й контролю. Значну роль у цих проблемах має такий економічний фактор, як рівень матеріально-технічного забезпечення освітньої діяльності.

Матеріально-технічна база – сукупність матеріально-речових елементів начального закладу, які проявляються як у натуральній, так і у вартісній формі. Головним елементом матеріально-технічної бази ВНЗ є основні засоби. До основних засобів належать матеріальні активи, які утримуються установою для використання їх у виробництві/діяльності або при постачанні товарів, виконанні робіт і наданні послуг для досягнення поставленої мети та/або задоволення потреб установи або здавання в оренду іншим особам і використовуються, за очікуванням, більше одного року [3].

У визначенні основних засобів не обмежується вартість таких об'єктів. У той же час вартісний критерій віднесення об'єктів до основних засобів можна знайти у новому Порядку застосування Плану рахунків та у п. 2.1 Положення № 611 [4]. Відповідно до п. 2.1 Положення № 611 установи зараховують до малоцінних необоротних матеріальних активів (субрахунок 113 «Малоцінні необоротні матеріальні активи»), зокрема, предмети вартістю, що не перевищує 2500 грн. (без ПДВ), та строк використання яких перевищує один рік. Таким чином вартісний критерій віднесення до основних засобів приведено у відповідність до норм Податкового кодексу України [5].

За цільовим призначенням виокремлюють такі матеріально-технічні ресурси ВНЗ: земельні ділянки, будинки та споруди, машини та обладнання, транспортні засоби; інструменти, прилади і інвентар, інші основні засоби.

Розрізняють також матеріально-технічні ресурси залежно від реального стану їхнього використання в процесі діяльності: ресурси, які використовуються в основній діяльності, і ті, що тимчасово не задіяні з різних причин.

Матеріально-технічна база ВНЗ потребує постійної роботи з утримання її у належному стані. На розвиток і результативність освітньої діяльності впливають оновлення й реконструкція основних засобів. Оновлення основних засобів означає заміну засобів праці новими – сучаснішими і досконалішими. Реконструкція – заміна первісної вартості необоротних активів шляхом технічного переоснащення на основі часткової заміни засобів, які морально застаріли, або у разі зміни технологічних процесів і машин. Такі капіталовкладення в основні засоби залежать від конкретних можливостей ВНЗ і потребують значних фінансових витрат для розширення навчально-наукової діяльності й забезпечення конкурентоспроможності на ринку.

Від стану забезпеченості та використання ВНЗ своєї матеріально-технічної бази значною мірою залежить результативність економічної діяльності закладів освіти. Для надання якісних освітніх послуг, забезпечення наукових досліджень та їх впровадження, здійснення лабораторних, транспортних, експериментальних, виробничих, ремонтно-будівельних та інших робіт, пов'язаних із виконанням статутних функцій, ВНЗ прагне сформувавши та раціонально використовувати власну матеріальну базу.

Відповідно до пп. 6 п. 11 Порядку ліцензування діяльності з надання освітніх послуг вищий навчальний заклад повинен мати підтверджуючі документи, що засвідчують право власності, оперативного управління чи користування основними засобами для здійснення навчально-виховного процесу на строк, необхідний для завершення надання освітньої послуги [5]. При цьому, відповідно до пп. 2.2.3 п. 2.2. розділу II Ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти площі навчально-виробничих корпусів вищого навчального закладу (ВНЗ) у розрахунку на одного студента максимально можливої кількості студентів (з врахуванням заочної форми навчання з коефіцієнтом 0,2) повинні відповідати контрольним питомим показникам розрахункової (нормованої) площі навчальних закладів за типом навчального закладу [6].

З 01.09.2014 року відповідно до п. 2 наказу МОН України Про затвердження Типових штатних нормативів ВНЗ III–IV рівнів акредитації приведений контингент визначається з урахуванням кількості студентів, аспірантів денної форми навчання та екстернів з коефіцієнтом 1, вечірньої форми навчання з коефіцієнтом 0,25, заочної форми навчання – з коефіцієнтом 0,1 [7].

Відповідно до проекту наказу МОН України Про затвердження ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти ВНЗ вимоги до матеріально-технічного забезпечення навчального процесу зростають [8]. Порівняння ліцензійних умов для надання освітніх послуг у сфері вищої освіти наведено в табл. 16.

Таблиця 16

Загальні вимоги та мінімальні нормативи забезпечення навчального процесу у ВНЗ матеріально-технічними та інформаційними ресурсами

№ з/п	Назва показника (нормативу)	Значення показника (нормативу) за освітньо-кваліфікаційними рівнями							
		молодший спеціаліст		бакалавр		спеціаліст		магістр	
		діючі	проект	діючі	проект	діючі	проект	діючі	проект
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Забезпеченість комп'ютерними класами, лабораторіями, полігонами, обладнанням, устаткуванням, необхідним для виконання навчальних програм (проект: планів та з урахуванням резерву на індивідуальні заняття, гурткову роботу, позанавчальні заходи тощо (процент від мінімальної потреби для фактичного контингенту)	100	110	100	110	100	110	100	110
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
	студентів та ліцензійної заявки з урахуванням змінності – до розрахунку включається комп'ютерна техніка зі строком експлуатації не більше 8 років)								
2	Забезпеченість аудиторним фондом, необхідним для проведення навчальних занять та контрольних заходів з урахуванням резерву на індивідуальні заняття, гурткову роботу, позанавчальні заходи тощо (процент від мінімальної потреби для фактичного контингенту студентів та ліцензійної заявки з урахуванням змінності)	-	125	-	125	-	125	-	125
3	Забезпеченість студентів гуртожитком (мінімальний процент від потреби)	70	70	70	70	70	70	70	70
4	Кількість робочих комп'ютерних місць на 100 студентів (крім спеціальностей, які належать до галузей знань «Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини» і «Мистецтво», крім спеціальності «Дизайн»)	6	-	12	-	12	-	12	-
	Для спеціальностей, які належать до галузей знань «Фізичне виховання, спорт і здоров'я людини» і «Мистецтво», крім спеціальності «Дизайн»	3	-	6	-	6	-	6	-

5	Наявність соціально-побутової інфраструктури (пунктів харчування, актові чи концертні зали, спортивних залів, стадіону або спортивних майданчиків, копіювальних центрів, медичного пункту)	+	+	+	+	+	+	+	+

Також в проекті наказу МОН України з'являються нові вимоги щодо інформаційного забезпечення навчального процесу, а саме ВНЗ повинен мати [8]:

- забезпеченість навчальних аудиторій місткістю понад 50 осіб мультимедійними проекторами (мінімальний процент від кількості аудиторій, що використовуються) для ОКР «Молодший спеціаліст» – 25 %, для ОКР «Бакалавр», «Спеціаліст», «Магістр» – 50 %;
- доступу до Інтернет з використанням Wi-Fi або інших бездротових технологій в основних навчальних, лабораторних, бібліотечних приміщеннях, гуртожитках (мінімальний процент від сукупної площі таких приміщень) – для ОКР «Молодший спеціаліст» – 50 %, для ОКР «Бакалавр», «Спеціаліст», «Магістр» – 80 %;
- забезпеченість бібліотеки вітчизняними та закордонними фаховими періодичними виданнями (належною забезпеченістю навчальними матеріалами вважається наявність підручників, посібників, конспектів лекцій, хрестоматій тощо за списком рекомендованої літератури в паперовій формі з розрахунку 1 примірник на 5 осіб фактичного контингенту студентів та ліцензійної заявки або в електронній формі (у локальному чи віддаленому доступі) для необмеженої кількості користувачів. Для вибіркового дисциплін припускається використання навчальних матеріалів лише в електронній формі не менше: для ОКР «Молодший спеціаліст» – 3, для ОКР «Бакалавр», «Спеціаліст» – 4; для ОКР «Магістр» – 8; у т.ч. в електронному доступі (не менше) відповідно за ОКР: 1, 2, та 3. Також ВНЗ повинен мати доступу до баз даних англійських періодичних наукових видань відповідного профілю;
- офіційний веб-сайт навчального закладу з основною інформацією про його діяльність (структура, наукова-освітня діяльність, правила прийому, контакти), який містить веб-сторінки навчальних дисциплін з розміщеними на них навчально-методичними матеріалами (мінімальний процент від кількості дисциплін навчального плану) повинен складати: для ОКР «Молодший спеціаліст» – 30 %, для ОКР «Бакалавр» – 50 %, для ОКР «Спеціаліст» – 60 %, для ОКР «Магістр» – 70 %.

Окрім того ВНЗ повинен бути забезпеченим необхідним для управління навчальним процесом, автоматизованим контролем знань, функціонування бібліотеки та бухгалтерії програмним забезпеченням (ліцензованим або з відкритим кодом) .

За умови прийняття у викладеній редакції наказу МОН України Про затвердження ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти ВНЗ навчальні заклади будуть вимагати додаткового обсягу інвестиційних ресурсів з метою покращення матеріально-технічної бази. Складність вкладень в освіту полягає в специфіці, властивій освітній діяльності, яка передбачає створення освітнього продукту [1].

Аналіз інвестиційних процесів в Україні свідчить про нестійкий характер їх розвитку внаслідок сукупної дії і зовнішніх, і внутрішніх чинників. Зокрема, доволі динамічне зростання обсягів інвестицій в основний капітал у період економічного зростання (2000–2008 рр.) у кризові роки змінилося різким падінням інвестиційної активності та поступовою стабілізацією інвестиційної діяльності у посткризовий період.

За даними Державної служби статистики України обсяги інвестицій в освіту та вартість до 2010 року мали тенденцію до зростання, починаючи з 2011 року вартість основних засобів та капітальні інвестиції в освіту скорочуються (табл. 17).

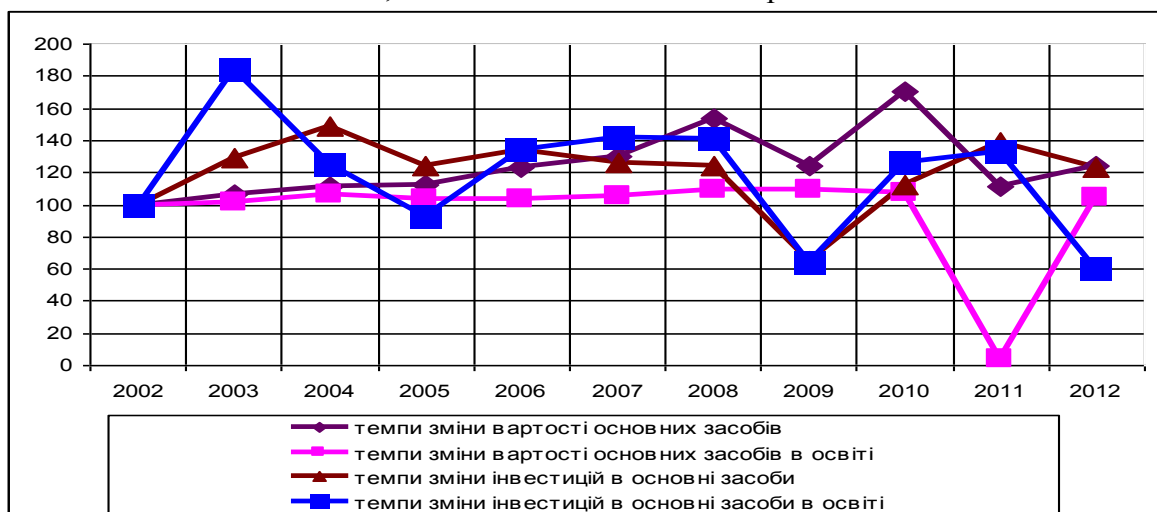
Таблиця 17

Аналіз динаміки основних засобів та капітальних інвестицій в освіту у 2002–2012 роках *

№ з/п	Показники	Вартість за роками, тис. грн.										
		2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	Вартість основних засобів за видами економічної діяльності, всього	964814	1026163	1141069	1276201	1568890	2047364	3149627	3903714	6648861	7396952	9148017
	в. т. ч. освіта	45735	46621	49821	51639	53500	56615	61933	67544	72520	3010,5	3141
2	Вартість введених в дію нових основних засобів, всього	35025	44165	61468	70497	82333	127453	149635	111345	122572	147939	190965
	в. т. ч. освіта	885	1236	1303	1380	1602	2168	2481	2285	2311	602	163
3	Вартість ліквідованих основних засобів, всього	10036	10620	10986	15940	9472	12399	14567	16507	17056	29588	41139
	в. т. ч. освіта	655	458	428	458	389	557	490	526	710	1528	7,4
4	Залишкова вартість основних засобів за видами економічної діяльності, всього	512235	538837	587453	661565	774503	993346	1251178	1597416	1731296	1780059	466448
	в. т. ч. освіта	19838	20035	20559	20814	20532	24124	26144	25380	27184	120,42	1770
5	Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності	46563	59899	89314	111174	148972	188486	233081	151777	171092	238175	293691,9
	в. т. ч. освіта	406,8	749,3	935,1	870,2	1163,4	1651	2322	1484	1873	2485	1492

* Примітка. Узагальнено авторами на підставі [9]

Темпи зростання вартості основних засобів та інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності, в т. ч. в освіті наведено на рис. 5.1.

Рис. 5.1. Темпи зростання вартості основних засобів та інвестицій в основні засоби за видами економічної діяльності, в т. ч. в освіті за 2002–2012 роки

Вартість введених в експлуатацію основних засобів значно перевищувала вартість ліквідованих основних засобів та вартість капітальних інвестицій (рис. 5.1), що забезпечувало приріст вартості основних засобів. Починаючи з 2011 року тенденція змінилася – зростає вартість ліквідованих основних засобів і скорочується вартість

основних засобів введених в експлуатацію, відповідно первісна вартість основних засобів має тенденцію до скорочення.

Виявлені тенденції змін впливають на показники руху, придатності та ефективності використання основних засобів (табл. 18).

Таблиця 18

Аналіз показників руху, придатності та ефективності використання основних засобів

№ з/п	Показники	Роки										
		2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
1	Коефіцієнт оновлення	0,0194	0,0265	0,0262	0,0267	0,0299	0,0383	0,0401	0,0338	0,0319	0,2000	0,0517
2	Коефіцієнт вибуття	0,0143	0,0098	0,0086	0,0089	0,0073	0,0098	0,0079	0,0078	0,0098	0,5076	0,0024
3	Коефіцієнт приросту	0,0050	0,0167	0,0176	0,0179	0,0227	0,0285	0,0321	0,0260	0,0221	-0,3076	0,0494
4	Коефіцієнт зносу основних засобів	0,5662	0,5703	0,5873	0,5969	0,6162	0,5739	0,5779	0,6242	0,6252	0,9600	0,4365
5	Коефіцієнт придатності основних засобів	0,4338	0,4297	0,4127	0,4031	0,3838	0,4261	0,4221	0,3758	0,3748	0,0400	0,5635
6	Фондоозброєність (тис. грн. / особу)	28,053	28,476	30,218	30,955	31,647	33,427	36,380	39,769	42,954	1,795	1,878
7	Рентабельність основних засобів (%)	0,2027	0,2445	0,2483	0,2659	0,1615	0,1341	0,1389	0,1149	0,1394	4,4046	4,3553

За результатами аналізу виявлено, що коефіцієнт приросту основних засобів, який визначається як різниця між введеними основними засобами та основними засобами, що вибули до вартості основних засобів на кінець року за роками зростає, що пояснюється випереджуваними темпами зростання оновлення основних засобів над темпами вибуття. Негативною тенденцією є зростання ступеня зносу основних засобів в період з 2002 по 2011 роки, проте на кінець 2012 року знос основних засобів скорочується з 96 % до 46,35 %, що свідчить про значне оновлення матеріально-технічної бази системи вищої освіти. В період з 2002 по 2010 роки зростає фондоозброєність працівників, зайнятих в системі освіти, в 2011 році показник значно скоротився. В період з 2002 по 2008 роки рентабельність основних засобів зростає з 0,2027 % до 0,1389 %. В 2009 році рентабельність дещо скоротилась до 0,1149 %, з 2010 року спостерігається тенденція до зростання основних засобів.

Як свідчить проведений аналіз, обсяги бюджетних асигнувань, що виділяються нині для державних ВНЗ на придбання основних засобів є явно недостатніми і не враховують стан матеріально-технічної бази та потреби на її відновлення й модернізацію. Так для ВНЗ системи Міністерства освіти і науки України виділяється бюджетних коштів із загального фонду на 94–98 % лише для заробітної плати з нарахуваннями, стипендію, виплату сиротам, комунальні платежі. Отже, на забезпечення функціонування ВНЗ та його розвиток виділяється залежно від року від 2 до 6 % бюджетних надходжень з загального фонду. Таке фінансування не може забезпечити нормальне функціонування закладу, а тим більше його розвиток. Ефективна діяльність ВНЗ неможлива без створення, постійного оновлення і розвитку його матеріально-технічної бази, яка б забезпечувала виконання адміністративно-господарських функцій, організацію навчального процесу і проведення наукових досліджень відповідно до вимог Державних освітніх стандартів і досягнення нормативних показників акредитації.

Висновки. Як і раніше, у постіндустріальну епоху для здійснення освітньої діяльності необхідна робоча сила, засоби праці й предмети праці. Переважна частина цих умов носить економічний характер, т.ч. і місце та умови навчального процесу (будівлі, обладнання, методичні посібники, літератури тощо), які є засобами виробництва. Всі закріплені за вищим навчальним закладом матеріально-речові засоби (т.ч. і земля), які необхідні для забезпечення навчальної, наукової та господарської діяльності, складають його матеріально-технічну базу і є економічним фактором розвитку.

Нині реальний стан справ розвитку системи вищої освіти України зумовлює необхідність аналізу, збереження та ефективного використання цієї власності, яка закріплена за ВНЗ, з метою вироблення відповідної організаційної й економічної поведінки. Об'єкти власності, які закріплені засновником за ВНЗ, знаходяться у оперативному управлінні цього закладу. Розвиток та оновлення матеріально-технічної бази державних й комунальних закладів освіти здійснюється самими закладами у межах виділених бюджетних та власними заробленими коштами. Аналіз інвестиційних процесів в Україні свідчить про нестійкий характер їх розвитку внаслідок сукупної дії і зовнішніх, і внутрішніх чинників. Зокрема, доволі динамічне зростання обсягів інвестицій в основний капітал у період економічного зростання (2000–2008 рр.) у кризові роки змінилося різким падінням інвестиційної активності та поступовою стабілізацією інвестиційної діяльності у посткризовий період.

Література

1. Грищенко І.М. Професійна освіта в системі економічних досліджень: монографія / І.М. Грищенко. – К.: Грамота, 2014. – 384 с.
2. Штуль В.П. Розвиток матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів за концепцією маркетингу: [автореферат на здобуття наук. ступеня кандидата економ. наук] / В.П. Штуль. – Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2005. – 25 с.
3. Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження деяких нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку бюджетних установ» від 26.06.2013 № 611 [зі змінами і доповненнями] [Електронний ресурс] // Ліга-Закон [сайт]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE23746.html
4. Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Плану рахунків бухгалтерського обліку бюджетних установ та Порядку застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку бюджетних установ» від 10.12.1999 № 114 [зі змінами і доповненнями] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0890-99>
5. Шашерін В. Основні засоби: новий бух облік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buhbudget.com.ua/ua/journal/buhbudget/article/25>
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про ліцензування діяльності з надання освітніх послуг» від 08.08.2007 № 1019 [зі змінами і доповненнями] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1019-2007-%D0%BF#n12#n12>
7. Наказ МОН України «Про внесення змін до наказу МОН України від 24.12.2003 № 847 «Ліцензійні умови надання освітніх послуг у сфері вищої освіти» від 29.11.2011 № 1377 [зі змінами і доповненнями] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1448-11>
8. Наказ МОН України «Про затвердження Типових штатних нормативів ВНЗ III–IV рівнів акредитації» від 11.01.2014 № 26 [зі змінами і доповненнями] [Електронний ресурс] // Верховна Рада України [сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0097-14>
9. Проект наказу МОН України «Про затвердження ліцензійних умов надання освітніх послуг у сфері вищої освіти» [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і

- науки України [сайт]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/ua/pr-viddil/1312/1390288033/1398678346/>
10. Статистика інвестицій та основних засобів [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України [сайт]. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>

5.4. ЕКОНОМІЧНІ ПІДХОДИ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКІСНОЮ ОСВІТОЮ СОЦІАЛЬНО НЕЗАХИЩЕНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

В умовах глобалізації вища освіта відіграє важливу роль у розвитку як окремої країни, так і світу в цілому. Відбувається перехід до економіки, котра базується на знаннях. Він визначається появою нових досягнень науки і техніки та їх швидким поширенням практично у всіх сферах, а також значними структурними зрушеннями в результаті збільшеної інноваційної активності, і глобалізацією наукових і технологічних знань. Системі вітчизняної вищої освіти в контексті державної політики притаманні певні проблеми, які негативно впливають на можливість її отримання населенням, яке не відноситься до соціально незахищених верств проте має право на навчання за рахунок коштів державного бюджету відповідно до результатів зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО).

Питання ефективності вищої освіти певною мірою розглядали в наукових працях велика кількість науковців, зокрема: В. Андрущенко, А. Бойко, Д. Дзвінчук, В. Журавський, В. Коцин, В. Кремень, В. Кушерець, О. Луговий, О. Ляшенко, С. Максименко, М. Михальченко, В. Огнев'юк, В. Семиноженко, В. Ткаченко, Л. Федулова та інші. Проте на сьогодні практично відсутні цілісні наукові дослідження, присвячені комплексному аналізу та формуванню практичних рекомендацій щодо розроблення і реалізації моделі економічного забезпечення доступу соціально незахищених верств населення до якісної вищої освіти.

У суспільстві, котре базується на міцному фундаменті знань, на перший план виходять люди, які володіють цими знаннями, здатні застосувати їх на практиці і створити нові знання. Навчання, знання, інформація роблять людину компетентною у своїй діяльності, являються основою розвитку інноваційної економіки [1].

Останнім часом у найбільш розвинених країнах спостерігається підвищення динамічної інноваційної активності, пов'язаної з якістю освіти. Основними специфічними особливостями інноваційної активності є такі:

1. Зростання показника наукоємності ВВП. Так, у ЄС цей показник у середньому становить 1,9 %, у Фінляндії й Швеції – 3,7 %, США й Німеччині – 2,7% [2]. Для порівняння, в Україні загальний обсяг видатків на наукові дослідження й розробки як частка ВВП (наукоємність ВВП) протягом 2000–2011 рр. становив менше середнього рівня по ЄС, а також зменшився з 1,16% до 0,79% [2].

2. Збільшення уваги держави до розвитку інноваційної інфраструктури з метою створення умов для переходу до 6-го та 7-го технологічного укладів. 6-й дає поштовх до нового етапу в розвитку медицини та біотехнологій, 7-й – до створення технологій «холодного термоядерного синтезу», що має докорінно змінити енергетичний потенціал земної цивілізації [3].

В Україні домінує відтворення 3-го (чорна металургія, електроенергетика, залізничний транспорт, багатотоннажна неорганічна хімія, споживання вугілля, універсальне машинобудування) та 4-го (розвиток органічної хімії і полімерних матеріалів, кольорової металургії, нафтопереробки, автомобілебудування, точного машинобудування і приладобудування, розвиток традиційного ВПК, електронної промисловості, поширення автоперевезень, широке споживання нафти) технологічних укладів. У цілому в Україні близько 95% обсягів виробленої продукції належить до 3-го (60%) і 4-го (35%) укладів. Частка ж продукції вищих технологічних укладів в економіці країни становить: 4% – для 5-го і 0,1% – для 6-го [4].

3. Підвищення якості вищої освіти і людського капіталу. Людство нині вимушене все більшу частину національного продукту вкладати в підвищення рівня освіти, оновлення людського капіталу [1].

Глобалізація світової економіки стала стимулом для підвищення уваги до здійснення ефективної взаємодії у науково-технічній сфері, що викликана неможливістю проведення одноосібно досліджень за багатьма напрямками, необхідними для створення

високих технологій. Кооперація кількох фірм дозволяє їм знизити ризики й витрати ресурсів та часу на проведення НДДКР, підвищивши при цьому сукупний обсяг знань. Така кооперація вигідна також на рівні кожної окремо взятої країни, а відтак заохочується державою: очевидно, синергетичний ефект дозволяє не тільки підвищити науково-технічний потенціал фірм, що беруть участь у кооперації, але також поширюється і на інших агентів, що займаються інноваційною діяльністю (як правило, опосередковано, шляхом передачі знань і оновлення технологічної бази). У цьому контексті взаємодія університетів (які виступають одночасно і як провідники інновацій, і як центри знань) задля поповнення інтелектуальних ресурсів та підприємств (які є активними учасниками й реалізаторами інноваційних процесів) за активної державної підтримки є ефективною у контексті забезпечення майбутнього економічного зростання країни.

В Україні розірваний зв'язок між освітою, наукою і виробництвом через те, що підприємства в умовах загострення конкуренції на світових товарних ринках, не досить потужної вітчизняної економіки та низької державної підтримки не є спроможними фінансувати науково-дослідні роботи та вітчизняну науку (зокрема, у вишах) або просто не зацікавлені у вкладенні коштів у формування інтелектуального потенціалу нації.

В Україні важливою залишається роль держави в створенні умов отримання освіти студентами та адаптації молодих фахівців на вітчизняному ринку праці. У цьому контексті особливої уваги з боку держави потребують ті студенти, які відносяться до соціально незахищених верств населення, адже вони в силу об'єктивних причин є найбільш економічно вразливими в сучасних умовах і потребують посиленої уваги та підтримки з боку держави. Проте в Україні підтримка держави цих категорій населення носить більшою мірою декларативний характер. На законодавчому рівні право на позаконкурсний вступ до вищів соціально незахищених верств населення гарантується низкою нормативно-правових актів.

Поза конкурсом у 2014 році, як і минулого року, зараховуються такі вступники [5]:

- особи, яким, відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», надане таке право;
- діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, а також особи з їх числа віком від 18 до 23-х років відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 5 квітня 1994 року № 226 «Про покращення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування»;
- інваліди I та II груп і діти-інваліди віком до 18-ти років, яким не протипоказане навчання за вибраним напрямом (спеціальністю), відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»;
- особи, яким, відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», надане таке право;
- особи, яким, відповідно до Закону України «Про підвищення престижності шахтарської праці», надане таке право;
- діти, батьки яких загинули або стали інвалідами на вугледобувних підприємствах, при вступі на навчання за гірничими спеціальностями відповідно до Указу Президента України від 19 травня 1999 року № 524 «Про державну допомогу дітям, які вчаться за гірничими спеціальностями і чий батьки загинули або стали інвалідами на вугледобувних підприємствах»;
- діти військовослужбовців Збройних Сил України, інших військових формувань, працівників правоохоронних органів, які загинули під час виконання службових обов'язків, відповідно до Указу Президента України від 21 лютого 2002 року № 157 «Про додаткові заходи щодо посилення турботи про захисників Вітчизни, їх правового і соціального захисту, покращення військово-патріотичного виховання молоді»;

- члени сімей шахтарів і гірничорятувальників, які загинули внаслідок аварії, що сталась на орендному підприємстві «Шахта імені О. Ф. Засядька», згідно з додатком 4 до постанови Кабінету Міністрів України від 9 січня 2008 року № 6 «Деякі питання соціального захисту членів сімей загиблих шахтарів та гірничорятувальників».

Кількість місць для осіб, які зараховуються поза конкурсом, установлюється прийнятною комісією вищого навчального закладу (ВНЗ) й не повинна перевищувати 25 відсотків від обсягу державного замовлення за кожним напрямом (спеціальністю) у ВНЗ, але не менше одного місця. У випадку встановлення такої квоти зарахування осіб пільгових категорій відбувається за конкурсом відповідно до конкурсного бала вступника [5].

В Україні наявність великої кількості ВНЗ створює ілюзію доступності до освіти усіх категорій населення, проте у зв'язку з низьким рівнем доходу населення та високими цінами на навчання доступ до вищої освіти обмежений для категорій населення, які відносяться до соціально незахищених.

Так, незважаючи на зменшення у 2012–2013 навчальному році в Україні кількості ВНЗ з 846 до 823 [6] (серед них у 2013 році функціонувало державної форми власності 425 закладів, комунальної форми власності – 221, приватної форми власності – 177, 199 університетів, 64 академії, 89 інститутів, 243 коледжі, 109 технікумів, 118 училищ та 1 консерваторія [7]) на фоні середньої заробітної в Україні на рівні близько 3 тис. грн і того, що 78% населення перебуває за межею бідності ціни на рівні 10–20 тис. грн в рік (середня вартість навчання у провідних ВНЗ) є непосильним тягарем для більшості українців [8].

Одне з важливих завдань ВНЗ полягає у підготовці конкурентоспроможних як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку праці фахівців. За цих умов виникає необхідність підвищення якості освіти, адже на сучасному етапі розвитку економіки України освітянська сфера, у тому числі і вища, знаходиться під впливом негативних факторів, які пов'язані, зокрема, з недостатньо ефективним механізмом розподілу бюджетних коштів (для України проблемою є не рівень фінансування, який фактично відповідає зазначеному у Законі України «Про освіту» – 10% ВВП [9], а неефективний механізм розподілу державних фінансових коштів). Це особливо актуально з точки зору економічного забезпечення доступу соціально незахищених верств населення до якісної вищої освіти. Адже на фоні того, що згідно з Конституцією (ст. 1) [10] Україна є соціальною державою, вона повинна забезпечувати підтримку соціально незахищених верств населення, які не можуть на рівні конкурувати з іншими абітурієнтами при вступі до ВНЗ.

Проте у зв'язку з надмірною кількістю пільг при вступі до ВНЗ знижується можливість доступу до вищої освіти категорій населення, які не відносяться до пільгових, однак мають право на вступ у відповідності з результатами ЗНО.

Болонський процес, який впроваджує Україна не передбачає жодних пільг при вступі, у розвинутих європейських країнах активно працюють приватні фонди, які дають стипендії різним категоріям студентів [11].

За даними [12; 13; 14] з урахуванням рейтингових позицій вітчизняних вишів, які згідно рейтингу МОН у 2013 році відносяться до групи «Технологічні, будівництва та транспорту» [15] був проведений аналіз, результати якого наведені у таблиці 1, при формуванні котрої також враховані дані рейтингів ТОП-200 Україна, Компас, Webometrics [16; 17; 18; 19; 20] (поширені у вітчизняній практиці оцінювання експертами вишів).

При формуванні таблиці 19 був здійснений відбір серед 31 ВНЗ за рейтингом МОН 2013 [15], які відносяться до групи «Технологічні, будівництва та транспорту» були відібрані виші, котрі входять до 10 за критерієм збільшення кількості студентів з правом позаконкурсного вступу. В систему порівняння не був включений вищий навчальний заклад «Державний інститут підготовки та перепідготовки кадрів промисловості» у зв'язку з відсутністю у ньому місць державного замовлення.

Таблиця 19

**ВНЗ у 2011–2013 роках зарейтинговими позиціями у рейтингу МОН у 2013 році
(авторська розробка, сформовано за даними [12;13; 14; 15].**

<i>Обсяг державного замовлення</i>	<i>Кількість прийнятих на навчання з правом позаконкурсного вступу</i>	<i>Питома вага прийнятих з правом позаконкурсного вступу у обсягах державного замовлення, %</i>	<i>Обсяг державного замовлення</i>	<i>Кількість прийнятих на навчання з правом позаконкурсного вступу</i>	<i>Питома вага прийнятих з правом позаконкурсного вступу у обсягах державного замовлення, %</i>	<i>Обсяг державного замовлення</i>	<i>Кількість прийнятих на навчання з правом позаконкурсного вступу</i>	<i>Питома вага прийнятих з правом позаконкурсного вступу у обсягах державного замовлення, %</i>
2011 рік			2012 рік			2013 рік		
3 місце у рейтингу МОН-2013. Одеська державна академія технічного регулювання та якості*								
25	2	8,0	63	12	19,05	307	8	2,61
9 місце у рейтингу МОН-2013. Одеська державна академія будівництва та архітектури								
423	7	1,65	671	21	3,13	1230	33	2,68
10 місце у рейтингу МОН-2013. Київський національний університет технологій та дизайну								
523	14	2,68	852	50	5,87	1425	54	3,79
14 місце у рейтингу МОН-2013. Одеська національна академія харчових технологій								
448	8	1,79	561	29	5,17	1437	56	3,90
15 місце у рейтингу МОН-2013. Донбаська національна академія будівництва і архітектури								
422	24	5,69	837	83	9,92	1342	112	8,35
16 місце у рейтингу МОН-2013. Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»								
502	13	2,59	593	30	5,06	2352	55	2,34
23 місце у рейтингу МОН-2013. Харківський національний університет будівництва та архітектури								
313	10	3,19	445	30	6,74	1045	44	4,21
26 місце у рейтингу МОН-2013. Національний університет водного господарства та природокористування								
709	7	0,99	927	71	7,66	1843	86	4,67
27 місце у рейтингу МОН-2013. Чернігівський державний технологічний університет								
226	9	3,98	508	33	6,50	975	44	4,51
28 місце у рейтингу МОН-2013. Черкаський державний технологічний університет								
270	10	3,70	861	52	6,04	1504	48	3,19

*Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 січня 2011 року № 57-р Одеський державний інститут вимірювальної техніки реорганізовано в Одеську державну академію технічного регулювання та якості.

Аналіз даних таблиці 1 свідчить про збільшення кількості студентів, прийнятих з правом позаконкурсного вступу у 2013 році порівняно з 2011 роком. Такдо 10 вишів за цим критерієм ввійшли такі:

1. Національний університет водного господарства та природокористування (12,29 рази).
2. Одеська національна академія харчових технологій (7 раз).
3. Чернігівський державний технологічний університет(4,89 рази).
4. Черкаський державний технологічний університет (4,8 рази).
5. Одеська державна академія будівництва та архітектури (4,71 рази).
6. Донбаська національна академія будівництва і архітектури (4,67 рази).
7. Харківський національний університет будівництва та архітектури (4,4 рази).

8. Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» (4,23 рази).

9. Одеська державна академія технічного регулювання та якості (4 рази).

10. Київський національний університет технологій та дизайну (3,86 рази).

Проте обсяги державного замовлення у цих вишах зростали більш помірними темпами. Так, у Національному університеті водного господарства та природокористування (0,83 рази), Одеській національній академії харчових технологій (0,77 раз), Чернігівському державному технологічному університеті (1,46 рази), Черкаському державному технологічному університеті (0,93 рази), Одеська державна академія будівництва та архітектури (1,02 рази), Донбаська національна академія будівництва і архітектури (1,15 раз), Харківський національний університет будівництва та архітектури (1,12 раз), Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» (1,55 раз), Одеська державна академія технічного регулювання та якості (2,79 рази), Київський національний університет технологій та дизайну (0,64 рази).

Таблиця 20

Рейтинг ВНЗ у 2011–2013 роках за рейтинговими позиціями у рейтингу МОН у 2013 році (авторська розробка, сформовано за даними [15; 16; 17; 18; 19; 20]).

<i>Рейтинг Компас, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Рейтинг ТОП-200 Україна, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Рейтинг Webometrics, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Консолідований рейтинг, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Рейтинг Компас, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Рейтинг ТОП-200 Україна, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Рейтинг Webometrics, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Консолідований рейтинг, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Рейтинг Компас, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Рейтинг ТОП-200 Україна, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Рейтинг Webometrics, місце у загальному рейтингу</i>	<i>Консолідований рейтинг, місце у загальному рейтингу</i>
2011 рік				2012 рік				2013 рік			
3 місце у рейтингу МОН-2013. Одеська державна академія технічного регулювання та якості*											
110	201	138	28	195	201	322	28	97	201	261	29
9 місце у рейтингу МОН-2013. Одеська державна академія будівництва та архітектури											
22	113	138	16	35	113	222	19	48	113	195	19
10 місце у рейтингу МОН-2013. Київський національний університет технологій та дизайну											
61	26	99	6	38	26	67	3	37	25	82	4
14 місце у рейтингу МОН-2013. Одеська національна академія харчових технологій											
23	36	138	7	37	38	99	6	40	40	91	6
15 місце у рейтингу МОН-2013. Донбаська національна академія будівництва і архітектури											
54	175	105	21	121	174	120	22	82	164	156	20
16 місце у рейтингу МОН-2013. Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури»											
29	73	138	11	19	72	165	11	19	75	142	11
23 місце у рейтингу МОН-2013. Харківський національний університет будівництва та архітектури											

30	90	125	13	23	91	182	13	44	95	164	15
26 місце у рейтингу МОН-2013. Національний університет водного господарства та природокористування											
26	72	138	10	34	71	134	10	30	70	102	10
27 місце у рейтингу МОН-2013. Чернігівський державний технологічний університет											
53	145	76	17	57	146	74	12	42	142	55	12
28 місце у рейтингу МОН-2013. Черкаський державний технологічний університет											
112	148	138	27	177	147	146	21	78	145	150	18

*Відповідно до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 січня 2011 року № 57-р Одеський державний інститут вимірювальної техніки реорганізовано в Одеську державну академію технічного регулювання та якості.

Аналіз даних таблиці 20 свідчить про те, що відносно рейтингових позицій зазначених вишів відповідно до послідовності їх розподілу відповідно з порядковим номером у рейтингу МОН-2013, то лише 3 ВНЗ увійшли до цього списку:

1. Одеська державна академія технічного регулювання та якості (3 місце в рейтингу МОН у 2013 році) у 2013 році порівняно з 2011 роком рейтингові позиції за консолідованим рейтингом погіршились (29 місце проти 28 місця), підвищилось місце лише за рейтингом Компас – 97 проти 110 місця.

2. Одеська державна академія будівництва та архітектури (9 місце в рейтингу МОН у 2013 році) у 2013 році порівняно з 2011 роком рейтингові позиції за консолідованим рейтингом погіршились (19 місце проти 16 місця і залишилось таке ж як у 2012 році), підвищилось місце лише за рейтингом Webometrics у 2013 році (195 місце) порівняно з 2012 роком (222 місце).

3. Київський національний університет технологій та дизайну (10 місце в рейтингу МОН у 2013 році) у 2013 році порівняно з 2011 роком рейтингові позиції за консолідованим рейтингом покращились (4 місце відносно 6 місця, але погіршилось відносно 2012 року), підвищення відбулось також за рейтингом Webometrics у 2013 році (82 місце проти 99 місця), за рейтингом ТОП-200 Україна (25 проти 26 місця) та за рейтингом Компас (37 відносно 61 місця). Хоча позиції за консолідованим рейтингом порівняно з 2012 роком дещо погіршились (4 місце проти 3 місця та рейтингом Webometrics – 82 порівняно з 67 місцем).

Всі інші не увійшли до десятки вишів за рейтинговими позиціями відносно рейтингу МОН-2013. Хоча деякі з них дещо покращили рейтингові позиції. Так, Одеська національна академія харчових технологій у 2013 році, як і у 2012 році за консолідованим рейтингом займала 6 місце (у 2011 році – 7 місце). Донбаська національна академія будівництва і архітектури (20 місце у 2013 році за консолідованим рейтингом, у 2011 році – 21, у 2012 році – 22 місце). Державний вищий навчальний заклад «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури» (протягом 2011–2013 років посідала 11 місце). Чернігівський державний технологічний університет (у 2013 році і як і у 2012 році за консолідованим рейтингом займав 12 місце, у 2011 році – 17 місце). Черкаський державний технологічний університет (18 місце у 2013 році за консолідованим рейтингом, у 2011 році – 28, у 2012 році – 21 місце). Національний університет водного господарства та природокористування (протягом 2011–2013 років займав 10 місце). Рейтингові позиції Харківського національного університету будівництва та архітектури погіршились (15 місце у 2013 році за консолідованим рейтингом порівняно з 13 місцем протягом 2011–2012 років).

В цілому можна зазначити, що проблему для економіки становлять не тільки пільговики (жоден з ВНЗ не прийняв на навчання 25% абітурієнтів від обсягу державного замовлення за кожним напрямом або спеціальністю). Спостерігається невідповідність рейтингових позицій вишів (адже рейтинг можна вважати індикатором «якості освітніх послуг, які надає ВНЗ та його конкурентоспроможності») потребам абітурієнтів, економіки та недостатньо виважена політика держави по відношенню до вітчизняних вишів, яка проявляється у розподілі державного замовлення. Зазначене сприяє

деформуванню ринку праці, призводить до поглиблення дисбалансу між попитом та пропозицією професій (адже при виборі напряму підготовки орієнтація йде, в першу чергу, на необґрунтований попит на певні спеціальності без урахування потреб економіки) і негативно впливає на забезпечення економічного зростання країни в цілому.

Зокрема у 2013 році на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр найбільше подано заяв на «філологію (майже 47 тис. заяв), правознавство (близько 30 тис.), фінанси і кредит (24 тис.), менеджмент (24,7 тис.), економіка підприємства (19,4 тис.), облік і аудит (більше 18 тис.), комп'ютерні науки (14,5 тис.), туризм (12,6 тис.), комп'ютерна інженерія (майже 11 тис.) і маркетинг (10 тис.)» [21]. Така ситуація характерна і для тих верств населення, які відносяться до соціально незахищених і мають право на поза конкурсний вступ.

За даними [22] до 20 найперспективніших професій десятиліття відносять такі: продавець, IT-фахівець, інженер з автоматизації виробництва, маркетолог, інженер комунального обслуговування, агроінженер, технолог з виробництва і переробки харчової продукції, технолог побутового обслуговування, логістик, юрист (господарське право), енергетик, ветеринар, фармаколог, фінансист, інженер зв'язку, практичний психолог, генетик, біохімік, робототехнік, нано-інженер.

За результатами проведеного фондом «Демократичні ініціативи» за сприяння Українського Союзу промисловців і підприємців було проведено опитування експертів загальною кількістю 40 роботодавців, які представляли різні сфери бізнесу. З них третина здійснюють пряму співпрацю з університетами з метою пошуку майбутніх кадрів (решта форм пошуку, таких як ярмарка вакансій, хедхантінг, соціальні мережі практично незадіяні) [23].

Загальна оцінка експертами якості підготовки фахівців українськими вишами має суперечливий характер (половину експертів вона переважно задовольняє, решта залишається незадоволеними або вагається з оцінкою) [23].

Експерти зазначають про існування дисбалансу між теоретичною, практичною та особистісною готовністю випускника до виходу на ринок праці. Більшість опитаних рівень теоретичних знань частково задовольняє. Проте переважну більшість експертів не задовольняє рівень практичної підготовки [23].

За оцінкою експертів розрив між запитами ринку та пропозиціями вишів зумовлений насамперед дією трьох взаємопов'язаних чинників: незнання та нерозуміння викладачами потреб майбутньої діяльності випускників (25 експертів), відстороненість бізнесу від вирішення проблем вищої школи (24 експерти) та відсутність мотивації ВНЗ щодо наближення до ринку праці (22 експерти) [23].

Приблизно половина експертів вказують також на недосконалість системи держзамовлення, яка відірвана від ринку праці та на слабкість матеріально-технічної бази ВНЗ. Половина експертів вважає, що необхідна зміна принципів розподілу держзамовлення з метою заохочення найкращих вишів [23].

Менше половини експертів повністю підтримують необхідності залучення бізнесу до проблем вищої школи, вважаючи, що бізнес має стати рівноправним партнером у вирішенні проблем вищої школи, натомість чверть вважає, що бізнес має підключатися у вирішенні лише окремих проблем, а ще чверть взагалі проти такого втягування бізнесу у проблеми вишів, оскільки, на їх думку, бізнес платить податки, забезпечує бюджет, а за решту має відповідати держава [23].

Більша половина експертів (26) вважає, що участь роботодавців в покращенні практичної підготовки випускників має здійснюватися через надання можливостей проходити практику, через направлення своїх фахівців до вишів для ведення практичних курсів (21 експерт), через фінансування викладання практично орієнтованих дисциплін (10 експертів). 22 експертів з опитаних підтримали ідею надання стипендій найбільш талановитим студентам, водночас внесення благодійних внесків до вишів вважають доцільним лише 6 експертів [23].

У листопаді 2010 року, на VII з'їзді Федерації роботодавців України був презентований концептуальний стратегічний документ – проект Маніфесту роботодавців України. На півроку під егідою Федерації роботодавців України був відкритий національний дискусійний майданчик під назвою «Конкурентоспроможний бізнес – заможна країна». Більшість з вимог до реформ, задекларованих роботодавцями у Маніфесті ще в листопаді 2010 року знайшли своє здійснення у нормативно-правових актах, що розроблялись та приймались протягом подальших років [24].

Оцінка якості підготовки випускників для роботодавців включає не тільки спостереження з боку і висловлювання зауважень, але і їх безпосередню участь у процесі підготовки кадрів [24].

Зокрема, у Маніфесті визначаються такі позиції щодо реформ у сфері професійної освіти [24]:

1. Створення науково-навчальних центрів на базі провідних державних університетів (академій) та створення системи дослідницьких університетів.

2. Оптимізація співвідношення між обсягами бюджетного фінансування фундаментальних, прикладних наукових досліджень та розробок з урахуванням оцінки їх результативності за секторами науки та розпорядниками бюджетних коштів. Перехід до фінансування науково-технологічних розробок переважно за результатами проведення відкритого конкурсу.

3. Інтеграція науково-технічного потенціалу України в світове господарство:

4. Створення умов для стажування вітчизняних студентів та спеціалістів у провідних наукових центрах світу.

5. Стимулювання українського приватного капіталу до участі у дослідницьких проектах у складі транснаціональних фінансово-промислових груп, інноваційних кластерів та транснаціональних стратегічних альянсів – МОН –2009 –2014 роки.

6. Створення конкурентоспроможної освіти: підвищення якості освітніх послуг; ліквідація диспропорцій між професійно-кваліфікаційною структурою фахівців, що готуються освітніми закладами та попитом на ринку праці; забезпечення участі роботодавців в підготовці навчальних програм, освітніх і професійних стандартів, формування державного замовлення; запровадження системи формування планів підготовки фахівців з урахуванням прогнозів економічного розвитку та потреб роботодавців; переорієнтація навчальних програм на збільшення частини практичного компонента, масштабне запровадження програм стажування на виробництві тощо.

Враховуючи зазначене можна констатувати, що в Україні, де попит на нові знання з боку виробництва є незначним, важливим залишається необхідність ефективного співробітництва держави, ВНЗ та роботодавців у контексті розроблення і реалізації моделі економічного забезпечення доступу соціально незахищених верств населення до якісної вищої освіти з урахуванням потреб економіки. Основними ключовими елементами цієї моделі мають стати такі:

1. Організація виробничої та переддипломної практики, керівництво написанням курсових і дипломних робіт працівниками підприємств, на яких студенти проходять практику.

2. Удосконалення зовнішньої оцінки якості професійної освіти на основі більш широкої участі в ній громадських і професійних організацій, формуючи критерії об'єктивної зовнішньої оцінки на принципах взаємодії ринку праці і сфери освіти [24].

3. Спільна розробка з роботодавцями нормативної бази: розробка державних освітніх стандартів, розробка і коректування основних освітніх програм [24].

4. Участь роботодавців у роботі різних експертних комісій, насамперед при акредитації вишів. Можливо також створення комісій, з метою виявлення рівня підготовки студентів, з ініціативи роботодавців, професійних співтовариств. При цьому слід звернути увагу на те, що учасники експертних комісій повинні бути підготовлені до такої роботи і змогли б об'єктивно судити про якість підготовки [24].

5. Здійснення постійного моніторингу вишів задля подальшого їх перепрофілювання, реорганізації або ліквідації. Критеріями можуть слугувати як вітчизняні, так і міжнародні університетські рейтинги.

6. Здійснення виваженого підходу та врахування при визначенні обсягів фінансування вишів та бюджетного замовлення:

- профільності вишів урахуванням потреб економіки в фахівцях, які здобувають у цих ВНЗ вищу освіту;
- кількості поданих заяв протягом певного періоду часу в динаміці абітурієнтами, які вступають з правом позаконкурсного вступу до ВНЗ після технікуму/коледжу або профтехучилища лише для тих абітурієнтів, які послідовно здійснюють навчання за профілем. Це може бути виправданим з точки зору забезпечення потреб економіки і послідовного підвищення рівня знань.

7. Здійснення постійного моніторингу вищими навчальними закладами працевлаштування випускників, які навчались за держані кошти.

Література

1. Боголіб Т. М. Розвиток інноваційної економіки і елітна освіта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dissertlib.com/left_menu%20парка/rozvitok.php.
2. Стояненко І. В. Формування економіки знань як реальність та необхідність сьогодення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1230>.
3. Єрохін С. Технологічні уклади, динаміка цивілізаційних структур та економічна перспектива України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2006/1-2/20060102.html>.
4. Гвоздецький В. Д., Валуєв Б. І., Кошечев О. О., Кепич Т. Оцінка сучасних моделей, концепцій, стратегій та перспектив розвитку інноваційної сфери країн світу: завдання для України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uazt/2012_5/5_12_11%20.pdf.
5. Зарахування поза конкурсом та пільгові категорії абітурієнтів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/consultations/10023/>.
6. В Україні зменшилася кількість ВНЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vidido.ua/index.php/pogliad/article/v_ukraini_zmenshilasja_kil_kist_vishiv/.
7. У МОН підрахували кількість ВНЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lovi-moment.com.ua/novyny-vnz/zagalni/21903-2013-05-15-20-36-08.html>.
8. Депутати хочуть зменшити вартість навчання в ВНЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studiarium.net/page/360-deputati-hochut-zmenshiti-vartist-navchannja-v-vnz>.
9. Про освіту: Закон України від 23.05.1991 № 1060-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.
11. Конституція України Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
12. Яценко А. Навіщо пільги для вступу до вузів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/191845>.
13. Вступна кампанія 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vstup.info/2011/>.
14. Вступна кампанія 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vstup.info/2011/.
15. Вступна кампанія 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vstup.info/2013/.
16. Рейтинг МОН – 2013. Національна система рейтингового оцінювання вищих

- навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/img/zstored/files/Рейтинг_МОН_2013.doc.
17. Консолідований рейтинг вузів України 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nauka.lp.edu.ua/index.php?id=7670&L=0>.
  18. Рейтинг Webometrics (станом на 02.08.2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=2776.
  19. Рейтинг університетів України III, IV рівнів акредитації Топ-200 Україна у 2012 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.euroosvita.net/index.php/?category=49&id=1661.
  20. Рейтинг університетів України III, IV рівнів акредитації Топ-200 Україна у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.euroosvita.net/index.php/?category=49&id=265622.
  21. Консолидированный рейтинг вузов Украины 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uchis.com.ua/2013/07/k-ranking-vnz-2013.html>.
  22. Абітурієнти 2013 року хочуть навчатися на філологів, юристів та економістів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/abituriyenti-2013-roku-hochut-navchatisya-na-filologiv-yuristiv-ta-ekonomistiv-124945_.html.
  23. ТОП-20 найперспективніших професій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2009/08/28/25602/>.
  24. Український випускник: погляд роботодавця ghgjuk [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizu/ukrainskii-vip.htm>.
  25. Свіжевська С.А. Особливості залучення роботодавців та студентів для оцінки якості освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nmu.org.ua/ua/content/infrastructure/structural_divisions/science_met_dep/statti_ukr/967.pdf.

РОЗДІЛ 6

СУЧАСНІ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

6.1. МОДЕЛЬ ОЦІНКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ НА ОСНОВІ ЗБАЛАНСОВАНОЇ СИСТЕМИ ПОКАЗНИКІВ

Підвищення ефективності ринку освітніх послуг, ефективності діяльності вищих навчальних закладів та її оцінювання є однією із найбільш важливих проблем модернізації сфери вищої освіти України. Тому актуалізується проблема розробки кількісної оцінки ефективності функціонування ринку освітніх послуг.

В умовах масової активності навколо цієї проблеми дуже важливим є той факт, що загально визнані показники, які використовуються для оцінювання ефективності як у бізнесових так і некомерційних структурах, як правило, не взаємопов'язані між собою або кореляція є несуттєвою, наприклад, обсяг наданих послуг, обсяг витрат, рентабельність, виручка, задоволеність споживачів і т. п. Кожний із них відображає різну інформацію про ефективність організації і тому необхідна така система показників, яка б більш повно характеризувала ефективність організації.

Дослідженню проблем вимірювання та оцінювання діяльності підприємств та організацій присвячено багато робіт відомих вчених-економістів таких як. Р. Ланч, К. Кросс, К. Адамс, П. Робертс, Л. Мейсел, М. Мейер, Р. Каплан, Д. Нортон та інших відомих вчених.

В нових ринкових умовах забезпечення споживчого ринку товарами та послугами інноваційним інструментом для української економіки є використання сучасної концепції і методики оцінки ефективності бізнесу, яка отримала назву «збалансована система показників» (Balanced Scorecard) – (ЗСП), яку розробили у 1992 році професори Гарвардської школи економіки Роберт Каплан і Дейвід Нортон [5]. Вона заснована на використанні не лише фінансових, а й нефінансових показників діяльності. Суть її полягає в управлінні організацією шляхом досягнення кількісно визначених стратегічних цілей, доведених до кожного окремого підрозділу. Система збалансованих показників (ЗСП) є сучасним дієвим інструментом кількісної оцінки результативності функціонування підприємства, а отже і вищих навчальних закладів (ВНЗ).

Ця система передбачає збалансований набір показників ефективності фінансових, а також нефінансових, які дають додаткову інформацію про економічну ефективність. Пошук необхідних показників і їх комбінацій для конкретної організації з метою оцінки загального її стану є складним, особливо у визначенні розрахунків за різними формулами для виплати матеріальної винагороди працівникам за результатами роботи.

Постановка завдання. В останні роки вийшло у світ немало книжок, статей і прикладів використання збалансованої системи показників (Balanced Scorecard) і дискусія з проблем оцінки ефективності продовжується [7]. Більшість дослідників вважають, що сучасна оцінка ефективності заключається у оцінці доходів, які компанія отримує у перевищенні своїх витрат [4, 6, 7]. Для повного розуміння ефективності ринку освітніх послуг, на нашу думку, необхідно аналізувати як фінансові так і нефінансові показники.

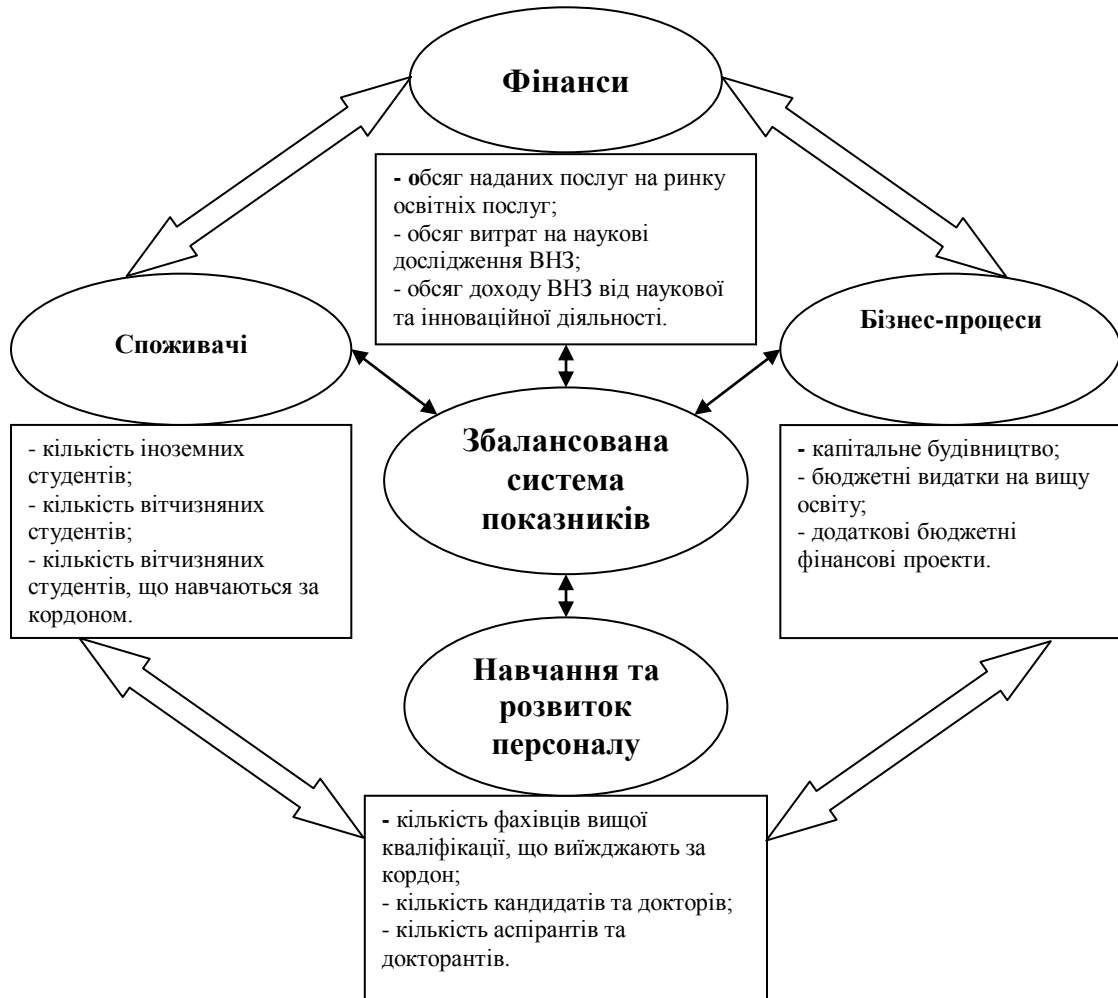
За час свого існування концепція ЗСП постійно вдосконалювалась, але значних змін не зазнала. Наприклад, ця система аналізу для управління розвитком ВНЗ виходить із того, що збалансованість показників, означає оцінювання показників в 4-х сферах ефективності: фінансовій; роботодавці / студенти; освітній процес та потенціал; інфраструктура / співробітники [1, 2]. Вона дозволяє підвищити ефективність підготовки фахівців.

Однією з особливостей ЗСП є те, що вона базується на системному підході, так як показники мають бути взаємопов'язаними зі стратегією ВНЗ. Кожен показник ЗСП має бути елементом причинно-наслідкових зв'язків, які надають інформацію про реалізацію стратегії. Крім цього, усі показники повинні узгоджуватися з фінансовими цілями ринку освіти, оскільки системний підхід дозволяє розкрити сутність ринку освітніх послуг як соціально-економічної системи та дати комплексну оцінку економічним явищам та процесам, які виникають на ринку. Тому адаптація ЗСП для оцінки результативності функціонування ринку освітніх послуг є актуальною.

Нами розроблена модель оцінювання результативності функціонування ринку освітніх послуг України та Китаю на основі чотирьох основних складових показників:

- фінансова складова показників діяльності ВНЗ;
- система показників роботи із споживачами;
- показники, що характеризують навчання та розвиток персоналу;
- показники бізнес-процесів.

У запропоновані нами методиці взято для дослідження чотири ключові складові: фінанси, споживачі, бізнес-процеси й навчання та розвиток персоналу. Кожну складову визначають відповідні показники (рис. 6.1).

Рис. 6.1. Модель оцінки ринку освітніх послуг на основі системи збалансованих показників

До фінансової складової показників пропонуємо віднести три показники:

- обсяг наданих послуг на ринку освітніх послуг;
- обсяг витрат на наукові дослідження ВНЗ;
- обсяг доходу ВНЗ від наукової та інноваційної діяльності.

Обсяг наданих послуг – це доходи ВНЗ, отримані завдяки реалізації платних послуг на ринку освітніх послуг. Платні освітні послуги включають плату за доузівську підготовку, основні професійні програми (навчання за договорами з фізичними або юридичними особами, здобуття другої вищої освіти), додаткові програми професійної освіти (підвищення кваліфікації) та програми післядипломної професійної освіти

(здобуття другої вищої освіти, навчання в аспірантурі та докторантурі за договорами з фізичними особами тощо) [3].

Дані про обсяг наданих послуг на ринках освітніх послуг України та КНР наведено у табл. 21.

Таблиця 21

Обсяг наданих послуг на ринках освітніх послуг України та КНР

<i>Рік</i>	<i>Обсяг наданих послуг на ринку освітніх послуг в Україні, млн. дол. США</i>	<i>Обсяг наданих послуг на ринку освітніх послуг в КНР, млрд. дол. США</i>
2004	347,17	16,28
2005	384,24	18,78
2006	398,91	19,90
2007	539,76	29,19
2008	413,49	34,55
2009	393,54	36,99
2010	423,76	39,89
2011	435,06	42,97
2012	418,29	44,51

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

Варто зазначити, що особливістю вищої освіти КНР є порівняно низька частка фінансування, що отримують вищі навчальні заклади за рахунок централізованого бюджету. За підрахунками економістів, за рахунок бюджетних коштів покривається 53% витрат вищих навчальних закладів, решта 47% витрат покривається за рахунок реалізації освітніх послуг [11]. З одного боку, це змушує вищі навчальні заклади орієнтуватися на реальні потреби ринку та враховувати запити роботодавців. З іншого боку, це змушує вищі навчальні заклади піклуватися про максимізацію доходу, а також економити на витратах капітального характеру.

В Україні, за даними статистики, 55% фінансування ВНЗ здійснюється за рахунок реалізації платних освітніх послуг, решта 45% покривається за рахунок держави [7].

Обсяг витрат на наукові дослідження ВНЗ – це кошти, виділені державою для проведення науково-дослідницької діяльності в ВНЗ.

В КНР університети виступають центрами національної науки. Кожен університет має підтримувати високий рівень наукової та інноваційної діяльності, у іншому разі його статус буде поставлено під сумнів.

Китайські університети виступили засновниками біля 230 технопарків та технополісів, в яких виконуються масштабні дослідно-конструкторські та інноваційні проекти з реальним фінансуванням за рахунок бюджету або коштів приватних інвесторів [8].

Дані про обсяг витрат держави на наукові дослідження в Україні та КНР наведено в табл. 22.

Таблиця 22

Обсяг державних витрат на наукові дослідження в Україні та КНР

<i>Рік</i>	<i>Обсяг витрат держави на наукові дослідження в Україні, млн. дол. США</i>	<i>Обсяг витрат держави на наукові дослідження в КНР, млрд. дол. США</i>
2004	273,49	22,29
2005	338,85	29,63
2006	399,49	38,50
2007	557,50	50,82
2008	553,01	67,88
2009	426,42	85,32
2010	465,36	107,01
2011	483,07	137,89
2012	589,37	162,54

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

Показник обсягу доходу від наукової та інноваційної діяльності характеризує доходи, які отримують ВНЗ від проведення наукової та інноваційної діяльності.

Дані про обсяг доходу від наукової та інноваційної діяльності на ринках освітніх послуг України та КНР наведено в табл. 23.

Таблиця 23

Рік	Обсяг доходу від наукової та інноваційної діяльності	
	Обсяг доходу ВНЗ України від наукової та інноваційної діяльності, 100 млн. дол. США	Обсяг доходу ВНЗ КНР від наукової та інноваційної діяльності, 100 млрд. дол. США
2004	5,38	9,66
2005	5,64	9,74
2006	7,28	10,39
2007	10,11	11,17
2008	8,56	12,02
2009	5,32	12,05
2010	5,80	12,45
2011	7,43	13,06
2012	6,43	13,10

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

На основі опрацьованих статистичних даних, можемо побудувати динаміку показників складової «Фінанси» на ринках освітніх послуг України та КНР (рис. 6.2, 6.3).

Фінанси (Україна)

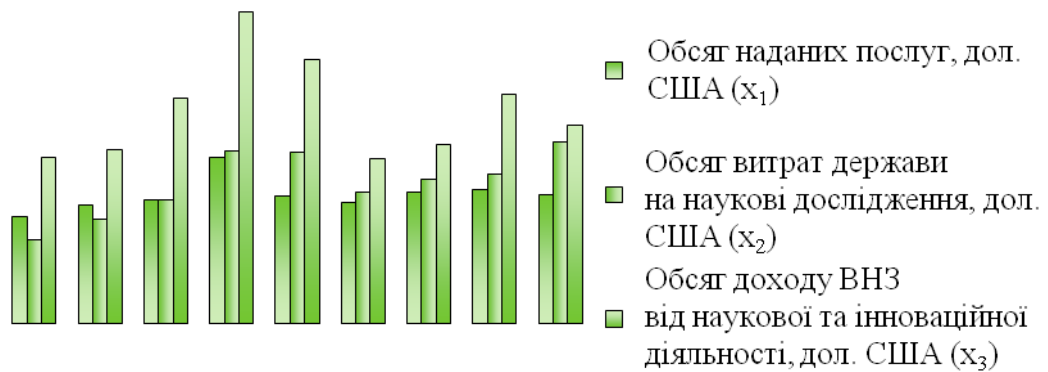

Рис. 6.2. Динаміка основних показників складової «Фінанси» на ринку освітніх послуг

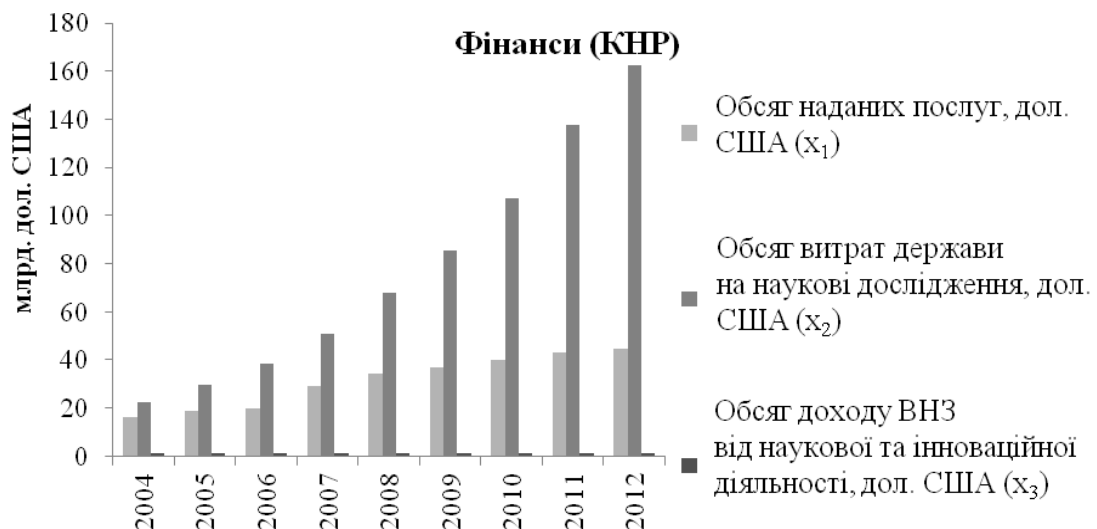

Рис. 2. Динаміка основних показників складової «Фінанси» на ринку освітніх послуг України

Рис. 6.3. Динаміка основних показників складової «Фінанси» на ринку освітніх послуг КНР

До складової показників споживачів доцільно віднести наступні показники:

- кількість іноземних студентів;
- кількість вітчизняних студентів;
- кількість вітчизняних студентів, що навчаються за кордоном.

Ці показники оцінюють частку ВНЗ на ринку освітніх послуг, показують рівень популярності ВНЗ серед вітчизняних та іноземних споживачів освітніх послуг та ступінь їхнього задоволення.

Окремий напрям розвитку вищої освіти КНР – прийом на навчання іноземних студентів. Приблизно 450 вищих навчальних закладів КНР мають право приймати на навчання іноземних громадян. Нині у Китаї вчать громадяни понад 180 країн світу, в тому числі з США, Канади, Великої Британії, Австралії, Росії, країн ЄС. Влада Китаю, не переймаючись невисокими показниками охоплення вищою освітою власного населення, проводить надзвичайно активну політику із залучення іноземних студентів. Станом на 2012 рік, у китайських вищих навчальних закладах навчалось понад 160 тис. студентів із 180 країн світу. Очікується, що у 2020 р. кількість іноземних студентів, що навчаються у КНР, досягне 500 тис. [8, 11].

Дані про кількість іноземних студентів у ВНЗ України та КНР наведено у табл. 24.

Таблиця 24

Кількість іноземних студентів у ВНЗ України та КНР

<i>Рік</i>	<i>Кількість іноземних студентів в Україні, тис. осіб</i>	<i>Кількість іноземних студентів в КНР, тис. осіб</i>
2004	32,12	131,00
2005	35,78	132,49
2006	37,40	133,24
2007	39,68	135,16
2008	42,78	138,98
2009	44,08	140,58
2010	38,2	145,50
2011	43,00	147,55
2012	49,00	160,29

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

Не дивлячись на зростання абсолютних показників стосовно кількості вітчизняних студентів, у КНР чисельність студентського контингенту відносно наявного населення порівняно невисока. Цим досягається вирішення завдання престижності вищої освіти, забезпечення високого конкурсу (на окремі спеціальності – до 200 осіб на місце) [10], уможливлення відбору на навчання кращих випускників шкіл.

Дані про кількість вітчизняних студентів ВНЗ України та КНР наведено в табл. 25.

Таблиця 25

Кількість вітчизняних студентів у ВНЗ України та КНР

<i>Рік</i>	<i>Кількість вітчизняних студентів в Україні, млн. осіб</i>	<i>Кількість вітчизняних студентів в КНР, млн. осіб</i>
2004	1,99	13,36
2005	2,17	15,62
2006	2,28	17,39
2007	2,33	18,85
2008	2,32	20,21
2009	2,20	21,45
2010	2,09	22,32
2011	1,91	23,09
2012	1,78	23,91

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

У свою чергу, китайські студенти навчаються у вищих навчальних закладах 100 країн світу. КНР вже багато років є світовим лідером за кількістю студентів, що здобувають освіту за кордоном. Щорічно зростає кількість іноземних студентів, що здобувають освіту в КНР [12].

Дані про кількість вітчизняних студентів України та КНР, що навчаються за кордоном, наведено в табл. 26.

Таблиця 26

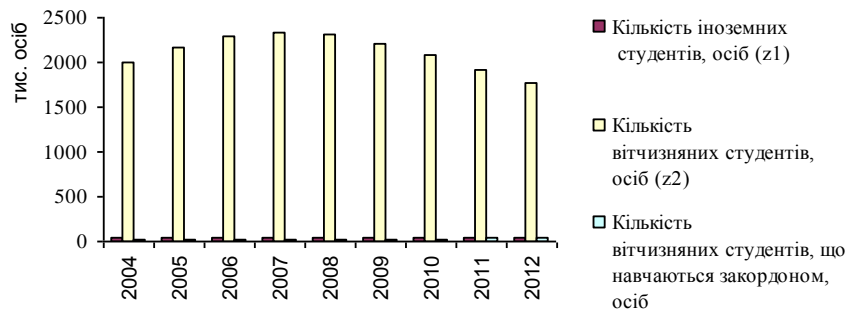
Кількість вітчизняних студентів України та КНР, що навчаються за кордоном

Рік	Кількість вітчизняних студентів України, що навчаються за кордоном, тис. осіб	Кількість вітчизняних студентів КНР, що навчаються за кордоном, тис. осіб
2004	18,378	114,68
2005	20,939	118,52
2006	22,100	134
2007	24,600	144
2008	26,036	179,8
2009	28,081	229,3
2010	31,249	284,7
2011	33,500	315,6
2012	37,102	378,92

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

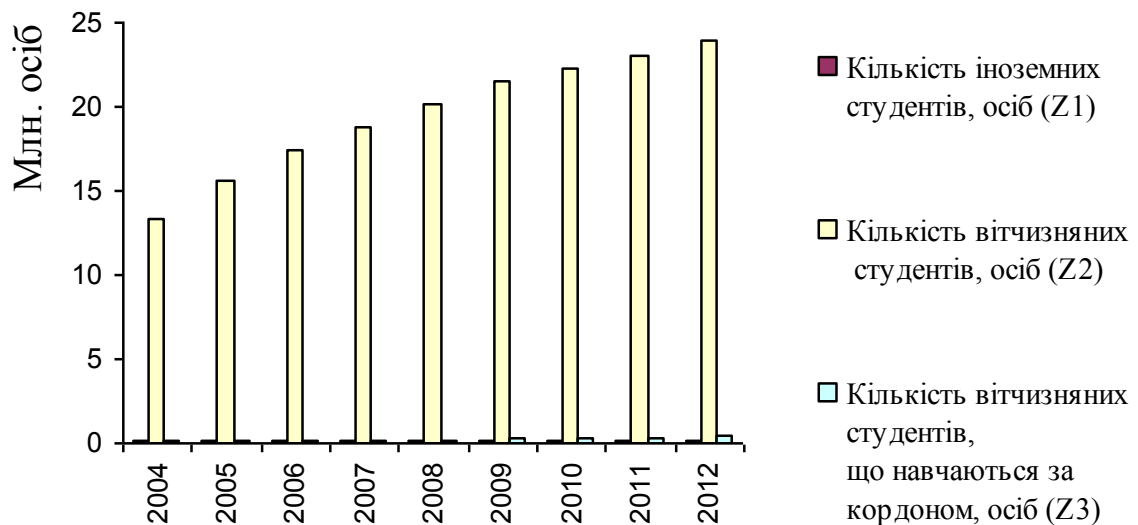
Опрацювавши статистичні дані, побудуємо динаміку основних показників складової «Споживачі» на ринках освітніх послуг України та КНР (рис. 6.4, 6.5).

Споживачі (Україна)

Рис. 6.4. Динаміка основних показників складової «Споживачі» на ринку освітніх послуг України

Споживачі (КНР)

Рис. 6.5. Динаміка основних показників складової «Споживачі» на ринку освітніх послуг КНР

Одним із пріоритетів державної політики на ринку освітніх послуг є поліпшення якості підготовки науково-педагогічних кадрів. Тому важливою складовою у адаптованій збалансованій системі показників є навчання та розвиток персоналу.

До складової навчання та розвитку персоналу пропонуємо включити три показники:

- кількість фахівців вищої кваліфікації, що виїжджають за кордон;
- кількість кандидатів та докторів;
- кількість аспірантів та докторантів.

На нашу думку, показники характеризують стан науково-педагогічного персоналу ВНЗ, який здійснює навчальну та наукову роботу, його кваліфікації та перспективи розвитку.

Кількість фахівців вищої кваліфікації, що виїжджають за кордон – це кандидати чи доктори наук, які тимчасово виїжджають за кордон по обміну чи на стажування в іноземних ВНЗ з метою підвищення кваліфікації та набуття іноземного досвіду.

Дані про виїзд за кордон фахівців вищої кваліфікації України та КНР наведено в табл. 27.

Таблиця 27

Кількість фахівців вищої кваліфікації, що виїжджають за кордон

<i>Рік</i>	<i>Кількість фахівців вищої кваліфікації України, що виїжджають за кордон, осіб</i>	<i>Кількість фахівців вищої кваліфікації КНР, що виїжджають за кордон, осіб</i>
2004	60	800
2005	53	890
2006	58	805
2007	42	817
2008	30	860
2009	31	865
2010	35	892
2011	50	901
2012	56	905

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

Дані про кількість кандидатів та докторів в Україні та КНР наведено в табл. 28.

Таблиця 28

Кількість кандидатів та докторів в Україні та КНР

<i>Рік</i>	<i>Кількість кандидатів та докторів в Україні, 10 тис. осіб</i>	<i>Кількість кандидатів та докторів в КНР, 10 тис. осіб</i>
2004	7,74	85,80
2005	8,03	96,60
2006	8,44	107,60
2007	8,70	116,80
2008	9,12	123,70
2009	9,50	129,50
2010	9,84	134,30
2011	9,99	134,40
2012	10,36	134,42

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

Дані про кількість аспірантів та докторантів України та КНР наведено в табл. 29.

Таблиця 29

Кількість аспірантів та докторантів в Україні та КНР

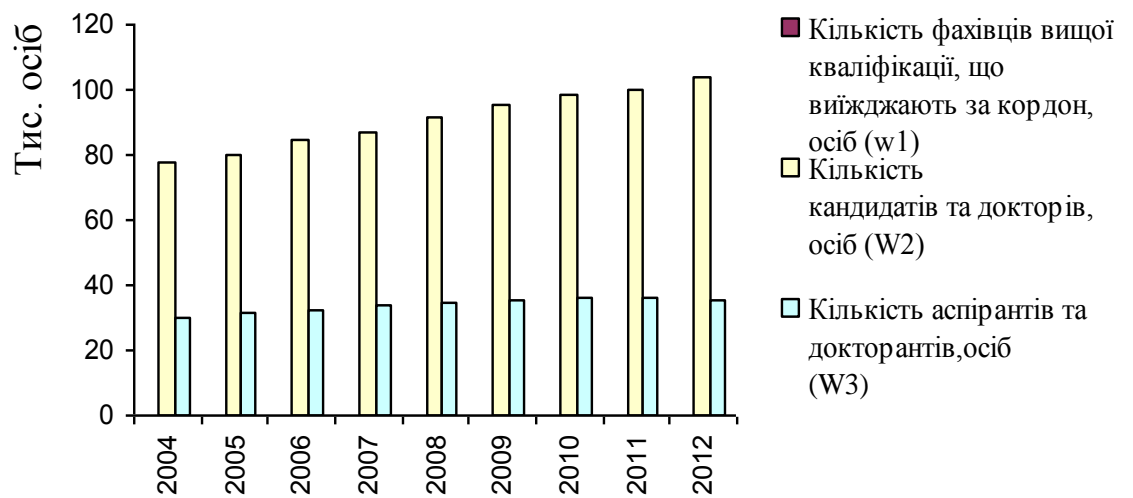
<i>Рік</i>	<i>Кількість аспірантів та</i>	<i>Кількість аспірантів та докторантів</i>

	<i>докторантів України, тис. осіб</i>	<i>КНР, тис. осіб</i>
2004	29,68	326,29
2005	31,18	364,83
2006	32,67	397,93
2007	33,92	418,61
2008	34,82	446,42
2009	35,58	510,95
2010	36,21	561,01
2011	35,82	661,22
2012	35,45	684,94

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

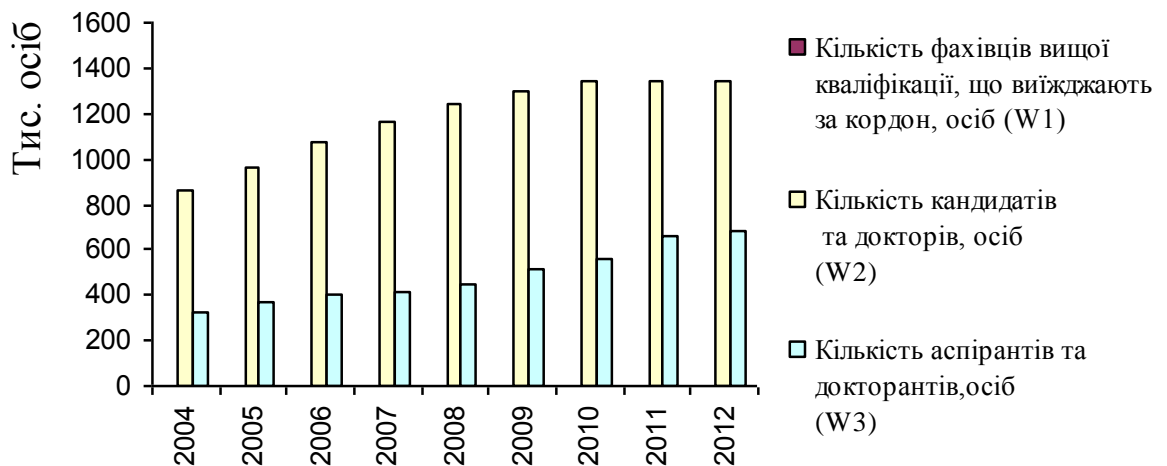
З отриманих статистичних даних побудуємо динаміку основних показників складової навчання та розвитку персоналу (рис. 6.6, 6.7):

Навчання та розвиток персоналу (Україна)

Рис. 6.6. Динаміка основних показників складової «Навчання та розвиток персоналу» на ринку освітніх послуг України

Навчання та розвиток персоналу (КНР)

Рис. 6.7. Динаміка основних показників складової «Навчання та розвиток персоналу» на ринку освітніх послуг КНР

До бізнес-процесів ВНЗ можна віднести:

- капітальне будівництво;
- бюджетні видатки на вищу освіту;
- додаткові бюджетні фінансові проекти.

Капітальне будівництво на ринку освітніх послуг включає фінансові інвестиції, які виділяються для будівництва та ремонту споруд ВНЗ, закупівлю оснащення та обладнання для навчальної та науково-дослідницької роботи.

Дані про капітальне будівництво на ринках освітніх послуг в Україні та КНР наведено в табл. 30.

Таблиця 30

Капітальне будівництво на ринках освітніх послуг в Україні та КНР

<i>Рік</i>	<i>Капітальне будівництво в Україні, млн. дол. США</i>	<i>Капітальне будівництво в КНР, млрд. дол. США</i>
2004	179,81	7,52
2005	172,28	7,61
2006	230,5	8,19
2007	326,93	8,70
2008	328,43	9,62
2009	186,20	9,92
2010	241,21	10,66
2011	273,47	11,89
2012	186,73	12,79

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

Під додатковими бюджетними фінансовими проектами розуміються фінансові ресурси, виділені державою на спеціальні програми розвитку ВНЗ з метою підвищення їх конкурентоспроможності на національному та міжнародному рівнях.

У 1993 р. в КНР на державному рівні ухвалено цільову програму, що передбачає модернізацію системи вищої освіти та її приведення до міжнародних стандартів. Визначено 100 університетів-«флагманів», які за задумом китайської влади повинні в найближчі роки увійти до елітного списку найкращих університетів світу ТОП-500 (за версією рейтингу ARWU). Вартість програми затверджена у сумі 20 млрд. дол. США.

На першому етапі реалізації програми було визначено 10 університетів так званої «елітної групи», в яких почалися перетворення (основний механізм – виділення фінансових грантів на реалізацію конкретних проектів). У 1994 р. до цього списку було включено ще 36 вищих навчальних закладів. Згодом деякі університети, реалізувавши заявлені проекти, вийшли із програми. Станом на початок 2013 р. до програми входять 23 китайські університети.

У межах програми фінансується в першу чергу проекти з розвитку наукових центрів, придбання нового обладнання, проведення міжнародних конференцій, залучення провідних викладачів і вчених у китайські університети.

Нині за кількістю кращих університетів Китай займає 4 місце у світі (за версією рейтингу ARWU), уступаючи лише США, Великій Британії та Німеччині.

Серед університетів-«флагманів» визначено Пекінський університет (Peking University), Університет Цинхуа (Tsinghua University) та Фуданський університет (Fudan University). Добре відомі у світі Шанхайський транспортний університет (Shanghai Jiao Tong University), Університет науки та технології Китаю (University of Science and Technology of China), Наньцзинський університет (Nanjing University), Чжецзянський університет (Zhejiang University), Пекінський педагогічний університет (Beijing Normal University) та інші [13].

Таблиця 31

Додаткові бюджетні проекти для ВНЗ України та КНР

<i>Рік</i>	<i>Додаткові бюджетні фінансові проекти в Україні, млн. дол. США</i>	<i>Додаткові бюджетні фінансові проекти в КНР, млрд. дол. США</i>
2004	1,42	2,20
2005	1,49	2,20
2006	1,58	2,20

2007	1,58	5,80
2008	1,98	5,80
2009	1,25	5,80
2010	1,51	6,30
2011	1,75	6,30
2012	1,81	6,30

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

Бюджетні видатки на вищу освіту – це фінансові кошти, виділені державою на покриття деяких поточних витрат ВНЗ: на заробітну плату, стипендію та частково для оплати комунальних послуг.

У рамках реалізації державної політики у сфері вищої освіти здійснюється фінансування діяльності державних вищих навчальних закладів, а також окремих програм і проектів (в яких беруть участь як державні, так і недержавні вищі навчальні заклади).

У Китайській Народній Республіці частка бюджетних витрат на освіту у ВВП порівняно невисока – 3% (для порівняння: в Україні – 7%, у країнах ЄС – від 4,5 до 7%), а частка фінансування вищої освіти у структурі ВВП – 0,7%. (дані за 2012 р.) [11]. Проте обсяг фінансових ресурсів, що спрямовується на розвиток вищої освіти, щорічно зростає. Бюджет на вищу освіту складається з двох частин: поточні витрати та капітальне будівництво. Асигнування, передбачені по частині «капітальне будівництво», досягають до 50% від загальної суми витрат і спрямовуються на будівництво та ремонт закладів, закупівлю навчального обладнання та впровадження нових освітніх технологій.

Важливою проблемою розвитку сфери вищої освіти є обмеженість фінансування. З одного боку, як ми вже вказували, на сферу освіти із централізованого бюджету виділяються великі кошти. З іншого боку, обсяг цих коштів зовсім недостатній, враховуючи амбіції влади КНР щодо виведення китайських університетів до групи провідних вищих навчальних закладів світу. Більшість китайських вищих навчальних закладів технічного та технологічного профілю не має сучасного наукового обладнання, яке є занадто дорогим.

Дані про бюджетні видатки на вищу освіту в Україні та КНР наведено в табл. 32.

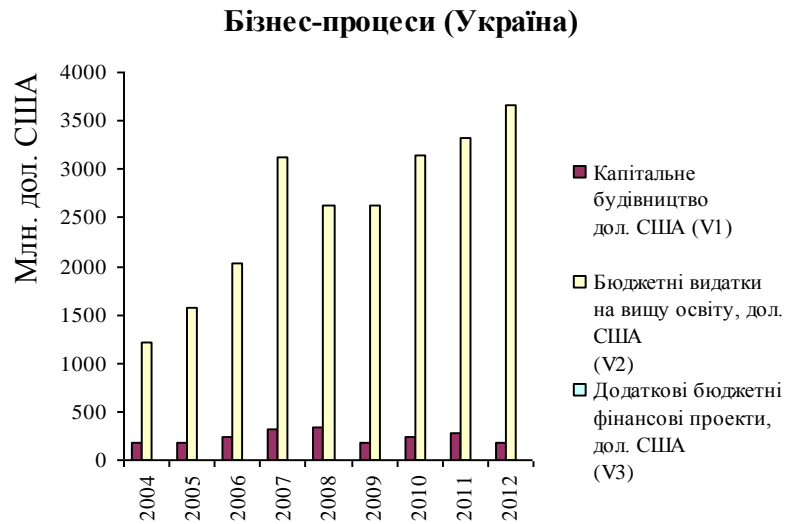
Таблиця 32

Бюджетні видатки на вищу освіту в Україні та КНР

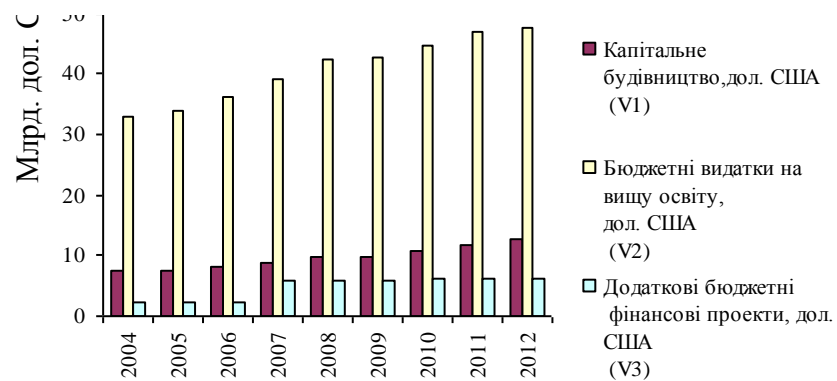
<i>Рік</i>	<i>Бюджетні видатки в Україні, млрд. дол. США</i>	<i>Бюджетні видатки в КНР, млрд. дол. США</i>
2004	1,22	32,95
2005	1,57	33,87
2006	2,04	36,32
2007	3,13	39,17
2008	2,62	42,42
2009	2,63	42,74
2010	3,14	44,77
2011	3,33	47,07
2012	3,67	47,72

Складено автором на основі опрацювання статистичних даних України та КНР [9, 10, 11, 12]

На основі опрацьованих статистичних даних, побудуємо динаміку показників складової «Бізнес-процеси» на ринках освітніх послуг України та КНР (рис. 6.8, 6.9).

Рис. 6.8. Динаміка основних показників складової «Бізнес-процеси» на ринку освітніх послуг України

Рис. 6.9. Динаміка основних показників складової «Бізнес-процеси» на ринку освітніх послуг КНР

З отриманих статистичних даних побудуємо динаміку основних показників на ринках освітніх послуг України:

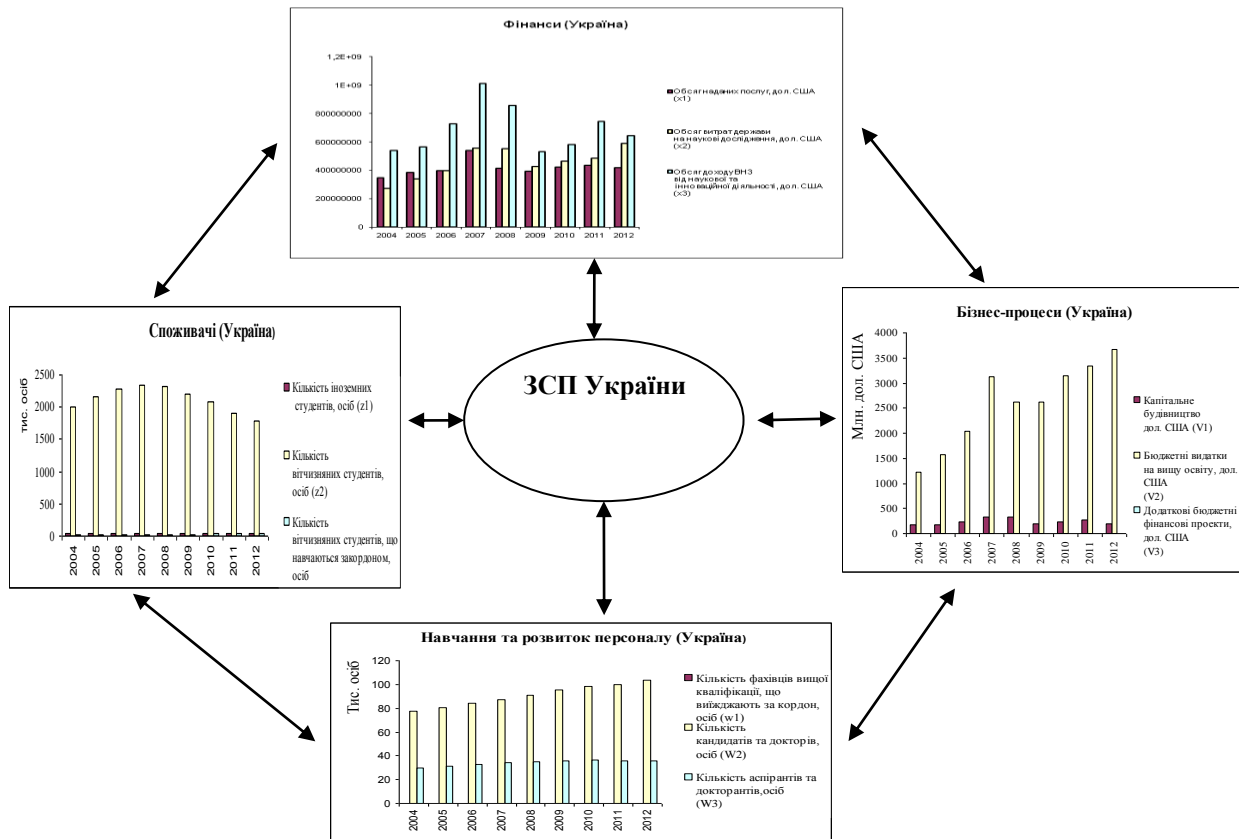
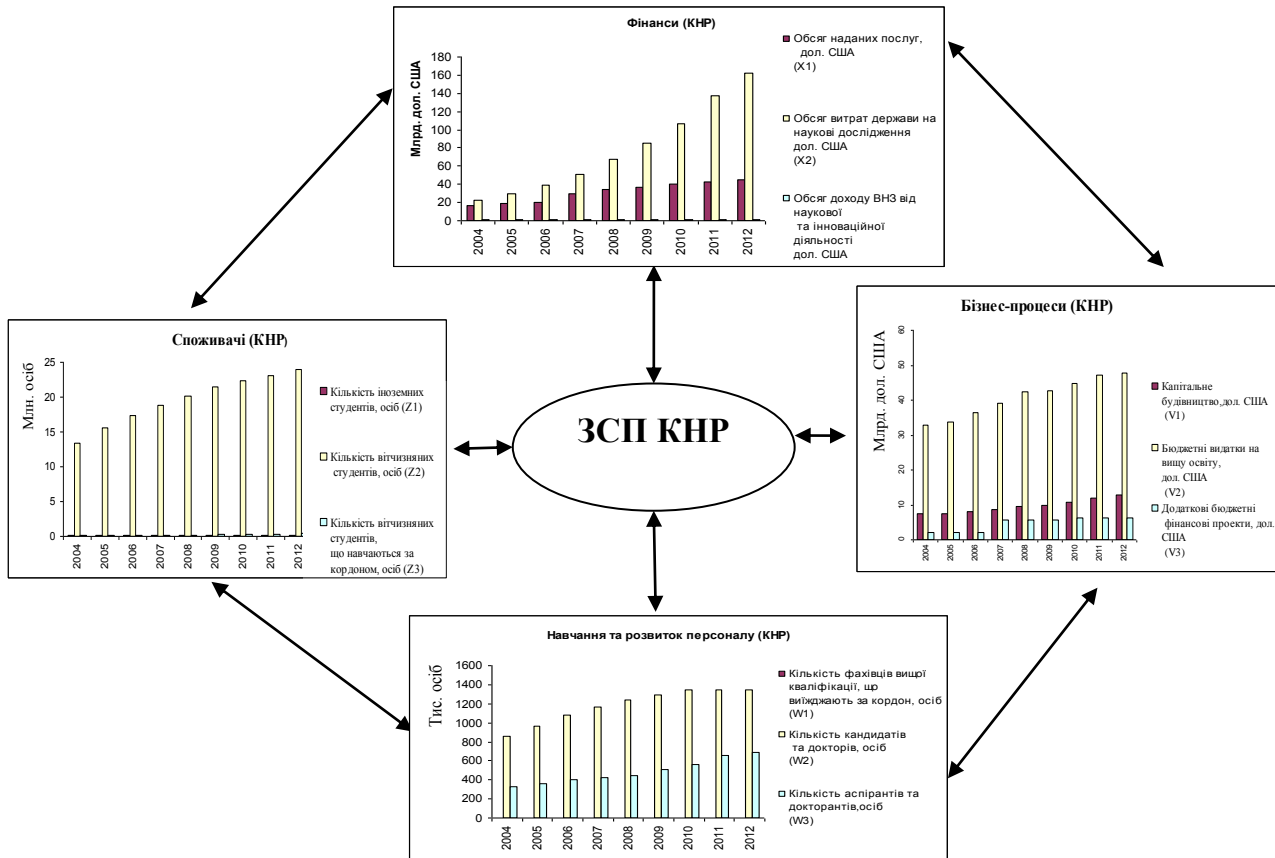

Рис. 6.10. Динаміка основних показників на ринку освітніх послуг України

З отриманих статистичних даних побудуємо динаміку основних показників на ринку освітніх послуг КНР:

Рис. 6.11. Динаміка основних показників на ринку освітніх послуг КНР

Висновки. Використаний у дослідженні набір показників не в повній мірі можна вважати показниками діяльності ринку освітніх послуг, які визначають всі суттєві види й аспекти ефективної діяльності. Проте він дозволяє встановити порівняльну динаміку розвитку ринків сфери освіти різних країн та сформуванню механізму реалізації стратегічних цілей.

Застосування показників розвитку не дає підґрунтя до підвищення якості освітніх послуг. Пріоритети «ефективності ринку освітніх послуг» необхідно корелювати на паритетних умовах із «якістю освітніх послуг» на основі моніторингу всіх процесів, оцінки ролі кожного вищого навчального закладу (підрозділу чи співробітника).

В умовах ринкової економіки перед вищими навчальними закладами відкрились нові можливості, які сприяють їх швидкому реагуванню на зміни на ринку освітніх послуг. Розроблена модель оцінювання ефективності функціонування ринку освітніх послуг на основі системи збалансованих показників сприяє в нинішніх умовах підвищенню конкурентоспроможності ринку освіти України на світовому ринку освітніх послуг.

Література

1. Бахарев В.О., Бургонов О.В. Управление развитием ВУЗа: система сбалансированных показателей эффективности / Экономика и управление №12, 2012. С.112–118.
2. Гедро Г.К., Косова Е.А. Коллаборативное взаимодействие участников управления изменениями процессов ВУЗа при стратегическом и оперативном планировании / Университетское управление: практика и анализ № 5, 2007. С.16–28.
3. Грищенко І. М. Професійна освіта в системі економічних досліджень: Монографія. – К.: Грамота, 2014. – 384 с.
4. Каленюк І. С., Куклін О. В. Розвиток вищої освіти та економіка знань: монографія / І. С. Каленюк, О. В. Куклін. – К.: Знання, 2012. – 343 с.
5. Каплан Роберт С., Нортон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию. – 2-е изд., испр. и доп. / Пер. с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. – 320 с.
6. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати [наукове видання] / В. Г. Кремень – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
7. Мейер, Маршал В. Оценка эффективности бизнеса / Маршал В. Мейер; [Пер. с англ. А.О. Корсунский]. – М.: ООО «Вершина», 2004. – 272 с.
8. Образование в Китае [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://topchina.biz/kitajskoe-chudo/obrazovanie/obrazovanie-v-kitae/>
9. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів на початок 2012/13 навчального року [статистичне видання]. – К.: Держстат, 2012. – 109 с.
10. Статистичний щорічник України за 2012 рік [статистичне видання] / За ред. О. Г. Осауленка– К. : ТОВ «Август Трейд». – 2013. – 560с.
11. China Statistical Yearbook 2012. /National Bureau of Statistics of China. – Beijing: China Statistics Press. – 2013. – 1040 p.
12. Educational Statistics Yearbook of China 2011. / Ministry of Education. – Beijing: People’s Education Press. – 2013. – 700 p.
13. Higher Education in China. / [Jianmin Gu, Xueping Li, Lihua Wang]. – Beijing, 2009. – 238 p.

6.2. КРЕДИТ ЯК ДЖЕРЕЛО ФІНАНСУВАННЯ ВИРОБНИЦТВА ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Процес розбудови сучасних ринкових відносин актуалізує чимало питань, що прямо чи побічно впливають на ефективність результатів еволюції вітчизняної економіки. Пошук якісно нових принципів діяльності системи освіти, особливо вищої не є винятком. Необхідність реформ у цій сфері назріла досить давно. Адже, зрозуміло, що якісні зміни в освітній сфері є запорукою формування нових соціально-економічних принципів, що продукують прогресивну трансформацію інформаційно-інноваційного суспільства. Діяльність інституту освіти насамперед полягає у виробництві освітніх послуг. Оптимізація цього процесу потребує значних коштів. Оскільки державний бюджет певним чином обмежений, то додатковим джерелом відповідних фінансових залучень можуть бути кредитні ресурси, що можуть надходити до освітньої сфери в якості інвестицій індивідів у власне майбутнє. За рахунок студентських позик фінансові ресурси надходять до системи освіти у вигляді плати за навчання. Такий підхід надасть додаткову можливість громадянам різних суспільних верств одержати доступ до якісної освіти. Тому розширення недержавного фінансування виробництва освітніх послуг має бути тісно пов'язано з розвитком освітнього кредиту, зокрема, банківського.

Наразі формування та розвиток ринку освітнього кредиту є однією з найбільш актуальних проблем, яка зачіпає інтереси і держави, і працедавців, і потенційних споживачів освітніх послуг. А тому зараз у багатьох розвинених країнах спостерігається підвищена увага до трансформації освітньої системи, яка під впливом науково-технічного та соціального прогресу має швидко реагувати на зміни та проходити відповідну адаптацію. Однак, в Україні, незважаючи на велику суспільну потребу в освітніх послугах, банківські послуги відносно надання студентських освітніх позичок є не дуже популярними. Така ситуація склалася насамперед через те, що у державі відсутній механізм гарантування повернення таких запозичень. Мінімізувати подібні ризики комерційні фінансово-кредитні установи намагаються за рахунок підвищення кредитних ставок, ускладнення умов отримання та повернення кредиту, зокрема залучення поручителів, зменшення терміну користування кредитом та інше. Враховуючи низьку платоспроможність населення, а також різкі економічні коливання, що негативно впливають на стабільність ринку праці, а відповідно й на впевненість домогосподарств у найближчому майбутньому такі умови є неприйнятними для потенційних позичальників. Розірвати це замкнуте коло молодій державі складно, адже воно вимагає як вдосконалення правових механізмів, так і значної фінансової підтримки. У результаті попит на знання на вітчизняному освітньому ринку став різко знижуватися. Випускники шкіл стали активно орієнтуватися на вищі сусідньої Польщі, Німеччини, Чехії. А по закінченню відповідних вищих навчальних закладів намагаються знайти високооплачувану роботу на обжитому місці. Подальше зниження рівня конкурентоспроможності українських ВНЗ призведе до стагнації освітнього ринку, а також до об'єднання, поглинання та закриття вітчизняних вишів. Наслідком цих процесів буде безповоротна втрата високо підготовленої молоді та науково-педагогічної еліти. Це свідчить про те, що проблема пошуку альтернативного фінансування вищої освіти в Україні є невідкладною. За умови ефективної державної підтримки освітній кредит може і має стати шляхом її розв'язання.

Студентські позики є споживчими, а тому характеризуються такими основними ознаками: доступністю, строковістю та платністю. Як і будь-який інший споживчий кредит освітній кредит за своєю суттю є кредитуванням кінцевого споживання. Розрізняють грошову і товарну форму освітнього кредиту. Грошова форма – передбачає отримання грошової позики, умови надання якої чітко прописують у відповідному кредитному договорі. Товарна форма – полягає у створенні умов для отримання освіти без прямої оплати її вартості [1, с. 56]. Найбільш поширеним її варіантом є цільове фінансування навчання інвестором, яким може бути й держава. Повернення кредиту також може здійснюватись як у грошовій, так і товарній формі. Зокрема повернення

товарної студентської позики відбувається шляхом виконання певних зобов'язань. Як правило, вони зводяться до відпрацювання певної кількості років на визначеному інвестором робочому місці. За строками кредитування студентські позики відносяться до довгострокових, оскільки погашення кредиту у більшості випадків відбувається по закінченні навчання.

Щодо забезпечення, то студентські позики бувають забезпечені і незабезпечені. Забезпечені позики поділяються на заставні, гарантовані, цінні та застраховані. Зрозуміло, що найбільш привабливими для інвесторів та кредиторів є забезпечені позики, найбільш надійними з яких вважаються гарантовані державою.

За способом видачі розрізняють компенсаційні та платіжні студентські позики. Компенсаційні – припускають надходження грошових коштів на розрахунковий рахунок студента в якості відшкодування вже зроблених ним (підтверджених документально) витрат на освітні цілі. Платіжні – виступають у формі банківських позик, виділених кредитором на оплату навчання за відповідними рахунками та іншими витратно-грошовими документами конкретного освітнього закладу. За методами погашення освітні кредити переважно відносяться до тих, що погашаються у розстрочку.

Так як освітні послуги не можуть виступати в якості заставного забезпечення, то більшість студентських позик характеризується високим ступенем ризику. Для того щоб мінімізувати можливі втрати банки надають позикові кошти тим клієнтам, сумніви в платоспроможності яких мінімальні. Однак, така політика веде до дискримінації студентів з не забезпечених сімей.

Проблема мінімізації ризиків неповернення позик актуальна навіть для кредиторів тих країн, де освітні кредити набули масового характеру. Так, досить високий відсоток неповернутих позик відзначається у США. Та у багатьох країнах цей вид кредитування успішно розвивається і стає основним джерелом фінансування виробництва освітніх послуг. А тому, незважаючи на труднощі, у США, а також у Швеції, Великобританії, Нідерландах, Японії, Китаї, Австралії, Новій Зеландії освітні кредити залишаються основною формою фінансування вищої освіти. А позики студентам для оплати навчання продовжують активно надаватися безпосередньо навчальними закладами, приватними організаціями та державою [2].

Користується попитом освітній кредит й у західних країнах. Цьому сприяє стабільно-ефективна соціально-економічна політика цих держав, що створює доступні умови отримання та повернення кредиту, а також висока платоспроможність населення. Студент будь-якого вишу без поручителів може отримати позикові освітні кошти на тривалий термін – 20–25 років, під посильні відсотки – до 10% річних та можливість не виплачувати борг протягом усього періоду навчання [3].

Згідно з даними досліджень, що проводилися Організацією економічного співробітництва та розвитку, практика стягнення зі студентів річної плати за навчання є у третини світових ВНЗ (навчальний рік 2008-09). Визначена вартість навчання середньозважена. Вона пропорційна студентам і не охоплює абсолютно всі освітні заклади досліджуваних країн, проте дає можливість побачити відмінності між країнами у платі за освітні послуги, що характерні для основних їхніх вишів і для студентської більшості (таблиця 33).

Аналіз даних таблиці дає можливість твердити, що переважна більшість студентів за кордоном навчається на стаціонарі, а у деяких країнах (Фінляндія, Нідерланди) їх кількість становить 100 %. З них лівова частка молоді здобуває вищу освіту в державних вищих навчальних закладах, винятком є Японія й Корея. Перевагу у такому виборі визначає не тільки якість надання послуг, а й розмір плати за навчання. У державних ВНЗ багатьох країн (Фінляндія, Ісландія, Норвегія, Швеція тощо) вона просто відсутня. Однак, при цьому часто відсутня й система виплати стипендій, наприклад, у Норвегії. У цій країні у разі необхідності для поточних потреб під час навчання студенти, у тому числі й іноземці, можуть скористатися фінансовою підтримкою Державного фонду освітніх позичок Норвегії. Допомога надається у вигляді стипендії або кредиту терміном на 20 років, що може бути частково погашений ВНЗ під час навчального періоду студента.

Таблиця 33

Приблизна річна середня плата за навчання, що стягується ВНЗ зі студентів закордоном*

№ п/п	Країни	%, студентів денної форми навчання у ВНЗ по країнам	%, студентів денної форми, що навчаються у ВНЗ:			Середня річна вартість навчання для студентів денної форми навчання, що стягується ВНЗ: (в доларах США)		
			державних	приватних урядово-залежних	приватних незалежних	державних	приватних, урядово-залежних	приватних незалежних
1.	Австралія	84	97	а	3	4 222	...	9 112
2.	Австрія	87	87	13	-	859	859	235–11 735
3.	Бельгія (фл.)	69	51	49	-	х(5)	545–618	-
4.	Бельгія (фр.)	91	33	67	-	608	694	-
5.	Канада	66	100	-	-	3 774	...	...
6.	Китай	60	-	-	-	-	-	-
7.	Чеська Республіка	86	87	...	13	Немає плати за навчання	...	-
8.	Данія	88	-	-	-	Немає плати за навчання	-	...
9.	Естонія	62	-	-	-	...	-	...
10.	Фінляндія	100	82	18	...	Немає плати за навчання	Немає плати за навчання	...
11.	Франція	72	87	5	8	190–1309	1 127–8 339	1 128–8 339
12.	Німеччина	83	96	4	...	-	-	-
13.	Греція	60	-	-	-	-	-	-
14.	Угорщина	90	-	-	-	-	-	-
15.	Ісландія	97	79	21	...	Немає плати за навчання	2311–6831	8 433-12 650
16.	Ірландія	74	97	...	3	2 800-10 000	...	-
17.	Ізраїль	76	-	-	-	а	-	-
18.	Італія	98	92	...	8	1 289	...	4 741
19.	Японія	75	25	...	75	4 602	...	7 247
20.	Корея	74	24	...	76	5 193	...	9 366
21.	Мексика	96	66	...	34	Немає плати за навчання	...	5 218
22.	Нідерланди	100	-	...	-	1 861	...	-
23.	Нова Зеландія	77	97	2	1	3 031	4 177	-
24.	Норвегія	95	86	14	х(2)	Немає плати за навчання	...	5 503
25.	Польща	96	87	а	13	...	а	1 889-2 537
26.	Португалія	96	-	-	-	1 259	5 094	-
27.	Словацька Республіка	96	96	...	4	Максимум 2 707	...	-
28.	Словенія	72	96	4	...	м	-	-
29.	Іспанія	81	87	...	13	1 052	...	-
30.	Швеція	86	92	8	...	Немає плати за навчання	Немає плати за навчання	-
31.	Швейцарія	83	99	-	1	889	-	7 342
32.	Туреччина	69	-	-	-	-	...	-
33.	Великобританія	87	...	100	...	а	4 731	-
34.	Сполучені штати Америки	80	68	...	32	6 312	...	22 852

35.	Бразилія	90	-	-	-	-	...	-
36.	Російська Федерація	75	-	-	-	-	...	-

Джерело: розраховано за [4]. *Примітка:* У таблиці наведено дані за 2008–2009 навчальний рік, відносно студентів відповідних країн (студенти «не своїх країн» за навчання сплачують в рази більше).

При цьому у багатьох країнах є й інші особливості, що визначають спрощену чи полегшену схему здобуття вищої освіти їхніми громадянами. Так, в Австралії 93% студентів державних ВНЗ отримують субсидії, з урахуванням яких середня вартість навчання становить 3 817 \$. У результаті реформування урядом цієї країни інституту освіти протягом 2007–2009 років, стипендії для австралійських студентів у 2012 році було значно збільшено (~ 50%). Особливо значні підвищення стипендій отримали студенти, що здобувають пріоритетні для країни професії.

В сусідній з нами Угорщині також немає поняття обов'язкової чи можливої плати за навчання. Тим не менш, існує спеціальна подвійна система, згідно з якою одна частина студентів вищих навчальних закладів може навчатися безкоштовно за рахунок державної субсидії, у той час як інша частина – має можливість отримати освіту, надавши навчальній установі певний благодійний внесок (термін «плата за навчання» не використовується). Статус студентів визначається в основному під час проходження процедури допуску. Держава ж фінансує навчальний процес в межах квоти, що щорічно визначається урядом. У 2008/2009 частка профінансованих державою студентів стаціонарної форми навчання становила 75%, а студентів заочної форми – 19%. В той же час частка студентів-очників, що платили внески була 25%, а студентів-заочників – 81% [4]. Сума внеску за навчання визначається вищим навчальним закладом, але відповідно до чинного законодавства вона не повинна бути не меншою ніж та, що держава надає у вигляді субсидії ВНЗ для навчання студента в певній галузі знань.

Загалом, освітній досвід фінансування вищої освіти представлений двома моделями – американською та європейською. Перша передбачає здійснення оплати за навчання самими студентами власними чи кредитними коштами, а друга – комерційними спонсорами, державними та благодійними організаціями. Таким чином, американська модель, виходить з того, що вища освіта – це товар, який продається і купується за гроші і дає можливість власнику знань/диплому знайти високооплачуване робоче місце. У європейській моделі вища освіта трактується, як суспільне благо, яке громадянин вправі зажадати від суспільства в порядку боротьби за справедливість і фінансується воно в першу чергу державою. Різні підходи дають і різні результати: американська система вишів є одним з головних джерел економічної могутності Америки, а європейська – одним з головних чинників загального економічного застою Західної Європи.

У пострадянській Російській федерації проблему фінансування виробництва освітніх послуг намагаються вирішити шляхом поєднання обох моделей з надаванням переваги першій, яку намагаються реалізувати за допомогою формування ринку освітнього кредиту. Наразі у російських ВНЗ навчається близько шести мільйонів студентів, з яких тільки 2/5 фінансується державою, а решта студентів самі оплачують свою освіту.

Сьогодні в цій країні найбільш поширеним видом освітнього кредиту є банківський освітній кредит, який розглядається як один з ефективних механізмів зменшення поточного навантаження на бюджети студентських родин та вирішення проблеми доступності вищої освіти для різних верств суспільства. Перша програма кредитування освіти була розроблена Ощадбанком РФ на початку 2000 року. Сьогодні ж студентські позики росіянам надають такі російські та іноземні банки, як Ощадбанк Росії, «Сосьєте Женераль Схід», «АБН АМРО Банк» (Нідерланди), ЗАТ КБ «Росінтербанк» (м. Москва), «ЕкспрессВолга» (м. Саратов), «ВНЗбанк» (м. Єкатеринбург), ВАТ «Російський сільськогосподарський банк» (м. Москва), АКІ Банк «Освіта» (м. Москва), ВАТ «Балтійський банк» (м. Москва) і т.д. Очікувати, що цей список найближчим часом

істотно розшириться, поки не доводиться. Адже незважаючи на суттєвий попит на освітні послуги розвиток ринку освітнього кредиту також гальмують періодичні економічні коливання, що породжують високі ризики, низькі прибутки, а також неготовність населення до змін соціально-економічних пріоритетів в освітній системі. А тому для населення активно постійно діє програма популяризації освітнього кредитування, яка згідно досліджень соціологів дає свої результати. Так, готовність сімей платити за освіту дітей в останні роки зростає. І якщо таких домогосподарств у 1998 році налічували 45%, то у 2003 році вже 60% [5]. Крім того, з метою правильного правового регулювання даного виду кредитування на законодавчому рівні держава враховує й передовий міжнародний досвід у даній сфері.

Однак, варто зауважити й те, що копіювання зарубіжного досвіду без урахування внутрішньо-національних ментальних та традиційних особливостей не сприятиме розв'язанню наріжних освітніх проблем.

Нині, нормативними актами, що регулюють порядок надання освітніх кредитів в Росії, є Конституція РФ, Цивільний кодекс РФ, Закон РФ «Про освіту», Федеральний закон «Про вищу і після вузівську професійну освіту», Постанова Уряду від 23.08.2007 № 534 «Про проведення експерименту щодо державної підтримки надання освітніх кредитів студентам освітніх установ вищої професійної освіти, що мають державну акредитацію», яку затверджено Положення про порядок проведення з 1.09.2007 по 31.10.2010 Міносвіти і науки зазначеного експерименту в цілях посилення соціальної спрямованості та доступності освіти і Правила відшкодування за рахунок коштів федерального бюджету частини витрат поручителів за договорами поруки за освітніми кредитами, наданими студентам освітніх установ вищої професійної освіти, що мають державну акредитацію, Постанова Уряду РФ від 28.08.2009 року № 699 «Про зміну умов проведення експерименту щодо державної підтримки надання освітніх кредитів студентам освітніх установ вищої професійної освіти, що мають державну акредитацію».

Так, згідно статті 104 Закону РФ «Про освіту» освітні кредити можуть надаватися банками та іншими кредитними організаціями вступникам певних навчальних закладів з метою отримання освітніх послуг. Отримані таким чином кошти спрямовуються до організації, що здійснює освітню діяльність. Це дає змогу повністю або частково оплатити вартість навчання і/або оплату проживання, харчування, придбання навчальної та наукової літератури та інших побутових потреб в період навчання (супутній освітній кредит). При цьому суттєва перевага державної підтримки освітнього кредитування надається громадянам, що навчаються за основними професійними програмами [6]. Переважно це студенти освітніх установ вищої професійної освіти, що мають державну акредитацію. Такі пільгові умови в рамках експерименту щодо державної підтримки надання освітніх кредитів затверджені Постановою Уряду РФ № 699. Правила цієї ж Постанови передбачають надання з федерального бюджету субсидій банкам на відшкодування частини витрат по неповернених освітніх кредитах, наданих студентам освітніх установ [7]. Ці ж принципи будуть діяти згідно нового закону про освіту в Російській Федерації № 273-ФЗ, що набуде чинності з 1 вересня 2013 року.

Однак система освітнього кредитування, хоч і набуває поширення, має багато гальмуючих факторів. Насамперед це високі відсоткові ставки повернення кредиту, жорсткі умови тривалості термінів повернення кредиту та пільгового періоду, обмеження вікової категорії позичальників, а також проблема наявності поручителів. Так, для позичальників молодших за 27 років потрібно обов'язково надавати документ, що свідчить про врегулювання питання про проходження військової служби. Вік позичальника на момент надання освітнього кредиту має бути не менш ніж 14 років. Пріоритетом є наявність робочого стажу, що має бути не менше 6–12 місяців. Особам віком до 18 років, а також таким, які досягли 18-річного віку, але не мають постійного джерела доходу, кредит надається при обов'язковій наявності співпозичальника. Ним може бути хтось із найближчих родичів: батьки/офіційні опікуни, рідні брати чи сестри. За відсутності у

позичальника трудового стажу менше 1 року, вимоги поширюються тільки на співпозичальника. У крайньому випадку можливий варіант і надання позики під заставу майна (Ощадбанк Росії), яке потрібно застрахувати від ризиків втрати чи пошкодження на користь банку на увесь термін дії кредитного договору. Відсоткова ставка по освітньому кредиту залежно від терміну надання і типу фінустанови коливається від 11 до 20 %. Термін кредиту переважно становить 1–6 та не більше 11 років, включаючи термін навчання, на який за бажанням позичальника у деяких банках надається відстрочка при погашенні основного боргу. При цьому термін повернення суми основного боргу після закінчення навчання не може перевищувати 5 років. Все це зумовлює необхідність проводити більш ефективно правове регулювання освітнього кредитування, зокрема за допомогою прийняття окремого федерального закону про освітнє кредитування.

Особливий інтерес у цьому зв'язку представляє ймовірність створення системи погашення освітніх кредитів в залежності від майбутнього працевлаштування студентів [8]. Так, якщо людина йде на роботу в сектори, галузі або регіони, які є пріоритетними з точки зору державної політики, то держава може підтримати таких випускників ВНЗ, частково погашаючи їхню освітню позичку. Розробка цього нового механізму кредитування може стати суттєвим важелем як системи вищої освіти Росії, так і її економіки загалом.

Серед інших гострих проблем, що безпосередньо впливають на зменшення кількості потенційних студентів у вишах, а відповідно й на загальний стан фінансування цих закладів і розвиток освітнього кредиту найбільш загрозливою є демографічна. У 2008 році школи сусідньої Російської Федерації випустили 959 тис. чоловік, у 2009 – 899 тис., а у 2010 році число випускників знизилося до 822 тис. Втім, це не межа. Наразі школи закінчують діти, які народжені на початку 1990-х років. А цей кризовий період характерний різким зниженням народжуваності. І в 2016 році випускників загальноосвітніх шкіл очікується близько 600 тис., що удвічі менше, ніж у 2005-му [9]. Вже зараз у переважній більшості російських регіонів кількість випускників шкіл менша, ніж план прийому в державні ВНЗ. Подібну ситуацію ми можемо спостерігати й в Україні.

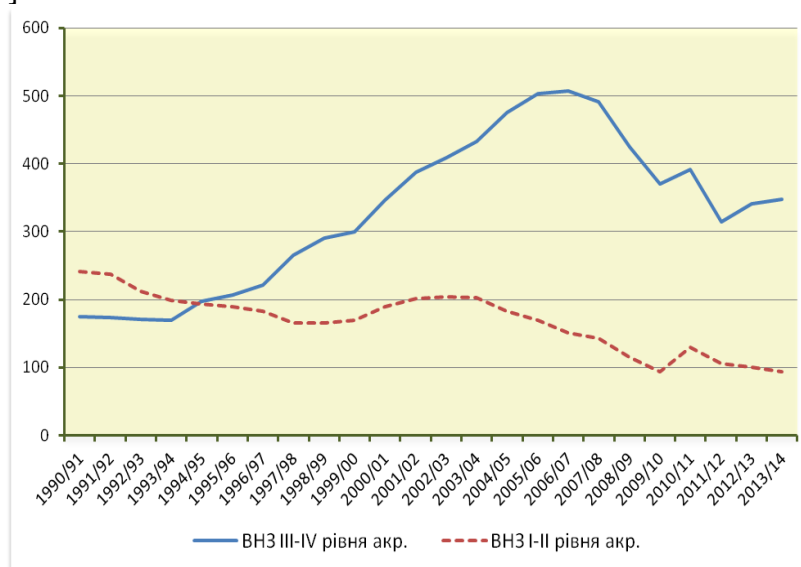
З метою кількісної та якісної оптимізації навчального процесу в Росії вже кілька років ведеться дослідження та аналіз внутрішнього ринку освітніх послуг, результатом якого має стати впровадження ефективної схеми освітнього кредиту. Адже умови кредитування там також не досконалі і далекі від ідеальних. Та теоретичні напрацювання росіян теж постійно напштовхуються на бюрократичні, нормативно-правові та інституційні перепони, подолати які дуже не просто. Адже, крім економічно не вигідних умов кредитування позичальника існує й проблема працевлаштування випускників [10, с. 200], а це прямо впливає на можливості повернення кредитних коштів. Зростаючий рівень безробіття турбує потенційних студентів-позичальників і інших країн. Так, в Іспанії студенти Університету Комплутенсе в Мадриді, зазначають, що у зв'язку зі складною ситуацією на ринку праці, ті з них, які не можуть оплатити навчання сподіваються тільки на стипендіальні програми [11]. Для того, щоб підвищити ефективність освітнього кредиту, а також полегшити умови його оформлення та погашення позичальником іспанські урядовці вирішили запровадити систему кредитування, що успішно діє в Каталонії, згідно з якою розмір кредиту та умови його отримання напряму залежать від розміру бюджету домогосподарств, що виховують студентів. Незважаючи на доволі складну ситуацію, іспанський Міністр освіти запевнив своїх громадян у тому, що ніхто не залишиться без освіти тільки через те, що не має можливості оплатити навчання.

Розвиток вищої освіти є вирішальною умовою майбутнього економічного процвітання й в КНР. А тому, в контексті програми розвитку наукомісткої економіки ще у 1999 році в Китаї було введено експериментальну програму надання студентських кредитів, яка сьогодні є основною формою фінансування вищої освіти в цій країні. До освітнього кредитування уряд «підключив» 15 найбільших банків [12, с. 30–31]. Спочатку програма поширювалася на 8 міст. Обов'язок гарантувати студентські позики, за рахунок заставного майна, було перекладено на рідних та близьких. Така система освітнього кредиту не поширювалася на студентів із

малозабезпечених родин, які не мали змоги гарантувати своєчасне погашення кредиту. Наразі відсоткова ставка за такими позичками складає 10,8 %, з яких половину сплачує держава. Термін, на який можна отримати відповідний кредит занадто малий – 4 роки. Тому освітнім кредитом в Китаї користуються близько 12% усіх студентів [13]. Та з впровадженням реформи до ВНЗ стало надходити 18–19 % випускників шкіл, у той час як до цього цей показник не перевищував 4–5%[13]. Разом із введенням у Китаї системи державного освітнього кредитування була введена й система державного регулювання цін на освітні послуги. Таких заходів було вжито для того, щоб ціни в освітніх установах відповідали умовам і якості навчання. Проте, для сільських жителів вища освіта й надалі залишається малодоступною. Гострою зберігається й проблема повернення освітнього кредиту, а тому діюча державна програма продовжує доопрацьовуватися.

Отже, формування ринку освітнього кредиту у багатьох країнах світу відбувається в умовах трансформації ринку освітніх послуг. Оптимізація цього процесу стала чинником зміцнення системи вищої освіти. Діючі закони й правила зумовили значні зміни і навіть переоцінку цінностей в сфері виробництва освітніх послуг. Однак ці зміни є необхідною підвалиною для набуття нових якостей та властивостей освітньої системи та відповідності кінцевого результату освітнього процесу сучасним потребам споживача, ринку та держави.

Ринкові перетворення, що відбулися протягом останніх десятиріч зумовили суттєві зміни й у сфері освіти України. Адже, отримання вищої освіти є одним з головних етапів у житті людини. В інституційному вимірі розвиток інституту освіти все ж має спиратися на загальноприйнятні інституційні норми: демократизації, інтенсифікації, полікультурності тощо. Освіта має бути доступною для усіх соціальних та етнічних верств населення. Адже зростання рівня освітньої обізнаності в країні є важливим підґрунтям для її еволюції. Аналіз динаміки розвитку вітчизняного ринку освіти свідчить про суттєве зростання потреби українського населення у вищій освіті. У 2006/07 навчальному році попит на глибокі знання досяг свого історичного максимуму і становив 507,7 тис. студентів зарахованих до ВНЗ III–IV рівня акредитації. Після чого статистика фіксує різкий спад набору студентів (рисунок 6.1). Пояснень цій невітшній тенденції чимало. Це і погіршення демографічної ситуації, і невідповідності, що склалися на ринку праці. Однак, найбільш актуальною проблемою, що віддзеркалює стан освіти є питання її фінансування, зокрема й фінансування плати за знання. Не секрет, що освіта в Україні, як і в багатьох інших державах дофінансовується за рахунок студентів-платників. Так, згідно даних інформаційної системи «Конкурс» ліцензований обсяг місць у ВНЗ I–IV рівня акредитації нашої держави на 2013/14 н.р. становив – 2 476 913 і з них тільки 332 191 були бюджетними [14].

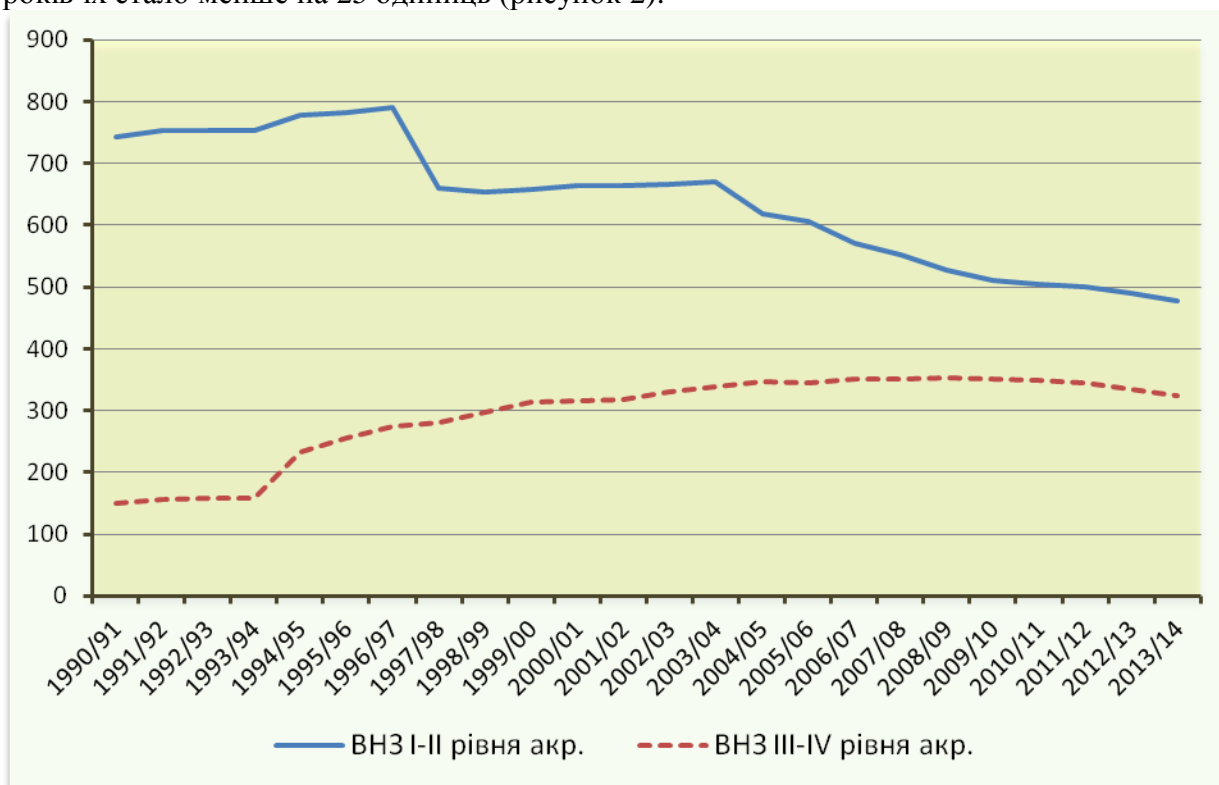
Рис. 6.1 – Динаміка прийнятих студентів до українських вишів, тис

Джерело: на підставі [17]

Всього ж за час цієї вступної кампанії було подано заяв 2 195 456. І навіть якщо взяти до уваги, те що абітурієнти мали право подавати до 5 заяв у різні НЗ та на різні спеціальності, то ця цифра досить значна. Ці дані та інформація про кількість зрештою прийнятих на навчання студентів, свідчить про те, що попит на освіту високий і фізичні можливості задовольнити його є та на заваді стають інші чинники, зокрема економічні. Ця проблема стосується й провідних вишів, що й підтверджується відповідною статистикою. Так, до освітнього флагману – Київського національного університету імені Тараса Шевченка на 2013/14 н.р. було подано 51 966 заяв, ліцензійний обсяг ВНЗ складав 20 551, з них бюджетних місць – 4 953, а зарахували всього 7 424 студентів [14]. Однією з основних причин такої ситуації є обтяжлива для громадськості плата за навчання, яка залежно від спеціальності становила 15–30 тис грн. на рік [15]. Ймовірно, виходячи з собівартості, такі розцінки є обґрунтованими та для населення, середня зарплата якого на передодні цієї вступної кампанії становила всього 3 275,94 грн, вони є малодоступними [16].

У цьому зв'язку невтішною є й динаміка попиту на «робітничі спеціальності». За часів незалежності кількість бажаючих отримати таку освіту зменшилася більш ніж у 2,5 рази і наразі становить всього 93,9 тис. [17].

У результаті за роки незалежності кількість вітчизняних освітніх закладів I-II рівня акредитації скоротилася з 742 у 1990/91 н.р. до 478 у 2013/14 н.р. Поряд з цим відбувається й скорочення кількості ВНЗ III-IV рівня акредитації. Так, тільки за останні 5 років їх стало менше на 25 одиниць (рисунок 2).

Рис. 6.2 – Динаміка кількості українських вишів

Джерело: на підставі [17]

Реальний попит на вищу освіту, можуть суттєво стимулювати освітні студентські позики, що уможливають доступ до неї більшій кількості потенційних студентів, а це у свою чергу допоможе розв'язати проблему доступності освіти для тих абітурієнтів, які формально відповідають вимогам пред'явленим до вступників. Так як, основною метою освітнього кредиту є фінансова допомога студентам, які не мають можливості самостійно

оплатити вартість навчання у виші та забезпечити пов'язані з навчальним процесом супутні витрати (придбання підручників та канцелярських товарів, техніки, оплата проїзду, проживання, харчування тощо), то враховуючи фактичну платоспроможність потенційних позичальників, мають працювати відповідні механізми, що дозволять його отримати.

Державне кредитування, що визначає розвиток доступного освітнього кредиту в Україні, регулюється постановою КМУ від 16 червня 2003 р. № 916 «Про затвердження Порядку надання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти», яка передбачає дотримання певного порядку надання цільових пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти [19]. Так, постановою визначено, що освітній кредит можуть одержати громадяни України віком до 28 років, які успішно склали вступні іспити або навчаються у вітчизняному виші незалежно від форми навчання та форми власності. Такий кредит може надаватися тільки один раз на підставі угоди між студентом – одержувачем кредиту і керівником ВНЗ. Фінансування цієї програми забезпечується місцевими бюджетами та Державним бюджетом України.

Виходячи з вартості навчання розмір освітнього кредиту у вищих навчальних закладах державної форми власності визначається і затверджується центральним органом виконавчої влади у підпорядкуванні якого перебуває такий заклад, у комунальних вишах – обласними департаментами освіти, а також держадміністрацією Києва, а у приватних – визначається самостійно та затверджується МОН України.

Рішення про зарахування абітурієнта до вищого навчального закладу з оплатою його навчання за рахунок відповідного освітнього кредиту за результатами складання вступних іспитів приймається приймальною комісією і затверджується керівником вищого навчального закладу. При цьому за умови однакових результатів вступних іспитів серед абітурієнтів, які претендують на здобуття вищої освіти за рахунок цільового кредиту, перевага надається сиротам, дітям позбавленим батьківського піклування, інвалідам 1 та 2 групи, а також дітям з малозабезпечених і багатодітних сімей.

Якщо одержувач кредиту є неповнолітнім, то відповідний договір вищий навчальний заклад укладає з батьками або особами, які їх замінюють, а по досягненні повноліття переукладає з безпосереднім користувачем.

Освітній кредит надається під 3 % річних на 15 років з відстрочкою погашення на період навчання. Повернення боргу починається з 12-го місяця після закінчення навчання у виші і передбачає щорічну виплату 1/15 загальної суми одержаного кредиту та відсотків за користування ним. Пільги при сплаті кредиту отримують боржники, які мають дітей. Так, наявність однієї дитини, передбачає звільнення їх від сплати відсотків за користування кредитом, двох дітей – зменшення на 25 % «тіла» кредиту, трьох і більше дітей – зменшення на 50 % кредитної суми. У разі встановлення в одержувача кредиту інвалідності 1 групи, або на момент виплати – смерті, кредит та відсотки за користування ним взагалі не повертаються. Крім того, такий освітній кредит не повертається користувачем, який після закінчення вищого навчального закладу пропрацював за фахом не менше ніж 5 років у державному або комунальному закладі чи установі у сільській місцевості, що має щороку підтверджуватися довідкою з місця роботи.

Строк повернення кредиту боржником може бути продовжений на період його строкової військової служби або відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку.

У разі ухилення від повернення кредиту вищий навчальний заклад, в рамках чинного законодавства, може застосувати заходи щодо його повернення. Угода передбачає й дострокове повернення кредиту.

Розподіл квот на одержання пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти регулюють відповідні накази МОН України. Так, наказом від № 657 «Про розподіл квот для одержувачів пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти» від 17.11.2005 року на 2005/2006 навчальний рік встановлено квоти для 101 вищого

навчального закладу України I–IV рівнів акредитації: для тих, що перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України на суму 11 814,371 тис. грн.; для центральних органів виконавчої влади, до сфери управління яких належать вищі навчальні заклади – 13 054,462 тис. грн.; для недержавних вищих навчальних закладів – 445,538 тис. грн. [19]. У 2009/2010 навчальному році наказом МОН від 15.05.2009 р. № 408 на кредитування здобуття вищої освіти державою було передбачено асигнування в сумі 75 245,21 тис. грн. для вишів, які перебувають у сфері управління МОН та 14 715 тис. грн. – для вищих навчальних закладів, що МОН не підпорядковані [20].

Однак, нині діючі нормативні документи не вирішують існуючої проблеми, так як грошей у бюджетах різних рівнів на неї катастрофічно не вистачає. Державне кредитування звісно ж ніхто не відміняв, але останні роки держава лише дофінансовує раніше укладені угоди. А ВНЗ з року в рік отримують листи з МОН, у яких міститься сухе підтвердження зменшення фінансування цільової державної програми 2201210 щодо кредитування здобуття вищої освіти Державним бюджетом України. Наразі студентів «щасливчиків» залишилися одиниці.

Зараз МОН України розробляє механізм рекредитування, тобто надання пільгових освітніх державних кредитів для здобуття вищої освіти за рахунок повернутих кредитів та відсотків за користування ними.

Отже, державна освітня позика – вигідна, але шансів її отримати мало. Додатковим джерелом фінансових залучень, що можуть бути спрямовані на розвиток вишів можуть бути кредитні ресурси. Реалізація такої програми за допомогою банківського освітнього кредиту стане дієвим інструментом, що спрямує додаткових інвестицій до освітньої сфери.

За відсутності відповідної державної стратегії у розвитку цього напрямку, в Україні майже немає банків, які надають доступні освітні кредити. Невтішною в цьому плані є й позиція державних банків. Та коли не вистачає грошей на оплату навчання, оформити кредит можна у вигляді короткострокового споживчого. Однак, умови його отримання та відсотки за користування дуже обтяжливі. Готівковий банківський кредит, що може бути спрямований на оплату навчання може отримати платоспроможний студент-заочник – фізична особа, яка має постійне джерело доходу або батьки студента, які мають постійний дохід і можуть виплачувати такий кредит.

Найчастіше освітні кредити беруть студенти 4–5 курсів, так як зазвичай у перші роки навчання витрачаються родинні заощадження. З метою отримання позики до банку подаються наступні документи: копії паспорту та ідентифікаційного коду; довідка про доходи за останні 6 місяців (якщо позичальник – пенсіонер, то довідка про пенсію); у деяких випадках копія трудової книжки; якщо позичальник бере до 10 тисяч гривень, то такі ж документи надає поручитель, а якщо від 10–20 тисяч – два поручителі. Якщо ж позичальник приватний підприємець, то надає банку і документи на своє підприємство. Після укладення відповідного договору банк перераховує гроші безпосередньо до вишу. Термін кредитування – до 3 років, а відсоткова ставка – до 27 % річних. Якщо з якихось причин студент припинив навчання у виші, то на сплату кредиту це ніяк не впливає, позичив – сплати, або поручителі будуть змушені сплатити.

Висновки та рекомендації. Отже, аналіз стану вітчизняного ринку освітніх послуг свідчить про те, що потужним локомотивом оновлення та розвитку інституту вищої освіти в Україні має стати доступний кредит. Це джерело фінансування вищої освіти є логічним механізмом вирішення проблеми доступності вищої освіти для різних верств суспільства. Необхідно зазначити, що в державі закладено важливі основи законодавчої бази, що регулює цей процес. Однак, з метою підвищення ефективності та результативності розвитку освітнього кредиту варто внести відповідні зміни й до Закону України «Про вищу освіту», а також визначити механізм ефективного стимулювання фінансово-кредитного сектору з точки зору співпраці у цьому напрямі.

Зокрема пропонується внести до Проекту Закону «Про вищу освіту» наступні зміни:

- доповнити Розділ XI «Фінансово-економічні відносини в системі вищої освіти» окремою статтею такого змісту:

Освітнє кредитування

1. Освітні кредити надаються банками та іншими кредитними організаціями, комерційними спонсорами, державними та благодійними організаціями, а також вищими навчальними закладами громадянам, котрі вступили в вищі навчальні заклади, для навчання за відповідними освітніми програмами, і є цільовими.

2. Освітні кредити можуть бути спрямовані на оплату навчання у вищому навчальному закладі, в розмірі вартості навчання або частини вартості навчання (основний освітній кредит) і (або) на оплату проживання, харчування, придбання навчальної та наукової літератури та інших побутових потреб у період навчання (супутній освітній кредит).

3. Умови, розміри та порядок надання освітніх кредитів, а також цільових пільгових державних кредитів⁶ для здобуття вищої освіти визначаються Кабінетом Міністрів України.

Загалом, підсумовуючи вищевикладене бачимо, що процеси трансформації суспільства, які характеризуються масштабністю і всеосяжністю, призводять до утворення нових реалій соціального життя, що у совою чергу викликають зміни потреб суспільства в різних сферах. І соціальні інститути також змушені пристосовуватися до мінливих ситуацій. Сучасні трансформаційні процеси торкнулися й вітчизняного інституту освіти. А так як його еволюція характеризується змінами в структурі та функціональному навантаженні, то в процесі функціонування цей інститут змушений знаходити баланс між необхідністю підтримувати стабільність своєї структури, і необхідністю змінюватися услід змінним вимогам. Налагодження успішного процесу виробництва освітніх послуг має стати одним із факторів ефективного розвитку сфери освіти, зокрема вищої. Доступний кредит, як форма акумуляції необхідних фінансових інвестицій має стати (а у багатьох країнах вже є) потужним локомотивом реалізації цього процесу. Крім того, це альтернативне джерело фінансування вищої освіти є логічним механізмом вирішення проблеми доступності вищої освіти для різних верств суспільства. Необхідно тільки визначити прийнятні умови надання освітніх кредитів фінансово-кредитними установами.

Зокрема:

- вдосконалити нормативно-правову базу, що регулює фінансово-господарську діяльність ВНЗ;
- надати ВНЗ реальну повноцінну можливість видавати освітні кредити своїм студентам, а також запровадити систему стимулювання фінансової підтримки студентів відносно рівня їхньої успішності;
- запровадити доступні та привабливі програми державного освітнього кредитування, зокрема, створити систему погашення таких кредитів у залежності від майбутнього працевлаштування студентів, а саме за умови що людина йде на роботу в сектори, галузі або регіони, які є пріоритетними з точки зору державної політики, держава може підтримати таких випускників вузів, частково погашаючи кредит;
- встановити доступні та чіткі умови отримання освітнього кредиту;
- забезпечити суворий контроль над коштами, що виділятимуться з бюджетів на відповідні потреби.

⁶ Створення системи погашення кредитів у залежності від майбутнього працевлаштування студентів. Якщо людина йде на роботу в сектори, галузі або регіони, які є пріоритетними з точки зору державної політики, держава може підтримати таких випускників ВНЗ, частково погашаючи кредит.

Література

1. Драган О. Освітні кредити як форма фінансування вищої освіти / О. Драган // Вісник. – К., 2009. – №112. – С.55–58;
2. Вахович І.М. Закордонний досвід кредитування освітніх послуг та перспективи для України / І.М. Вахович // Економічні науки. – Луцьк, 2005. – Вип.2 (6): Сер.: Економіка та менеджмент. – С.27–41;
3. Фонова О.В. Образовательное кредитование и перспективы его развития в регионе / О.В. Фонова // Регионология. – 2009. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://regionsar.ru/node/274>;
4. Organisation for Economic Co-operation and Development. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/education>;
5. Попова Т.Л. Образовательные кредиты в России: опыт, проблемы, перспективы / Т.Л. Попова // Правмысль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravmisl.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=523;
6. Федеральный закон Российской Федерации от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ // Российская газета. – 31 декабря 2012 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2012/12/30/obrazovanie-dok.html>;
7. Постановление Правительства Российской Федерации от 28 августа 2009 г. № 699 // Российская газета. – 3 сентября 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2009/09/03/kredit-dok.html>;
8. Старцев Б. Образовательные кредиты: как снять барьеры? / Борис Старцев // Высшая школа экономики. – 2012. – 20 сентября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hse.ru/news/recent/61494405.html>;
9. Лонская А. Кошмар на улице вузов / Алеся Лонская, Александр Колесниченко // Новые известия. – 2010. – 21 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newizv.ru/society/2010-06-21/128510-koshmar-na-ulice-vuzov.html>;
10. Молчанов И.Н. Финансирование высшего профессионального образования / И.Н. Молчанов // Аудит и финансовый анализ. – 2008. – № 1. – С. 199–203;
11. Система кредитования в системе высшего образования // Испания по-русски. – 2013. – 11 лютого;
12. Гурьянов А.П. Международные системы образовательного кредитования / А.П. Гурьянов // Вестник ОГУ. – №3 (109). – март`2010. – С.30–33;
13. Диалоги о Китае. Китайское образование вчера, сегодня, завтра... // Международное радио Китая [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://russian.cri.cn/1281/2012/09/28/1s443394.htm>
14. Вступна кампанія 2013 // Офіційний веб-сайт інформаційної системи «Конкурс». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vstup.info/>.
15. Правила прийому до Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 2013 році // Офіційний веб-сайт Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.univ.kiev.ua/docs/rules/2013.doc
16. Затверджено показник середньої зарплати за червень 2013 року // [Електронний ресурс]. – Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України. – Режим доступу : http://www.pfu.gov.ua/pfu/control/uk/publish/article;jsessionid=07A33661DD210CBE5D68747E97FE1222.app1?art_id=211521&cat_id=95535
17. Вищі навчальні заклади (1990–2014) // Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
18. Про затвердження Порядку надання цільових пільгових державних кредитів на здобуття вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 16.06.2003 р. № 916 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

19. Про розподіл квот для одержувачів пільгових державних кредитів для здобуття вищої освіти // Веб-сайт: Закони України: інформаційно-правовий портал. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_97/pg_ipnhwg.htm
20. Нормативно-правова база // Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ru/about-ministry/normative/130>.

6.3. ФІНАНСУВАННЯ РОЗВИТКУ МАРКЕТИНГОВИХ КОМУНІКАЦІЙ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

В умовах зростання конкуренції на ринку вищої освіти великого значення набуває ефективне управління комунікаціями. Серед різноманітних способів залучення споживачів освітніх послуг на навчання до вищих навчальних закладів, все більш актуальними стають комунікації – одна із найважливіших складових частин діяльності вищих навчальних закладів, що забезпечує процес передачі необхідної інформації про асортимент освітніх послуг до споживачів. Основними учасниками на ринку освітніх послуг є: держава в особі органів виконавчої влади на різних рівнях, вищі навчальні заклади освіти, організації та підприємства, домогосподарства, окремі громадяни. Кожен керівник вищого навчального закладу (ВНЗ) завжди намагається організувати процес управління таким чином, щоб забезпечити як найповніше використання всіх наявних ресурсів і досягти високих кінцевих результатів освітньої діяльності. В сучасних умовах існування оцінка ефективності діяльності стає однією з головних проблем для менеджменту вищого навчального закладу.

Для вищих навчальних закладів визначення показників діяльності було і залишається важливою проблемою. Спонтанний розвиток сфери вищої освіти в Україні відходить у минуле. Конкуренція сучасного ринкового середовища підвищує вимоги до управління ВНЗ на основі оцінки ефективності діяльності суб'єктів ринку. Сучасна парадигма управління ВНЗ, яка зорієнтована на ринок, потребує комунікації та швидкої адаптації до вимог високодинамічного зовнішнього середовища. Дослідженням проблем сутності, природи, оцінки комунікаційної діяльності, в т.ч. і у сфері вищої освіти займались провідні закордонні та вітчизняні вчені Г. Армстронг, В.О. Бахарев, Н.В. Василенко, Ф. Котлер, В.Л. Макаров, П.А. Мінакір, Т.Є. Оболенська, Г.Г. Почепцов, Ф.И. Шарков, А.А. Чічановський та ін.

Визначальною ланкою економічної ефективності такої складної багатовекторної соціально-економічної категорії як «освіта», є Вищий навчальний заклад, ефективність роботи якого залежить в значній мірі від комунікаційної діяльності, яку він здійснює. Кожний ВНЗ постійно витрачає фінансові ресурси на профорієнтаційну роботу, рекламу, маркетингову діяльність. Чим більшою стає конкуренція на ринку вищої освіти серед ВНЗ, тим більше необхідно витратити коштів на маркетингово-комунікаційну діяльність, створення бренду, рекламу та імідж. Це великі кошти, і в більшості випадків – це державні кошти. Але чи є зв'язок між витратами на комунікації й рекламу і контингентом студентів, які вступили до освітнього закладу? Наскільки ефективно вони використовуються, як оцінити ефективність комунікацій взагалі, і реклами в т.ч., як управляти розвитком ВНЗ на основі сучасних підходів до комунікаційної діяльності – одна із актуальних проблем сучасної модернізації вищої освіти.

Підвищення ефективності діяльності ВНЗ залежить від ефективності багатьох факторів. До основних із них можна віднести наступні: система управління ВНЗ, зміст освітніх програм, кваліфікація і мотивація діяльності ППС та його менеджмент, організація навчального процесу, технології та матеріально-технічне забезпечення навчального процесу, виховна робота, маркетингова діяльність (дослідження потреб ринку праці і випускників – фахівців), комунікаційна робота (зв'язки з роботодавцями, випускниками) [6].

Як відомо маркетинг базується на трьох поняттях – виробник (продавець), споживач (покупець) та ринкове середовище і виник він на основі економічних наук з метою вирішення економічних завдань. Ключовими поняттями маркетингу є економічні терміни такі як «товар», «обмін», «споживач», «ринок» і ін. Термін «маркетинг», за визначенням двох відомих фахівців Г. Армстронга та Ф. Котлера «визначається як соціальний та управлінський процес, за допомогою якого окремі особи та групи осіб задовольняють свої потреби, створюючи товари та споживчі цінності й обмін ними» [1].

Масовий маркетинг, тобто маркетинг який історично розширював попит на товар та послуги за рахунок перевірених на практиці таких інструментів як підвищення якості, зниження ціни та ін., своєю метою визначає не просто продаж товарів, а задоволення потреб споживачів. Проте з розвитком суспільних відносин, науково-технічного прогресу, глобалізаційних процесів об'єктивно звужуються можливості управляти продуктом чи ринком виключно технологічними та економічними важелями. Тому в сучасних умовах комунікаційний аспект маркетингової діяльності виходить на перший план [10].

Сьогодні недостатньо мати у вищому навчальному закладі якісні освітні послуги. Для формування контингенту студентів, збільшення обсягів фінансових надходжень та забезпечення розвитку потрібно донести до свідомості споживачів вигоди від використання таких послуг, саме конкретного навчального закладу. Комунікації дозволяють зробити послуги освітнього закладу привабливими для цільової аудиторії, шляхом передачі повідомлень роботодавцям, абітурієнтам, їх батькам, всьому суспільству.

Вищі навчальні заклади постійно просувають інформацію про свою діяльність на ринок освітніх послуг, намагаючись реалізувати декілька цілей: проінформувати майбутніх споживачів про свої послуги й переваги, та переконати абітурієнтів, їх батьків, роботодавців у необхідності віддати перевагу саме послугам цього вищого навчального закладу та ін. Типові комунікаційні завдання, з якими має справу вищий навчальний заклад, відомий американський маркетолог Філіп Котлер узагальнив таким чином: підтримувати або зміцнювати імідж навчального закладу; вибудувати лояльність та підтримку випускників; привабити донорів; надавати інформацію щодо пропозиції навчального закладу; залучити потенційних студентів, заохотити їх до подання вступних заяв та до вступу у навчальний заклад; виправити некоректну або неповну інформацію про навчальний заклад [10].

Ці цілі та завдання досягаються за допомогою реклами, засобів масової інформації, профорієнтаційної роботи, Інтернету, роздачі безкоштовних буклетів, й інших комунікаційних видів діяльності. Більшість дослідників комунікації вважають, що будь-яка масова комунікація активно використовується для маніпулювання свідомістю мас [13] і вона здійснюється на принципах інтерактивності.

Принцип інтерактивності означає розуміння комунікації не як відношення «суб'єкт-об'єкт», а як «суб'єкт-суб'єкт», оскільки ініціатор повідомлення є таким же рівноправним учасником комунікації, як і його одержувач. Така комунікація зумовлює цілеспрямоване активне ставлення до повідомлення, організацію інформаційного обміну між різними суб'єктами з установкою на безперервну комунікацію з іншими суб'єктами інформаційного процесу. Тобто інтерактивність комунікації полягає у використанні технологій, які дозволяють моментально реагувати комуніканту на повідомлення комунікатора. Інтерактивна взаємодія означає режим діалогу між людьми, їх взаємний зв'язок і вплив одне на одного, що передбачає взаємні зміни.

Оплачені засоби непрямих комунікацій між виробником (рекламодавцем) та покупцем (споживачем), які спрямовані на досягнення поставлених маркетингових цілей (як правило, збільшення продаж) називаються рекламою. У нашому дослідженні, нехтуючи, з методичної точки зору, уточненням сутності поняття «комунікація» і «реклама» ми будемо їх використовувати як синоніми.

Аналіз наукової літератури свідчить, що з однієї сторони неможливо виміряти зв'язок між збільшенням рекламування й комунікацією та збільшенням продажів, з іншої – чітко з науковою точністю доказати, що зв'язку між рекламою й комунікацією та їх результатами немає. Визначення ефективності реклами та комунікації – дуже складне завдання. Проте в науковій літературі наведено різні моделі оцінки ефективності комунікацій взагалі і реклами зокрема для комерційних організацій.

Що стосується некомерційних організацій, до яких відноситься ВНЗ, то вони (незважаючи на те, що мають великі обороти грошових коштів), не отримують для себе

прибутку, а отримують вигоду. Враховуючи, що українська економічна термінологія ще остаточно не визначена, ми наводимо поняття «вигода», яке має «вартісне забарвлення». Вигода – те що дає позитивні наслідки в чому не-будь, сприятливий результат для індивіда (не обов'язково у грошовій формі) чи певний зиск [2, 5].

Згідно зі статтею 7.11. Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» до неприбуткових установ і організацій відносяться установи та організації, які створені «органами державної влади України, органами місцевого самоврядування та створеними ними установами або організаціями, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів» [9]. До державних неприбуткових організацій відносяться вищі навчальні заклади України, які мають статус юридичної особи та здійснюють свою діяльність відповідно до Закону України «Про вищу освіту» та чинного законодавства України.

Вищим навчальним закладам, як неприбутковим організаціям, характерні певні особливості, які полягають в тому, що:

- метою організації є не максимізація прибутку, а розв'язання певних суспільних проблем;
- дохід організації спрямовується на фінансування її основної діяльності та не може розподілятися між працівниками.

Окрім комунікацій в економіку, менеджмент, маркетинг все більше вживаються неекономічні терміни, такі як бренд, позиціонування, імідж, місія, і т.п. Що таке бренд? З економічної точки зору це товар, але який, які його характеристики?

Виходячи із відомого розмаїття визначення термінів, є доцільним визначитись, що ми будемо розуміти під словом «бренд». Практика ринкових засад бізнесу говорить про те, що одним із основних джерел економічної сили сьогодні є сильний бренд. Як відомо бренд – (клеймо, відбиток) – популярний товарний знак, який отримав популярність завдяки вдалим маркетинговим процедурам. У Древньому Римі брендом називали клеймо на тілі худоби. Бренд це індивідуальність, довготривала характеристика [14]. Бренд ВНЗ – це формування довіри через комунікаційну діяльність до вищого навчального закладу, це його авторитет, його репутація. А брендинг – це діяльність по створенню довгострокової довіри до навчального закладу, до його освітніх і наукових послуг. Описати економічними категоріями ці поняття складно. Проте, очевидно, що на шляху модернізації вищої освіти в Україні, саме бренд та імідж будуть в найближчі роки визначати загальні успіхи ВНЗ.

Аналіз теоретичних джерел показав, що дослідження іміджу організацій виникло у західних вчених в середині 1950-х років. З тих часів зміст його поняття розвивався і конкретизувався в залежності від типу організацій, в тому числі і освітніх.

Імідж – це престижний, представницький образ позитивного враження про товар, послугу, підприємство, що створюється для споживача. Імідж покликаний здійснювати емоційно-психологічний вплив на кого-небудь з метою популяризації, реклами для досягнення високих позицій на відповідному ринку за рахунок формування і постійного підтримання позитивної громадської думки. Позитивний імідж ВНЗ створює додаткові можливості для отримання ним економічної вигоди.

Н.В. Василенко [4] систематизуючи різні точки зору дослідників на визначення категорії «імідж вищого навчального закладу» вказує, що імідж виступає в тріаді наступних складових.

1. Як інтегральна характеристика, яка відображає сукупність уяв про ВНЗ у різних суб'єктів (як в середині закладу, та і за його межами). Виходячи як із об'єктивних та суб'єктивних факторів, ці суб'єкти приймають рішення про соціально-економічну взаємодію із ВНЗ.

2. Це результативний показник, який створює умови для отримання додаткових вигід від взаємодії ВНЗ із різними цільовими групами.

3. Це динамічне явище, формування якого забезпечується створенням умов, які опосередковано змінюють суб'єктивні стереотипні уяви.

На основі узагальнення результатів дослідження проблем іміджевої діяльності вищих навчальних закладів можна зробити висновок, що імідж створюється в результаті маркетингово-комунікаційної діяльності ВНЗ. Комунікаційні повідомлення, які продукуються освітнім закладом, формуються на базі результатів всієї діяльності ВНЗ.

Формування бренду та іміджу вищого навчального закладу залежить від впливу комунікаційної роботи на суспільну свідомість таких головних переваг як: унікальний професорсько-викладацький склад; унікальна система навчання; унікальний емоційний образ університету.

Ключовим фактором формування бренду та іміджу університету є професорсько-викладацький склад (ПВС). Якщо випускник університету користується попитом на ринку праці і «навчився вчитись» – то можна говорити про ефективну викладацьку роботу і про високий науково-педагогічний рівень ПВС.

Зацікавити потенційних абітурієнтів у вступі до університету і сформувати у суспільній уяві сильний бренд зможе доступна і цікава розповідь про діяльність ведучих професорів. Це може бути ряд рекламних роликів із виступами викладачів, наприклад, на сайті університету.

Дуже важливим фактором формування бренду й іміджу ВНЗ є аргументація того, що ВНЗ має унікальну систему навчання. Важливо обґрунтувати і переконати аудиторію, що ви маєте унікальне, особливе, характерне лише для вашого навчального закладу у навчальному процесі. Наприклад, практико-орієнтоване навчання; орієнтація на знання іноземних мов; орієнтація на здобуття підприємницьких навичок; формування навичок правової культури тощо. Це ті особливості, якими реально відрізняються навчальні програми в різних вищих навчальних закладах України.

Унікальний емоційний образ університету визначається основними складовими бренду, такими як локальний патріотизм, хороші гуртожитки, спортивний стадіон, басейн, культурний центр ВНЗ, фестиваль моди тощо.

Формування престижності й довіри повинно здійснюватись цілеспрямовано – на групи людей, яких потрібно «завербувати» на користь університету. Це робота з абітурієнтами, випускниками та роботодавцями.

Таку комунікаційну роботу, як правило, здійснюють відділи маркетингових комунікацій ВНЗ. Вона зорієнтована на PR-супровід навчальних програм, наукових досліджень, проведення власних громадських заходів, підвищення якості поліграфічної та сувенірної продукції тощо. Ця діяльність підвищує конкурентоспроможність ВНЗ. В першу чергу це проявляється в їх здатності залучати абітурієнтів, причому в умовах зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), залучати кращих, сильніших. Система маркетингових комунікацій ВНЗ передбачає використання різних методів просування університету на ринок, це:

- включення видатних, відомих і авторитетних людей у склад викладачів;
- публікації в пресі (вітчизній та зарубіжній), видання наукових праць;
- участь у різноманітних конференціях та інших публічних заходах з метою обміну досвідом, науковим і навчальними розробками і знаннями;
- дні відкритих дверей та інші заходи в рамках роботи із абітурієнтами та їх батьками;
- PR-кампанії (інтерв'ю ректора, провідних вчених та керівників кафедр в засобах масової інформації);
- зв'язки із випускниками;
- зв'язки із зарубіжними університетами і обмін студентами;
- прийом іноземних студентів на навчання (це показник престижності університету) і ін.

Одним із найважливіших елементів діяльності ВНЗ є його показники, які забезпечують життєдіяльність організації та колективу. Показники діяльності – це індикатори діяльності вищого навчального закладу, завдяки яким його мета (стратегія),

сформульована словами, виражається в кількісній числовій формі, яку можна виміряти і оцінити. Це необхідно для прийняття в послідовному управлінських рішень з метою досягнення тієї чи іншої мети, оскільки управляти можна тим, що можна виміряти. Для моніторингу досягнення намічених цілей використовують особливі показники, які характеризують співвідношення цільових значень і фактичних результатів – це показники ефективності.

Економіка університету в значній мірі залежить від менеджменту університету, який (при певній компетентності) може визначити сильні і слабкі сторони внутрішнього середовища, оцінити вклад структурних підрозділів у розвиток університету та видів діяльності (освітньої, науково-дослідної, інноваційної, фінансово-господарської). Також від менеджменту залежить моніторинг ринків послуг та роботодавців, аналіз можливих загроз з боку зовнішнього середовища, прогнозування та вибір стратегічних напрямів.

Якщо проаналізувати вплив на економічну ефективність університету такого фактора як система комунікації, то можна стверджувати, що вона є надійним джерелом засобів для існування університету на ринку освітніх послуг.

Особливу увагу слід приділити сьогодні таким питанням, як результативність процесів, якість отриманих результатів та оцінка ефективності будь-якого виду діяльності.

Для моніторингу досягнення поставленої мети використовуються різні показники оцінювання навчально-виховної роботи, педагогічного навантаження, наукової та методичної роботи, організаційної тощо. Особливим показником, і можливо найважливішим в ринкових умовах, є показники ефективності, які характеризують співвідношення цільових значень і фактичних витрат на їх досягнення.

Узагальнення теоретичних джерел та сучасної практики функціонування вищих навчальних закладів дозволило визначити декілька ключових понять, які необхідно враховувати при розробці комунікаційної політики. Важливо розрізняти поняття ефективності і ефектів. У сучасній практиці управління прийнято розрізняти такі види ефектів:

- економічний (комерційний) – він має безпосередньо вартісну форму, тобто вимірюється в грошових або натуральних вимірах. Розраховується як різниця між отриманими результатами і обсягом витрачених ресурсів на їх отримання;
- науковий – отримання нових наукових знань і відображення приросту інформації, спрямованої для «внутрішнього наукового» використання;
- комунікаційний – зміни в знаннях, поведінці, установках, думках, уявах про товар, послуги, організацію, процеси і т.п., які відбуваються в результаті отримання повідомлення;
- соціальний – ступінь задоволення потреб споживачів;
- екологічний – вплив результату (продукту) на оточуюче середовище, шум, електромагнітне поле, вібрація, освітлення тощо) і ін.

При управлінні вищим навчальним закладом, поряд із отриманням ефекту, ставиться завдання підвищення ефективності, тому що економічними аспектами функціонування освітньої діяльності є покриття витрат доходами, економія ресурсів, ефективне використання коштів, та ін.. В сучасних умовах, не зменшуючи важливість парадигми якості освітніх послуг, актуалізується парадигма економічної ефективності вищого навчального закладу. За традиційним визначенням, ефективність на відміну від ефекту, розглядається як співвідношення результатів, або результату із величиною затрат на його отримання. Вона відображає взаємообумовленість затрат на здійснення певної діяльності, при досягненні цілей. При тому, якщо ефект може бути при будь-якій дії, то ефективність характерна лише для цілеспрямованого впливу. Отже поняття ефективності означає дії (когось, чогось) і результати в теперішньому часі (в момент виконання) або в минулому (фактичні досягнення). Таким чином, ефективність є економічною категорією, яку можна спостерігати і оцінювати, вимірювати, порівнювати і стимулювати.

Ефективність є складним і багатоаспектним поняттям, тому й оцінка ефективності та арсенал її показників великий. Як правило показники ефективності між собою не пов'язані, тому визначити, який із них важливіший – носить суб'єктивний характер.

Визначають ефективність вищого навчального закладу, як в цілому, виходячи з того, що це суб'єкт ринку, який надає освітні послуги, так і в розрізі структурних підрозділів – інститутів, факультетів, лабораторій, відокремлених структурних підрозділів. Через мотивацію цих ланок вищого навчального закладу можна ефективно впливати на загальну його результативність.

На практиці застосовують, в залежності від отриманого ефекту, такі види ефективності.

Економічна ефективність – співвідношення результатів та витрат, які дають збереження трудових, матеріальних і природних ресурсів або яке дає можливість збільшити виробництво товарів та послуг. Економічна ефективність має вартісний характер.

Науково-технічна ефективність – сукупність таких показників, як патентна, винахідницька, публікаційна, конструкторська та інноваційна активність.

Комунікаційна ефективність – співвідношення результату, отриманого від комунікаційної діяльності до затрат на її проведення.

Соціальна ефективність – задоволення потреб людини і суспільства, покращення соціальної сфери, підвищення якості життя людей, підвищення рівня благополуччя людей.

Екологічна ефективність – зменшення техногенного навантаження на оточуюче природне середовище і раціоналізація природокористування.

Одним із найефективніших методів встановлення економічних відносин, які дають можливість збільшувати доходи, ефективно використовувати живу і уречевлену працю не лише в комерційних організаціях, а і бюджетних, є госпрозрахунок, або його ще називають – комерційним розрахунком.

Комерційний (господарський) розрахунок – метод господарювання, який передбачає співставлення у грошовій формі витрат і результатів діяльності. Він є механізмом, який може забезпечити ефективність суб'єкту діяльності в умовах ринкової економіки. Він базується на таких основних принципах:

- співставлення результатів і витрат у грошовій формі;
- самоокупності та забезпечення перевищення надходжень над витратами;
- матеріальної зацікавленості та матеріальної відповідальності співробітників і колективу в цілому.

Традиційні підходи до оцінки ефективності ВНЗ, як правило базуються на фінансових показниках. Проте в сфері освітньої діяльності є не лише економічні, а і багато неекономічних факторів, що впливають на фінансові результати. Дуже важливим є вивчення всіх факторів, які впливають на фінансові результати у сфері освітньої діяльності. Серед них такі фактори – знання, рівень навчально-виховного процесу, якість навчання, рівень набору студентів, кількість випущених студентів, кількість студентів за формами навчання, кадровий потенціал, рівень профорієнтаційної роботи (маркетингові комунікації) і т.п. Традиційні фінансові показники доповнюються нефінансовими параметрами: задоволення потреб студентів, репутація, імідж, бренд та ін., які, як правило, мають не менший вплив на успіх колективу.

Слід зазначити, що навіть підприємницькі структури сьогодні при стратегічному плануванні та управлінні ефективністю свого бізнесу застосовують не лише фінансові, а й нефінансові показники [12].

Світовий досвід та практика свідчать про велику кількість розроблених нових підходів, моделей, методик оцінки ефективності бюджетних і комерційних структур та їх застосування в реальних умовах. Сучасний інструментарій оцінки ефективності дуже різноманітний: від класичних фінансових показників до нових концепцій, таких як збалансована система показників, управління взаємовідносинами з клієнтами та ін. Кожна із них має певні переваги та недоліки і може застосовуватись в залежності від розмірів організації, специфіки, мети тощо.

В нових ринкових умовах забезпечення споживчого ринку товарами та послугами інноваційною і актуальною для української економіки є сучасна концепція і методика оцінки ефективності бізнесу, яка отримала назву «збалансована система показників» (ЗСП), яку розробили у 1992 році професори Гарвардської школи економіки Роберт Каплан і Дейвід Нортон. Вона заснована на використанні не лише фінансових, а й

нефінансових показників діяльності. Суть її заключається в управлінні організацією шляхом досягнення кількісно визначених стратегічних цілей, доведених до кожного окремого підрозділу. Ця система аналізу виходить із того, що збалансованість показників, означає оцінювання показників в 4-х сферах ефективності: фінансовій; роботодавці / студенти; освітній процес та потенціал; інфраструктура / співробітники [3, 6, 12]. Вона дозволяє підвищити ефективність підготовки фахівців.

Ця система передбачає збалансований набір показників ефективності фінансових, а також нефінансових, які дають додаткову інформацію про економічну ефективність. Пошук необхідних показників і їх комбінацій для конкретної організації з метою оцінки загального її стану є складним, особливо у визначенні розрахунків за різними формулами для виплати матеріальної винагороди працівникам за результатами роботи.

Планування і оцінка ефективності діяльності в системі збалансованих показників здійснюється за допомогою різноманітних інструментів. Особливістю цього методу є формування стратегічних карт, в яких відображається єдність стратегічних цілей із основними активами і бізнес-процеси в процесі створення нових цінностей. Орієнтація на досягнення стратегічних цілей допомагає сконцентрувати матеріальні ресурси та мотивувати викладачів.

Як зазначають Бахарєв В.Ю та Бургонов О.В., для створення стратегічної карти необхідно визначити:

- стратегічну мету для розробки основних стратегій ВНЗ;
- стратегічний фактор – першочергова стратегічна проблема, яку необхідно вирішити;
- стратегічні пріоритети для розробки цілей структурних підрозділів.

Запорукою успіху є впровадження системи бюджетування; перехід до управління на принципах госпрозрахунку окремими підрозділами; створення структури по формуванню стратегій, шляхів її досягнення та моніторингу; створення бізнес-плану; вдосконалення системи мотивації праці співробітників.

Для здійснення моніторингу потрібно визначитись із основними показниками по виконанню намічених завдань. Такими показниками можуть бути:

- кількість студентів, які навчаються на бакалавра, спеціаліста, магістра, в аспірантурі та докторантурі;
- кількість студентів по формах навчання: денна, заочна, дистанційна;
- кількість студентів на бюджетній та контрактній основі;
- сума грошових надходжень до спецфонду;
- сума грошових надходжень від додаткових освітніх послуг;
- сума надходжень від господарської діяльності;
- кількість наукових публікацій, в т.ч. в іноземних журналах та наукометричних базах;
- кількість патентів;
- і ін. [3].

Для аналізу діяльності ВНЗ або структурного підрозділу порівнюють результати за певний період із контрольними цифрами. Це дає можливість оцінити реалізацію поставлених завдань, які намічені для досягнення мети. Результати проведеної роботи спрямованої на досягнення обраних цілей оцінюють за такими аспектами: фінанси, студенти, освітній процес, потенціал ВНЗ.

Проблеми які нами досліджуються, стосуються усіх структур ринку освіти та ринку праці і потребують комунікаційної роботи на всіх етапах. Проблеми комунікаційної ефективності є більш актуальними для некомерційного сектору, ніж для бізнесу хоч би тому, що «значне число некомерційних організацій – університети, наприклад, або лікарні, не кажучи вже про державні установи, – не такі мобільні і гнучкі, як комерційні, в них набагато глибше укорінилися ідеї, традиції і політика вчорашнього і навіть – якщо говорити про університети, – позавчорашнього дня (тобто ХІХ століття)» [8].

Висновки. Сьогодні практично не має потреби когось переконувати в тому, що в нинішніх умовах необхідно застосовувати сучасні методи і технології у освітній діяльності, які б дозволяли отримувати об'єктивну інформацію про стан справ, на базі якої можна приймати адекватні управлінські рішення. І в цьому важливу роль відіграють комунікації.

Економічні проблеми, з якими ВНЗ зіштовхнулися і очевидно, що попереду очікуються ще більші випробування, вимагають покращення економічної сторони діяльності організації. Перш за все, необхідно розширювати дохідну базу, її стабільність і стійкість. Ефективність комунікаційної діяльності в умовах ринкової економіки забезпечує економічну стабільність розвитку вищих навчальних закладів та їх імідж.

Література

1. Армстронг. Г., Котлер Ф. Маркетинг. Загальний курс, 5-вид.: Пер з англ. :Уч. пос. – М.: Видавничий дім «Вільямс», 2001. – 608 с.
2. Аналіз вигід і витрат: Практик. посіб. / Секретаріат Ради Скарбниці Канади; Пер. з англ. С. Соколик; Наук. ред. О. Кілієвич. – К.: Основи, 2000. – 175 с.
3. Бахарев В. О., Бургонов О. В. Управление развитием ВУЗа: система сбалансированных показателей эффективности / Экономика и управление №12, 2012. С.112–118.
4. Василенко Н. В. Имиджевая политика университета как инструмент повышения его конкурентоспособности // Экономика образования, 2012, № 6.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
6. Гедро Г. К., Косова Е. А. Коллаборативное взаимодействие участников управления изменениями процессов ВУЗа при стратегическом и оперативном планировании / Университетское управление: практика и анализ № 5, 2007. С.16–28.
7. Державна казначейська служба України. <http://www.treasury.gov.ua/>.
8. Друкер, П. Задачи менеджмента в XXI веке.: Пер. с англ.: – М.: Изд-й дом «Вильямс», 2004. – 272 с.
9. Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» <http://www.prou4ot.info/index.php?section=browse&CatID=20&ArtID=13&ArtPage=1&PHPSESSID=i228svlrf17qpbl02cb34qu737>.
10. Котлер Ф. Стратегічний маркетинг для навчальних закладів / Ф. Колер, Карен Ф. А. Фокс, [пер. з англ.]. –К.: УАМ, вид. Хімджест; 2011. – 580 с.
11. Кутлалієв А., Попов А. Эффективность рекламы: 2-е изд. / А. Кутлалієв, А. Попов – М.: Изд-во Эксмо, 2006. – 416 с.
12. Управление эффективностью бизнеса. Концепция Business Performance Manajement / Е. Ю. Духонин, Д. В. Исаев. Е. Л. Мостовой и др.; Под. ред. Г. В. Генса. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 268 с.
13. Чічановський А.А., Старіш О. Г. Інформаційні процеси в структурі світових комунікаційних систем: Підручник. – К.: Грамота, 2010. – 568 с.
14. Шарков Ф. И. Современные маркетинговые коммуникации. Словарь-справочник. – М.: Изд «Альфа-Пресс», 2006. – 352 с.

6.4. МЕХАНІЗМ ЦІНОУТВОРЕННЯ НА РИНКУ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ

Освітні послуги – це відносини між суб'єктами за їхньою згодою та на визначених договірних умовах. Цінова політика сучасного вищого навчального закладу, з одного боку, стосується життєво важливих аспектів його існування і подальшого розвитку, а з іншого, значною мірою впливає на освітній рівень населення в сучасних умовах, що актуалізує важливе значення впровадження сучасних методів ціноутворення.

Різнітеоретичні аспекти ціноутворення в галузі освіти значною мірою розглянуті в працях таких вчених, як В. Базилевич, О. Василик, І. Каленюк, М. Карлін, Ю. Пасічник, А. Таркуцяк, В. Федосов, Л. Цимбал та інші. Питанням ціноутворення на ринку освітніх послуг присвячені праці вітчизняних та х науковців. Так, глибокий аналітичний матеріал з проблем формування цін на освітні послуги містять роботи таких українських авторів, як Т.Є. Оболенська, В.М. Огаренко, російських – А.П. Панкрухін, В.Д. Чухломін. В основі всіх методичних підходів щодо визначення ціни є витратні методи ціноутворення, вихідною базою яких є розрахунок собівартості підготовки спеціаліста за певним напрямом. Аналіз джерельної бази показав, що існує ряд аспектів, що потребують подальшого вивчення. В рамках економічної науки інтерес до систематизації факторів, які впливають на формування цінової політики в освітній сфері виявляють багато сучасних дослідників і практиків. В науковій літературі зустрічаються різні погляди щодо природи взаємообумовленості та взаємозалежності основних та похідних факторів, а також щодо того, який вплив на формування підходів в розвитку концепцій ціноутворення в умовах ринку носить базовий характер. Незважаючи на це, науковці не можуть знайти єдиний підхід щодо визначення оптимальної моделі формування ціни освітньої послуги.

В наукових дослідженнях зустрічаються різні підходи до визначення поняття «освітня послуга». Так, наприклад, Т. Оболенська в своїх працях визначає освітню послугу як специфічний товар, який задовольняє потребу людини в набутті певних знань, навичок і вмінь для їх подальшого використання у професійній діяльності [9].

В. Александров стверджує, що освітня послуга – це організований процес навчання для одержання необхідних знань, навичок і вмінь. Це особливий інтелектуальний товар, який надається стороною, що організовує і здійснює процес навчання, та отримується іншою стороною, яка може одночасно виступати і учнем, і контролером якості послуги, і платником за неї [7].

На думку В. Огаренко, освітня послуга – це освітній товар, який є основою діяльності, що її здійснює виробник і в процесі якої відбувається задоволення потреби споживача в освіті [10].

Освітня послуга, як і будь-яка інша, не існує до її надання. Основною проблемою для споживачів освітньої послуги є можлива різниця між очікуваним та отриманим результатами, тобто фактичним сприйняттям отриманої послуги (співвідношенням ціни та якості). Невпевненість у кінцевому результаті разом із визначенням того, що ж фактично пропонується під виглядом освітньої послуги, завжди буде об'єктом уваги споживачів. Неможливо оцінити та порівняти послугу до її отримання. Порівняти можна тільки очікувані та отримані вигоди. Вирішення зазначеної проблеми є найскладнішим завданням для багатьох установ (закладів), які працюють у сфері послуг, оскільки у споживанні послуг завжди існуюватимуть елементи усвідомленого купівельного ризику.

Ще один аспект поняття освітньої послуги, на якому потрібно наголосити – її цілісність. Попри свою тривалість і структуру освітня послуга є одиницею, внутрішньо неподільною. Це проявляється в тому, що ціноутворення освітньої послуги ґрунтується на ній як на цілому, якому завжди підпорядковані його частини (етапи, фази, аспекти). Внаслідок цього й окремі внутрішньо єдині освітні послуги тяжіють до прояву властивостей частин інших цілих з утворенням комплексів послуг, до яких можуть входити не лише освітні, а й послуги іншого типу, наприклад, господарські, гастрономічні та ін. У цьому сенсі часто йдеться про основну послугу та додаткові послуги. Лекції, лабораторні та практичні заняття, військова підготовка належать до основних освітніх

послуг. Бібліотека, гуртожиток, їдальня, спорткомплекс, Інтернет – кафе надають не освітні, а додаткові (супутні) послуги. У сплаті комплексів послуг яскраво домінує механізм зв'язаного ціноутворення, який відповідає цілісній природі освітньої послуги та дає змогу запобігти ціновому роздрібненню цього поняття. Проте є випадки, коли в очах споживача актуальна не цілісна послуга, а окремі її елементи. У цьому разі й ціноутворення є незв'язаним. Так, студент, який навчається за контрактом, сплачує вартість навчання за програмою четвертого рівня акредитації в розмірі, наприклад, 8 200 грн, з яких 3 000 грн – за військову підготовку. Зв'язане ціноутворення пропонує навчальному закладу певний гарантований прибуток з кожного клієнта, причому платник чітко й наперед знатиме рахунок до сплати. Незв'язане ціноутворення дає змогу клієнтам обирати, за що платити.

Взагалі визначення ціни освітньої послуги повинно базуватися на певній стратегії, визначенні попиту, розрахунку витрат, аналізі ринку конкурентів, виборі методів ціноутворення та розрахунку кінцевої ціни, яка може корегуватися, виходячи з додаткових міркувань та інтересів ВНЗ та споживачів.

Ціна освітньої послуги – це ринкова ціна, яка формується під впливом попиту та пропозиції. Тому можна виділити два види цін:

- ціна попиту – максимальна ціна, яку б погодилися заплатити споживачі;
- ціна пропозиції – максимальна величина ціни, за якою б погодився виробник продавати свої послуги.

Ціна покупця формується під впливом таких чинників: рівня життя населення, його платоспроможності, престижності закладу, спеціальності, перспектив працевлаштування. Ці фактори мають вплив і на попит на освітні послуги вищого навчального закладу.

На ціну продавця (вищого навчального закладу) впливають: собівартість навчання студентів, норма прибутку, рівень інфляції, етап життєвого циклу освітньої послуги, рівень конкуренції, державне регулювання цін, маркетингова стратегія. У результаті збалансування ціни покупця та ціни продавця отримують ринкову ціну освітньої послуги.

Найбільш простими методами ціноутворення на освітні послуги є **затратні**, які базуються на розрахунку собівартості освітньої послуги, збільшеної на заплановану норму прибутку. Привабливість цього методу ціноутворення обумовлена цілим рядом причин.

Для регіональних ринків освітніх послуг характерні нестабільність, відсутність жорсткого позиціонування окремих господарюючих суб'єктів, несуттєві вхідні бар'єри. У рамках такого ринку найбільш надійними орієнтирами для вузів при формуванні цін на освітні послуги є фактичні витрати.

Витратне ціноутворення спирається на реально доступні дані. Всю інформацію, необхідну для встановлення цін, можна отримати всередині вузу на основі бухгалтерської звітності. Не потрібні маркетингові дослідження ринку та опитування споживачів.

Даний метод ціноутворення вирівнює ціни на освітні послуги. Якщо витратне ціноутворення буде загальноприйнятним у галузі, то в силу аналогічної структури витрат у різних вузів останні виходитимуть на ринок освітніх послуг з приблизно рівними цінами без укладення спеціальних угод.

Даний метод спрощує договірні взаємовідносини вузу з юридичними і фізичними особами, оскільки в конфліктних ситуаціях, пов'язаних з ціною освітніх послуг, дозволяє легко довести її обґрунтованість.

Однак витратний метод має цілий ряд складнощів і обмежень:

- при встановленні «витратної» ціни в рахунок абсолютно не приймається сформований рівень попиту на пропоновану освітню послугу, тому вузи не здатні вести гнучку цінову політику – при зниженні попиту на освітні послуги можуть виникнути труднощі з їх реалізацією і навпаки при наявності позитивних трендів в зміні попиту продуцент освітньої послуги позбавляється можливості отримати більш високі фінансові результати за рахунок використання вдалої кон'юнктури ринку;

- при застосуванні даного методу ціноутворення виникають труднощі розрахункового характеру, пов'язані з оцінкою собівартості освітньої послуги. Справа в тому, що розрахунок собівартості за фактичними витратами неминуче призводить до того, що за основу починають братися витрати вузу, розписані в бюджетному кошторисі. Проте рівень обґрунтованості бюджетних кошторисів може викликати серйозні сумніви. Якщо ж розрахунок собівартості проводити за витратами, обумовленим нормами і нормативами, то виникають проблеми, пов'язані з наявністю і актуальністю нормативної бази;
- при витратному способі ціноутворення ігнорується вплив цін конкурентів на попит. З цієї причини цінова конкуренція між продуцентами мінімальна;
- досить складним є питання про розмір планованої норми прибутку. Якщо в якості бази для її обчислення використовується повна собівартість, то ВУЗ буде зацікавлений у зростанні собівартості для збільшення маси прибутку. Якщо ж за базу береться якийсь компонент собівартості, то аналогічна проблема виникає вже по відношенню до цього базового компоненту;
- обчислена витратним способом ціна не відображає міру корисності освітнього продукту для споживача, не бере до уваги кваліфікаційні показники освітньої послуги;
- колективний характер надання та споживання освітніх послуг, залежність собівартості освітньої послуги від укомплектованості навчальної групи істотно впливають на об'єктивність ціноутворення витратним методом.

Принципово інший підхід у порівнянні з витратним способом ціноутворення лежить в основі *методу «відчутною цінності»*. Основною домінантою визначення ціни в цьому випадку є оцінка інтегральної корисності послуги, причому ця оцінка проводиться потенційним споживачем. Ключовим фактором встановлення ціни є сприйняття споживачем цінності послуги, а не витрат. Встановлення ціни в цій ситуації починається з виявлення потреб і оцінок співвідношення між ціною і цінністю освітнього продукту.

Застосування методу «відчутною цінності» на ринку освітніх послуг пов'язано з відомими труднощами: потенційні споживачі не можуть в більшості випадків об'єктивно оцінити корисність освітньої послуги в силу специфічних особливостей останньої – нематеріальності, мінливої якості тощо. Нарешті, недостатня поінформованість і кваліфікація споживачів – також серйозні причини їх необ'єктивних оцінок можливої ціни освітньої послуги.

В умовах недостатньої компетенції споживачів часто достатньо виражено проявляється ефект «оцінки якості через ціну», тобто споживач своє судження про укладання або не укладання договірних відносин з ВНЗ формує на основі рівня ціни на освітню послугу (дорого – це добре ; дешево – «халтура»). Надзвичайно важливим у подібній ситуації виявляється імідж вищого навчального закладу, його престижність.

Методи, орієнтовані на конкурентів, спираються на аналіз цін інших вузів по аналогічним або подібним освітнім програмам. У цьому випадку ВНЗ орієнтує свої ціни не на витрати і попит, а на поточні ціни конкурентів на ринку освітніх послуг. Можливість застосування цієї групи методів залежить від ступеня диференціації освітніх продуктів, чутливості споживачів до ціни, ринкової частки, що належить даному суб'єкту.

Очевидно, що застосування методів, орієнтованих на конкурентів, ускладнюється за умов глибокої диференціації освітніх продуктів. Очевидно також, що чим більша частка ринку належить освітній установі, тим менше у ВНЗ необхідність орієнтуватися на ціни конкурентів. Нарешті, чим менше чутливість споживача до ціни, тим менш ефективна дана група методів.

Конкурентні методи приваблюють багато ВНЗ у тому числі і своєю простотою – немає необхідності утримувати в штаті досвідчених фахівців для професійної оцінки витрат або передбачуваного попиту.

Залежно від конкурентної ситуації на ринку освітніх послуг ВНЗ можуть вибрати різні методи цієї групи:

- орієнтація на середні ринкові ціни;
- орієнтація на цінового лідера;
- цінової картель.

В останньому випадку мова йде про угоду конкуруючих продуцентів освітніх послуг про встановлення єдиних цін.

При всіх перевагах даної групи методів (простота, оперативність, облік ринкової ситуації) їх відокремлене використання, на нашу думку, неможливо. Паралельно має проводитись робота по аналізу собівартості освітніх послуг і зіставленню собівартості з ринковими цінами.

Стратегія ціноутворення ВНЗ повинна будуватися на основі наступних вимог:

- ціни на освітні послуги мають бути диференційованими залежно від спеціальності, форми навчання, терміну оплати;
- розрахунок ціни освітньої послуги повинен бути пов'язаний з виділенням у складі ціни двох складових: мінімального рівня (базової ціни) і рентної складової;
- найменш популярні серед абітурієнтів спеціальності повинні бути оцінені за мінімальною ціною, при цьому нижня межа (базова ціна) освітньої послуги повинна забезпечувати покриття основних витрат на ведення освітньої діяльності (тобто потрібен розрахунок мінімально необхідних коштів на навчання комерційних студентів без прихованого застосування держбюджетних ресурсів);
- необхідно систематично проводити індексацію нижньої межі ціни освітньої послуги відповідно до зростання вартості життя (за офіційними індексами).

Механізм ціноутворення у ВНЗ включає в себе декілька етапів. **Першим етапом** під час визначення ціни освітніх послуг повинен стати вибір цілей ціноутворення. Ними в освіті можна вважати: максимізацію прибутку, забезпечення виживання, орієнтацію на цінового лідера, цінову диференціацію, встановлення цін на рівні цін конкурентів, максимізацію частки ринку. Відповідно до кожної цілі розробляється цінова стратегія навчального закладу.

Другим етапом у розрахунку ціни повинен стати аналіз витрат вищого навчального закладу. Як зазначалося, на ринку освітніх послуг функціонують заклади різних форм власності (державної та приватної). ДВНЗ заклади надають платні освітні послуги, ціна визначається відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України, Міністерства фінансів України, Міністерства економіки України від 27.10.1997 р. №383/239/131 «Про порядок надання платних послуг державними навчальними закладами». Вона повинна покривати насамперед витрати на підготовку фахівців, тобто застосовується затратний механізм. Базою для визначення вартості освітніх послуг є розрахунок валових витрат, до яких належать: витрати на оплату праці, відрахування на соціальні потреби, матеріальні витрати, амортизацію основних фондів, які використовуються в процесі надання послуг, проведення поточного ремонту та ін. Крім зазначених витрат, до ціни послуги включається прибуток (якщо він планується), обов'язкові податки, відрахування. Прибуток, згідно з вищезазначеним документом, повинен спрямовуватися на покриття дефіциту бюджетних асигнувань. Тому в цьому випадку не можна говорити про ціну в її класичному розумінні, оскільки прибуток не закладається в оплату послуги.

На відміну від державних, приватні освітні заклади мають юридичну та господарську самостійність, тому в ціну на послуги включають прибуток, рівень якого залежить від попиту на ринку.

Собівартість (валові витрати) включає постійні та змінні витрати. Постійні витрати – це сума витрат закладу освіти протягом одного навчального року, яка не залежить від чисельності студентів, зарахованих на навчання. Змінні витрати – це витрати закладу освіти, які залежать від річного плану підготовки фахівців і можуть коливатися.

Третім етапом при визначенні ціни є розрахунок розміру мінімальної індивідуальної плати на підготовку за певною освітньою програмою. Розрахована ціна дозволить покрити всі витрати, пов'язані з наданням освітніх послуг.

Четвертий етап – це вивчення попиту та розрахунок еластичності попиту від ціни. Однозначно, що ціна на освітню послугу залежить від попиту. Більш високий попит дає привід для встановлення вищої ціни, а на менш популярні спеціальності вартість навчання часто є нижчою від собівартості. Отже, ціна освітньої послуги має бути гнучкою і коригуватися залежно від умов цільового ринку освітньої послуги.

Можна відзначити ряд відмінних особливостей освітніх послуг, що впливають на маркетингову стратегію ціноутворення:

- 1) на освітні послуги неможливо точно прогнозувати попит;
- 2) попит на освітні послуги завжди індивідуальний і передує їх виробництву;
- 3) нерозривність попиту і пропозиції визначає локальний характер ринку послуг.

Столичні ВНЗ значно більш оснащені й укомплектовані, ніж периферійні. Саме ВНЗ столиць визначають верхню планку ціни за навчання.

- 4) процес формування цін обумовлений їх високою суспільною значимістю.

5) для сфери освітніх послуг притаманна асиметричність інформації. Споживач, який не має достовірної інформації про якість пропонованої послуги, розглядає її ціну як показник якості та надійності.

Таким чином, стратегія ціноутворення може принести належний результат, якщо освітньою установою ведеться систематична робота з аналізу стану внутрішнього і зовнішнього середовища з урахуванням змін ринкових можливостей.

П'ятий етап – вибір методу ціноутворення, який залежить від установлених цілей ціноутворення. Для ринку освітніх послуг, на нашу думку, можна використовувати такі вищезрозглянуті методи ціноутворення:

- затратний, суть якого полягає у визначенні ціни як суми собівартості та прибутку (прибуток розраховується множенням собівартості на певну норму рентабельності);
- агрегатний (ціна формується із елементів затрат по статтях калькуляції);
- на основі поточних цін (установлення ціни в діапазоні цін на аналогічні товари);
- метод, який базується на основі попиту, при якому встановлюється верхній рівень ціни, який порівнюється із витратами закладу освіти;
- конкурентний, що передбачає встановлення ціни на основі цін конкурентів.

Шостий етап – розрахунок базової ціни. Пройшовши всі попередні етапи, проаналізувавши попит на освітні послуги вищого навчального закладу, можна встановлювати базову ціну. Після її визначення потрібно розрахувати беззбитковий обсяг підготовки спеціалістів та порівняти його із попитом на ринку освітніх послуг. Тоді можна розраховувати оптимальну ціну на ринку, яка буде враховувати й інтереси вищих навчальних закладів, і споживачів освітніх послуг. У цьому контексті для ВНЗ основне завдання – зафіксувати точку зору споживачів на послуги освітнього закладу, тобто вигоди, які вони планують отримати.

Базову ціну потрібно розраховувати для всіх спеціальностей, а вищий навчальний заклад буде встановлювати ціну, згідно із попитом на той чи інший напрям підготовки чи спеціальність. Базова ціна передбачатиме відшкодування витрат на надання освітніх послуг. Кожен ВНЗ буде індивідуально розраховувати базову ціну.

Вищі навчальні заклади незалежно від форми власності мають право в ціну включати певний рівень прибутку. На його величину впливають такі чинники, як імідж вищого навчального закладу, його престиж; місцезнаходження закладу; наявність аналогічних вищих навчальних закладів у регіоні чи місті тощо. Відповідно до цього вартість платних освітніх послуг у вищих навчальних закладах буде відрізнятися в розрізі ВНЗ, регіонів, окремих спеціальностей. Такий стан підтверджує практика.

Звичайно, найбільшу питому вагу в ціні освітніх послуг освітніх закладів займає заробітна плата, у приватних вона буде більшою, ніж у державних, оскільки ставки в цих закладах, як правило, вищі, ніж у державних. Також існують так звані індивідуальні ставки для окремих фахівців, які визначаються конкуренцією на ринку освітніх послуг, наявністю викладачів з науковим ступенем у регіоні та ін.

Що стосується ціни в окремих освітніх закладах недержавної форми власності, то тут спостерігається цікава тенденція: вона нижча, ніж у державних, хоча і включає більші витрати на оплату праці й певну частку прибутку.

Істинною платою за освітню послугу є ефективно навчання людини, тобто той факт, що знання, яке було їй передане, нею успішно засвоєне й буде ефективно використовуватися на добро суспільства, держави.

Висновки. Механізм розрахунку підсумкової ціни на освітні послуги включає наступні етапи:

1. Вибір цілі освіти. Для освітнього закладу відповідно до його місії прийнятні такі як забезпечення виживання і утримання ринку.
2. Визначення попиту на освітню послугу. Визначається верхня межа ціни, яку готовий заплатити покупець (абітурієнт).
3. Розрахунок витрат на освітню послугу. Визначається верхня межа ціни, за яку освітня установа готова продати послугу.
4. Аналіз цін на послуги конкурентів.
5. Вибір методу ціноутворення.
6. Розрахунок базової ціни.

У теорії ціноутворення виділяють різні методи визначення базової ціни на послуги: витратний, агрегатний, параметричний метод, ціноутворення на основі поточних цін, метод на основі попиту, конкурентний метод, метод маржинальних витрат, які можливо адаптувати до освітньої установи. Відзначимо, що існує можливість застосування економіко-математичного моделювання до визначення цін на освітні послуги, в тому числі методів прогнозування.

Проблема ціноутворення – це складне і багатофакторне завдання. Ціна навчання студента є функцією ряду змінних, в тому числі собівартості, якості та особливих властивостей освітньої програми, платоспроможного попиту, наявності конкурентів.

- 7 . Облік додаткових міркувань:
  - прогнозований рівень інфляції в країні та регіоні;
  - прогнозоване зростання реальних доходів населення в регіоні;
  - плановане економічне зростання по галузях матеріального виробництва;
  - рівень зайнятості та рівень безробіття в країні та регіоні;
  - прогнозований рівень потенційних студентів за рівнями (видами) професійної освіти;
  - демографічні показники – рівень смертності та народжуваності населення та їх співвідношення;
  - результати соціологічних опитувань населення і висновки експертів.
- 8 . Встановлення остаточної ціни (прайс -лист).
- 9 . Коригування ціни з урахуванням інтересів покупців.

Література

1. Закон України «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/laws/ZU_2984.doc
2. Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за діяльністю навчальних закладів. Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 25.01.2008 р . № 34 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uapravo.net/data2008/base12/ukr12347.htm>.

3. Про затвердження Порядку складання, розгляду, затвердження та основних вимог до виконання кошторисів бюджетних установ. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2002 року № 228 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=228-2002-%EF>.
4. Боголіб Т.М. Принципи управління вузом : [монографія] / Т.М. Боголіб. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2004. – 204 с.
5. Дайновський Ю.А. Вплив собівартості освітньої послуги на позицію ВНЗ у ціновому конкурентному середовищі / Ю.А. Дайновський, А.Я. Дмитрів // Економіка: проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць. – Випуск 258: [в 4 т.] – Т. I. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. – С. 241–250.
6. Дмитрів А.Я. Дослідження тенденцій на ринку послуг вищої освіти: між якістю та демографією / А.Я. Дмитрів // Прометей. – Донецьк : ДЕГІ, 2010. – Випуск 1 (31). – С. 238–244.
7. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Хрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
8. Куклін О.В. Економічні аспекти вищої освіти / О.В. Куклін. – К. : Знання України, 2008. – 331 с.
9. Оболенська Т.Є. Освітні послуги в Україні//Проблеми формування ринкової економіки: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 8. – К.: КНЕУ. – 2000. – С.220–226
10. Огаренко Т. Аналіз особливостей попиту на освітні послуги з метою прогнозування// Вища школа.- 2009.-№10.- С. 86–99
11. Штефанич Д. А. Особливості ціноутворення на ринку освітніх послуг / Д. А. Штефанич, С. Б. Семенюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Вип. 7. – 2008. – С. 29 – 33.
12. Education at a Glance: OECD Indicators-2012 [Electronic resource]. – URL : www.oecd.org/rights/
13. Education for All Global Monitoring Report 2012. STAT I ST I CAL TABLES [Electronic resource]. – URL:<http://www.unesco.org>

ВИСНОВКИ

1. Нині залишається дискусійною проблемою, у науковому супроводі функціонування вищої освіти і діяльності вищої школи України, теоретичні та історично-методологічні підходи до дослідження процесів освітнього виробництва і освітнього продукту як найважливіших складових цілей і змісту модернізації української освіти. До цього часу багато питань економічної природи і економіки освіти, визначення основних напрямів та пріоритетів, завдань і механізмів реалізації державної політики в галузі вищої освіти залишаються невирішеними і вони активно обговорюються у вітчизняній та зарубіжній літературі. Аналізуючи природу освітньої діяльності, як матеріального виробництва, у вітчизняній та зарубіжній літературі активно обговорюється використання економічних ресурсів (земля, капітал, праця) освітнього виробництва і особливості створення освітнього продукту. У монографії уточнюються теоретичні підходи до дослідження цих аспектів з економічної точки зору.

2. Із-за наростання проблем в університетському співтоваристві у зв'язку із новими умовами існування, на порядок денний постало питання про можливість збереження попередньої моделі управління вищим навчальним закладом без включення ВНЗ у ринкову діяльність. Дане дослідження, наукові джерела та зарубіжна практика засвідчують про неможливість існування ВНЗ у старих координатах управління. Університети розвинених країн з метою збільшення надходжень фінансових ресурсів в останні 20 років почали активно впроваджувати в освітнє і наукове співтовариство підприємницькі засади.

На основі глибокого дослідження процесів трансформації поняття «підприємництво» у сфері вищої освіти автори доводять свої аргументи цього феномену і віддають перевагу назві «підприємницький ВНЗ» (поряд і «інноваційний», «сучасний», «ефективний» та ін..) На нашу думку, поняття «підприємницький» в більшій мірі вказує на те, що життя вищого навчального закладу, хоча і обумовлене «невблаганними» економічними законами, може бути змінене свідомими колективними діями людей (завдяки реформам, політиці ВНЗ, розвитком науки, культури). Назва «підприємницький» вказує на місцеві зусилля колективу в умовах ризиків, які ведуть до змін в організації, дозволяє сучасним вищим навчальним закладам трансформуватись у ринкові відносини.

3. Авторами узагальнені основні виклики та загрози, які постають перед системою вищої освіти України: необхідність відмови від застарілих методів управління і навчання студентів; подолання відірваності наукових напрацювань української вищої освіти від здобутків світової науки та реальних потреб ринку; необхідність підвищення якості кадрового потенціалу викладачів ВНЗ, неефективність використання фінансових та матеріальних ресурсів, відсутність необхідної освітньої інфраструктури; підвищення якості освітніх послуг; розбалансованість між ринком освітніх послуг та ринком праці в Україні тощо. Відповіддю на ці та інші виклики часу мають стати впровадження ринкових управлінських механізмів в діяльності ВНЗ, здійснення пошуку нових моделей адаптації ВНЗ у ринкове середовище, активну модернізацію освітньої діяльності.

4. Стратегія подальшого розвитку системи вищої освіти має враховувати як напрями реформ, так і темпи їх впровадження. Останнє важливо оскільки надмірна поспішність, і це вже перевірено на практиці попередніх реформ, без напрацьованих або не перевічених механізмів упровадження, без підготовки суспільної думки та академічної громади, без отримання достатньої кількості прибічників з їхнього середовища призводить, щонайменше, до пробуксовування впровадження й навіть до повної дискредитації самих прогресивних ідей. Кожній дії має передувати об'єктивна діагностика нинішнього стану галузі, й прогнози щодо можливості (й доцільності) досягнення тієї чи іншої мети. Під кожную мету потрібно чітко визначити, що слід зробити, щоб її досягти. Можливо, що існують різні варіанти її досягнення. Тому потрібен механізм і критерії вибору найоптимальнішого сценарію для нинішнього стану у державі з прогнозування наступних кроків. Важливим є також досягнення зрозумілого усім рівня конкретики

кінцевих результатів та формулювання конкретних позитивних змін для кожного із учасників реформ, так само як і їх ознайомлення з негативними наслідками у разі не проведення тієї чи іншої позиції плану реформування. При цьому може виявитись шкідливим пряме запозичення досвіду інших країн, хоч міжнародні тенденції, звичайно, слід враховувати, але національний контекст завжди має превалювати. Підтверджено, що успіх реформ значною мірою буде залежати від врахування попереднього досвіду – як негативного, так і позитивного – так і наукового їх забезпечення.

5. Виходячи з необхідності формування умов для підвищення ефективності вищої освіти в Україні, а також на підставі аналізу практики фінансування навчання у зарубіжних країнах, визначено перелік та зміст доцільних для впровадження фінансово-економічних моделей надання/отримання освітньої послуги, а саме фінансування: державного, бізнесового, кредитного, самостійного та комбінованого. З огляду на диференційованість сегментів споживачів освітніх послуг, кожна із перелічених моделей має бути доступною для відповідного сегмента. З метою забезпечення можливості обгрунтованого вибору моделі, запропоновано критерії доцільності їх застосування. Перспективним напрямом досліджень вважаємо визначення переліку та послідовності внесення поправок до законодавчої бази, мета яких – забезпечення ефективного функціонування кожної моделі, а також отримання додаткових можливостей фінансування освітніх послуг.

6. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що підвищення конкурентоспроможності ВНЗ потребує оптимізації процесів планування, обліку, контролю, мотивації й координації та, на цій основі – зниження собівартості освітніх послуг та підвищення їх якості. Це завдання може бути вирішене шляхом створення у ВНЗ інтегрованої інформаційно-аналітичної системи управління, імplementованої в систему стратегічного управління. Основними цілями стратегічного управління в контексті забезпечення конкурентоспроможності повинні бути: розширення кількості напрямів підготовки та спеціальностей у сфері вузівської, довузівської та післядипломної освіти; підвищення якості підготовки фахівців у відповідності до сучасних вимог; підвищення наукового та освітнього потенціалу; впровадження нових освітніх технологій та методів навчання; виконання наукових досліджень і розробок на високому рівні; оптимізація структури ВНЗ; зміцнення матеріально-технічної бази вищого навчального закладу.

7. На основі аналізу зарубіжного досвіду фінансування освітніх послуг запропоновано такі вихідні положення фінансово-економічного розвитку вищої школи в Україні як забезпечення мультиваріантності моделей, тобто формування умов для одночасної реалізації різних моделей, та забезпечення ефективності галузі вищої освіти, з одного боку, і в стратегічному (довгостроковому), і в тактичному (короткостроковому) вимірах, а з іншого, – на усіх можливих рівнях (держави, університету, викладача, студента).

Виходячи з наведених положень, доцільним є гармонізоване поєднання різних фінансово-економічних моделей надання/отримання освітньої послуги. Так, поряд з державним фінансуванням може успішно використовуватися фінансування бізнесове, кредитне та ін. Усі доцільні моделі фінансування мають функціонувати в рамках єдиної інформаційної бази щодо потреб у фахівцях, що виключить можливість такого поширеного на сьогодні негативного явища як необгрунтовані замовлення, що в свою чергу веде до дефіциту одних і перевиробництва інших фахівців, їх неякісної підготовки тощо.

Усі вищі навчальні заклади повинні отримати можливість на власній матеріальній і фінансовій базі розвивати бізнес-інкубатори, навчальні підприємства, консультаційні компанії та ін., що дозволить їм виконувати реальні завдання державних чи підприємницьких структур, забезпечити участь студентів і викладачів у наукових дослідженнях, що фінансує не лише бізнес, а й держава.

8. Слід зазначити, що на фоні загальної світової тенденції поступового перенесення тягаря щодо фінансування вищої освіти з бюджетів відповідного рівня на приватних інвесторів, передусім студентів та їх родин, в Україні, в умовах значного зменшення загальної кількості студентів, що навчаються у ВНЗ I–IV рівнів акредитації, відмічається поступове зростання частки осіб, що навчаються за рахунок держави. Означені тенденції обумовлюють необхідність розробки та впровадження системи заходів щодо удосконалення механізму державного замовлення та розвитку механізмів реалізації платних освітніх послуг, у тому числі на основі нарощування їх обсягу в структурі послуг, що надаються системою вищої освіти України.

За таких умов актуальності набуває розробка та впровадження прогресивних методів фінансування освітньої діяльності, у тому числі, впровадження на загальнодержавному рівні єдиної уніфікованої моделі фінансування вищого навчального закладу, яка складатиметься з наступних компонентів: фінансове забезпечення навчання одного студента; стипендіальне забезпечення одного студента на грантовій (конкурсній) основі; розвиток інфраструктури (навчально-виробничого обладнання, устаткування, бібліотечного фонду тощо); фінансового забезпечення науково-дослідної діяльності викладачів та студентів.

9. Доведено, що виокремлення в структурі фінансового механізму функціонування освіти підсистеми ринкового саморегулювання обумовлено перетвореннями, що відбуваються у даній сфері, які пов'язані з необхідністю її реформування відповідно до вимог базових принципів реалізації Болонської декларації, змінами у фінансуванні та можливостями забезпечення автономії вищих навчальних закладів.

Підтверджено, що основною умовою забезпечення фінансової стійкості освітньої установи є мобілізація свідомих колективних зусиль на збільшення надходжень від освітніх послуг та зменшення витрат на їх виробництво. Для підтримки стійкого фінансового стану закладам освіти необхідно постійно контролювати свої фінансові ресурси і ефективно їх використовувати. Для цього слід постійно аналізувати фінансовий стан із врахуванням умов, як зовнішнього так і внутрішнього середовища.

10. Реформування національної освіти, складовою якої є розвиток ринку освітніх послуг, на сьогодні відбувається в Україні дуже суперечливо. Вища освіта не набула пріоритетності у реальних діях Уряду, що загрожує припиненням процесу відтворення людського капіталу з професійними якостями, необхідними для економіки держави.

Доводиться констатувати, що у державній політиці України відсутній системний підхід до інвестування у людський капітал. Проте важливою, на нашу думку, видається зміна погляду на людський капітал як на привабливий об'єкт інвестування. Незважаючи на те, що останнім часом намітилося незначне збільшення асигнувань на освіту, насправді ж з урахуванням інфляції воно залишається вкрай недостатнім. Особливо у складному стані опинилася вузівська освіта і галузева наука, фінансування яких знизилася до критичної межі.

Водночас неприпустимо затягується процес інституційних перетворень системи науково-технічного і кадрового забезпечення економіки України. Загрозливих масштабів набуло старіння наукових кадрів, критичної межі досягла зношеність парку наукового обладнання та матеріально-технічної бази закладів вищої освіти, внаслідок чого наукова складова національної конкурентоспроможності системи вищої освіти неухильно знижується.

11. Доведено, що Стратегію розвитку вищої освіти необхідно розглядати як державний документ, у якому викладено комплекс, або систему, взаємопов'язаних завдань і заходів, спрямованих на розв'язання виявлених під час аналізу стану вищої освіти України основних проблем та усуненню причин їх виникнення, досягнення визначених цілей з установленням конкретних значень показників досягнення кожної конкретної цілі.

Оцінку прогнозних обсягів фінансових ресурсів слід здійснювати на основі даних фактично виділених обсягів фінансових ресурсів за останні 3–5 років з виділенням окремо

коштів Державного бюджету України та окремо коштів місцевих бюджетів на фінансування вищої освіти. При оцінці прогнозних обсягів фінансових ресурсів слід також враховувати прогнозні показники зведеного бюджету України на фінансування вищої освіти на наступні три роки, затверджених в установленому порядку.

Практика реалізації подібних Стратегій у різних сферах суспільного життя свідчить про доцільність створення координаційної ради як консультативно-дорадчого органу, до складу якої включаються представники головного виконавця – координатора, інших виконавців, НАН України, НАПН України, громадських організацій роботодавців, громадських організацій вищої освіти, органів місцевого самоврядування, громадських студентських організацій.

12. Відмінними рисами навчального процесу є гнучкість, адаптивність, модульність, економічна ефективність, орієнтація на споживача, опора на передові комунікаційні та інформаційні технології. Прийнято вважати, що освіта, заснована на інформаційних технологіях, представляє собою третю глобальну революцію в розвитку людства: перша пов'язана з появою писемності, друга – з винаходом книгодрукування.

Нові інформаційні технології в освіті мають суттєві переваги. Дані технології сприяють ліквідації відставання периферійних районів держав від столичних та інших університетських центрів в контексті вільного доступу до освіти, інформації та культурних досягнень людської цивілізації. Вони створюють умови для розвитку світового освітнього простору, експорту та імпорту освіти, об'єднання світового інтелектуального, творчого, інформаційного та науково-педагогічного потенціалів. Тому освітні інновації сьогодні успішно впливають на вирішення комплексу соціально-економічних проблем, насамперед, на зменшення безробіття, злочинності і т.п.

13. Ефективність фінансування капітальних інвестицій, спрямованих у розвиток сфери вищої освіти, має забезпечуватися на основі встановлення та реалізації таких перспективних завдань у сфері державної підтримки фінансування інвестиційної діяльності: 1) удосконалення інструментарію державного регулювання інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти, 2) обґрунтування концептуальних положень до політики державного (бюджетного) фінансування освітніх інвестицій, 3) впровадження ефективної моделі державно-приватного партнерства у сфері фінансування інвестиційної діяльності вищих навчальних закладів, 4) стимулювання модернізації техніко-технологічної бази вищої освіти, підвищення рівня її інтелектуального та матеріального забезпечення, підтримка повноцінної участі у програмах міжнародного освітнього співробітництва.

На нашу думку, перспективна модель фінансового забезпечення інвестиційної діяльності у сфері вищої освіти має передбачати: визначення державного фінансування та інвестування вищої освіти як пріоритетного напрямку видатків бюджету; формування багатоканальної системи інвестиційного забезпечення вищої освіти; повноцінне фінансування державою здобуття вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах у обсязі, визначеному державними стандартами; стимулювання інвестицій юридичних і фізичних осіб у розвиток вищої освіти; визначення пріоритетних напрямів інвестування вищої освіти і концентрація фінансових ресурсів для їх реалізації; забезпечення ефективного використання коштів на функціонування та розвиток вищої освіти.

14. Обґрунтовано застосування моделі багатоканального фінансування вищої освіти, яка, крім законодавчо визначених джерел фінансування, також включатиме: державні іменні фінансові зобов'язання (ДФЗ) або освітні ваучери, які надаються студентам на певних умовах для подальшої їх передачі обраним вищим навчальним закладам (реалізація принципу «бюджетні кошти йдуть за студентом») в якості можливої альтернативи існуючій системі бюджетних асигнувань, що безпосередньо спрямовуються ВНЗ; освітній кредит як дієвий інструмент розширення недержавного фінансування ВНЗ за умови розвитку державної підтримки освітнього кредитування студентів; ендаумент-фонди (endowment funds) або фонди цільового капіталу, які ефективно використовуються

в США. Отримання доходів від інвестиційних активів до цього часу не отримало застосування у національній вузівській практиці.

15. У процесі розробки стратегічних цілей та реалізації стратегії розвитку вищого навчального закладу на основі використання конкурентних переваг уточнені теоретичні та методологічні підходи до діяльності вищого навчального закладу як специфічної «освітньої корпорації», яка надає освітні послуги відповідно до державних стандартів, а також інші послуги відповідно до статуту. Відтак, якщо розглядати вищий навчальний заклад як специфічну «освітню корпорацію», при здійсненні стратегічного управління вищим навчальним закладом доцільно застосовувати окремі стандартні процедури та інструменти стратегічного управління у корпоративних структурах (суб'єктах корпоративного сектору). Зрозуміло, що діяльність вищого навчального закладу має ознаки підприємницької, і в багатьох видах діяльності спрямована на отримання доходу. В той же час в процесі реалізації механізмів стратегічного управління (у тому числі при стратегічному плануванні) вищий навчальний заклад не завжди доцільно розглядати виключно як підприємницьку структуру, хоча б тому, що ключовим результатом діяльності вищого навчального закладу не є отримання прибутку або зростання корпоративної вартості (вартості акцій). Вищий навчальний заклад, реалізуючи елементи «освітньої корпорації», все-таки у сучасній практиці розглядається в першу чергу як джерело продукування особливого суспільного блага, що проявляється в першу чергу через підготовку професійних кадрів високої кваліфікації. Відтак, основним цільовим критерієм стратегічного успіху вищого навчального закладу має бути висока якість освіти (навчання) за усіма освітніми програмами (освітніми продуктами), що споживаються студентами. Ця теза підтверджується і світовою практикою, яка завжди в якості критерію успіху закладу розглядає рівень працевлаштування випускників та їхній середній розмір доходу (або заробітної плати).

16. Як і раніше, у постіндустріальну епоху для здійснення освітньої діяльності необхідна робоча сила, засоби праці й предмети праці. Переважна частина цих умов носить економічний характер, т.ч. і місце та умови навчального процесу (будівлі, обладнання, методичні посібники, літератури тощо), які є засобами виробництва. Всі закріплені за вищим навчальним закладом матеріально-речові засоби (т.ч. і земля), які необхідні для забезпечення навчальної, наукової та господарської діяльності, складають його матеріально-технічну базу і є економічним фактором розвитку.

Нині реальний стан справ розвитку системи вищої освіти України зумовлює необхідність аналізу, збереження та ефективного використання цієї власності, яка закріплена за ВНЗ, з метою вироблення відповідної організаційної й економічної поведінки. Об'єкти власності, які закріплені засновником за ВНЗ, знаходяться у оперативному управлінні цього закладу. Розвиток та оновлення матеріально-технічної бази державних й комунальних закладів освіти здійснюється самими закладами у межах виділених бюджетних та власними заробленими коштами. Аналіз інвестиційних процесів в Україні свідчить про нестійкий характер їх розвитку внаслідок сукупної дії і зовнішніх, і внутрішніх чинників. Зокрема, доволі динамічне зростання обсягів інвестицій в основний капітал у період економічного зростання (2000–2008 рр.) у кризові роки змінилося різким падінням інвестиційної активності та поступовою стабілізацією інвестиційної діяльності у посткризовий період.

Встановлено, що обсяги бюджетних асигнувань, що виділяються нині для державних ВНЗ на придбання основних засобів є явно недостатніми і не враховують стан матеріально-технічної бази та потреби на її відновлення й модернізацію. Так для ВНЗ системи Міністерства освіти і науки України виділяється бюджетних коштів із загального фонду на 94–98 % лише для заробітної плати з нарахуваннями, стипендію, виплату сиротам, комунальні платежі. Отже, на забезпечення функціонування ВНЗ та його розвиток виділяється залежно від року від 2 до 6 % бюджетних надходжень з загального фонду. Таке фінансування не може забезпечити нормальне функціонування закладу, а тим

більше його розвиток. Ефективна діяльність ВНЗ неможлива без створення, постійного оновлення і розвитку його матеріально-технічної бази, яка б забезпечувала виконання адміністративно-господарських функцій, організацію навчального процесу і проведення наукових досліджень відповідно до вимог Державних освітніх стандартів і досягнення нормативних показників акредитації.

17. В Україні, де попит на нові знання з боку виробництва є незначним важливим залишається необхідність ефективного співробітництва держави, ВНЗ та роботодавців у контексті розроблення і реалізації моделі економічного забезпечення доступу соціально-незахищених верств населення до якісної вищої освіти з урахуванням потреб економіки. Основними ключовими елементами цієї моделі нами пропонуються наступні: а) організація виробничої та переддипломної практики, керівництво написанням курсових і дипломних робіт працівниками підприємств, на яких студенти проходять практику; б) удосконалення зовнішньої оцінки якості професійної освіти на основі більш широкої участі в ній громадських і професійних організацій; в) спільна розробка з роботодавцями нормативної бази (розробка державних освітніх стандартів, розробка і коректування основних освітніх програм); г) участь роботодавців у роботі різних експертних комісій, насамперед при акредитації ВНЗ; д) здійснення постійного моніторингу вишів задля подальшого їх перепрофілювання, реорганізації або ліквідації; е) здійснення постійного моніторингу вищими навчальними закладами працевлаштування випускників, які навчались за держані кошти.

18. В умовах ринкової економіки перед вищими навчальними закладами відкрились нові можливості, які сприяють їх швидкому реагуванню на зміни на ринку освітніх послуг. Нами розроблена модель оцінювання ефективності функціонування ринку освітніх послуг на основі системи збалансованих показників, яка сприяє в нинішніх умовах підвищенню конкурентоспроможності ринку освіти України на світовому ринку освітніх послуг.

Використаний у дослідженні набір показників не в повній мірі можна вважати показниками діяльності ринку освітніх послуг, які визначають всі суттєві види й аспекти ефективною діяльності. Проте він дозволяє встановити порівняльну динаміку розвитку ринків сфери освіти різних країн та сформувати механізм реалізації стратегічних цілей.

Застосування показників розвитку не корелюється із підвищенням якості освітніх послуг. Пріоритети «ефективності ринку освітніх послуг» необхідно корелювати на паритетних умовах із «якістю освітніх послуг» на основі моніторингу всіх процесів, оцінки ролі кожного вищого навчального закладу (підрозділу чи співробітника).

19. Загалом, підсумовуючи вищевикладене бачимо, що процеси трансформації суспільства, і соціальні інститути також змушені пристосовуватися до мінливих ситуацій. Сучасні трансформаційні процеси, які характеризуються масштабністю і всеосяжністю та призводять до утворення нових реалій соціального життя в різних сферах, торкнулися й вітчизняного інституту освіти. А так як його еволюція характеризується змінами в структурі та функціональному навантаженні, то в процесі функціонування цей інститут змушений знаходити баланс між необхідністю підтримувати стабільність своєї структури, і необхідністю змінюватися услід змінним вимогам. Налагодження успішного процесу виробництва освітніх послуг має стати одним із факторів ефективного розвитку сфери освіти, зокрема вищої. Доступний кредит, як форма акумуляції необхідних фінансових інвестицій має стати (а у багатьох країнах вже є) потужним локомотивом реалізації цього процесу. Крім того, це альтернативне джерело фінансування вищої освіти є логічним механізмом вирішення проблеми доступності вищої освіти для різних верств суспільства.

20. Наукові факти підтверджують, що в нинішніх умовах необхідно застосовувати сучасні методи і технології у освітній діяльності, які б дозволяли отримувати об'єктивну інформацію про стан справ, на базі якої можна приймати адекватні управлінські рішення. Важливою умовою підвищення якості навчання є аналіз і дослідження таких проблем сучасної освітньої діяльності вищих навчальних закладів, як впровадження освітніх

інновацій, напрацювання нових механізмів співпраці із майбутніми абітурієнтами, їх батьками тощо. Ефективна ринкова стратегія вищого навчального закладу, яка б забезпечила йому реальні конкурентні переваги і довгострокові перспективи виживання і зростання, може бути розроблена лише на основі ідеології маркетингу і реалізована на основі маркетингової комунікації на ринку освітніх послуг.

Якими б досконалими не були розроблені у вищому навчальному закладі маркетингові (ринкові) програми, встановлені привабливі ціни на освітні послуги, цього не достатньо. Вищим навчальним закладам необхідно впроваджувати ефективні комунікації з їх ринками та цільовими аудиторіями. Навчальний заклад має інформувати споживачів та інших людей про свої цілі, діяльність та пропозиції, а також мотивувати їх цікавитися навчальним закладом. Ефективність комунікаційної діяльності в умовах ринкової економіки сприяє економічній стабільності розвитку вищих навчальних закладів та підтримує їх імідж.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бєбко Світлана В. (S.V. Bebko) – аспірант Київського національного університету технологій та дизайну МОН України.

Бреус Світлана Василівна (S.V. Breus) – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємств Київського національного університету технологій та дизайну.

Власюк Т.М. (Т.М.Vlasuk) – аспірант Київського національного університету технологій і дизайну МОН України.

Вітренко Юрій Миколайович (Y.M. Vitrenko) – кандидат економічних наук, заслужений економіст України, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Грищенко Іван Михайлович (I.M. Gryshchenko) – член-кореспондент НАПН України, доктор економічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач відділом Інституту вищої освіти НАПН України.

Захарін Сергій Володимирович (S.V. Zakharin) – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Крахмальова Ніна Анатоліївна (N.A. Krakhmaleva) – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Кучеренко Діана Григорівна (D.G. Kucherenko) – кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Лимар Ірина Анатоліївна (I.A. Limar) – молодший науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Натрошвілі Світлана Геннадіївна (S.G. Natroshvili) – кандидат економічних наук, доцент, декан факультету Київського національного університету технологій та дизайну МОН України.

Нефедова Тетяна Миколаївна (Т.М. Nefedova) – аспірант Київського національного університету технологій і дизайну МОН України.

Новікова Ірина Едуардівна (I.E. Novikova) – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Островецький Віталій Ігорович (V.I. Ostrovetskyu) – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Степаненко Оксана І. (O.I. Stepanenko) – аспірант Інституту вищої освіти НАПН України.

Степко Михайло Филімонович (M.F. Stepko) – член-кореспондент НАПН України, кандидат фізико-математичних наук, професор, директор Інституту вищої освіти НАПН України.

Стефанська Тетяна Володимирівна (Т.V. Stefanskaya) – молодший науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Тарасенко Ірина Олексіївна (I.O. Tarasenko) – доктор економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.

Шульгіна Людмила Михайлівна (L.M. Shulgina) – доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України.